

Євгенія Тихомирова

ОСНОВИ СОЦІОЛОГІЇ

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів
Видання друге, оновлене, перероблене

**Рівне
„Перспектива”
2006**

ББК 66.5.я73

Т - 46

*Розповсюдження і тиражування
без офіційного дозволу видавництва заборонено.
Усі права застережені.*

Рецензенти:

д-р педаг. наук **В.М. Руденко**

(Рівненський інститут слов'янознавства);

канд.соціол. наук **Л.М. Кириленко**

(Рівненський державний гуманітарний університет)

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як підручник
для студентів вищих навчальних закладів**

Тихомирова Євгенія

Основи соціології: Підручник. – Рівне: Перспектива, 2006. – 333 с.

ISBN 966-7643-81-6

Підручник підготовлений на базі навчального посібника „Основи соціології” (К.,1996) та прочитаних у Рівненському інституті слов'янознавства лекцій. У підручнику розглядаються теоретичні і практично-прикладні проблеми соціології як науки, що вивчає природу і механізми соціальних явищ і процесів.

Призначений для студентів, аспірантів і викладачів вищих закладів освіти України, а також для науковців і практичних працівників.

ISBN 966-7643-81-6

© Тихомирова Євгенія, 2006

РОЗДІЛ I. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ

I. Соціологія як наука та навчальна дисципліна

1.1. Об'єкт і предмет соціології

Соціологія буквально означає: наука про суспільство. Але ж суспільство є об'єктом вивчення багатьох наук – історії, філософії, економіки, психології тощо. Тому таке загальне визначення соціології не може нас задовольнити. Виникають питання: що таке суспільство і чому його вивчають різні науки? Що саме вивчає в ньому соціологія? Чим соціологія відрізняється від інших суспільствознавчих наук?

Термін **суспільство** виник у XVIII ст., і з того часу інтерпретувався по-різному: як гранично широка спільність людей, форма найбільш загального соціального зв'язку, як система відносин між індивідами, групами та спільностями людей, що об'єднує їх у певну цілісність; як раціонально організована форма спільної діяльності, то ґрунтується на взаємній домовленості або близькості інтересів тощо. Таке розмаїття в розумінні суспільства свідчить про складність і багатогранність цього явища, що і зумовлює існування багатьох наук, які його вивчають.

З чого складається суспільство? Його структура включає і сукупність людей, і різноманітні соціальні спільності, і системи відносин між різними соціальними суб'єктами, і різні форми діяльності людей та їх продукти (наприклад, культура), і такі складові частини, які виконують специфічні функції в його житті – їх часто називають сферами суспільного життя: економічна, політична, соціальна, духовна. Кожну з цих сфер та елементів структури суспільства вивчають певні суспільні науки.

Що ж є предметом соціології? Розглядаючи сутність соціології як науки та її місце в системі інших наук, П.Сорокін дійшов висновку, що соціологія вивчає родові ознаки всіх суспільних явищ та кореляцію між ними. Для доказу цього він скористався формулою Л.І.Петражицького: якщо існує п

об'єктів для вивчення, то наук, що їх вивчають, повинно бути $n+1$. З цього погляду соціологія повинна бути $(n+1)$ -ою наукою, яка вивчає те родове, що належить усім соціальним явищам. Тобто соціологія є загальною теорією соціального, її як самостійну науку цікавить суспільство в цілому, суспільство як система взаємозв'язаних елементів, що взаємодіють між собою.

Однак, намагаючись знайти різні одиниці вимірювання суспільства, які дають можливість знайти рушійні сили його розвитку, соціологи по-різному визначають предмет соціології. Одні вважають такими одиницями суспільства людину, індивіда, особу і тому визначають соціологію як спосіб вивчення людей, як наукове вивчення зразків людської взаємодії, як науку про методи дослідження людської поведінки. Інші основним соціальним „атомом” вважають малі соціальні групи, що складають 3-5 чоловік, які мають спільну мету, традиції, цінності, інтереси. Вони трактують соціологію як учення про соціальні групи та їх вплив на соціальну поведінку людини.

Існує ще одна інтерпретація предмета соціології, яка розглядає соціологію як науку про тенденції функціонування та розвитку соціальних спільностей, організацій та інститутів. Зрозуміло, що представники цього підходу основними „цеглинами” суспільства вважають саме ці соціальні спільності, соціальні організації та соціальні інститути.

Соціальна спільність – це сукупність людей, які зв'язані між собою спільними умовами життєдіяльності, інтересами, цілями, а також взаємодією один з одним. Цим поняттям охоплюються класи, нації, прошарки та верстви людей.

Соціальна організація – це взаємозв'язана система відносин між різними соціальними суб'єктами (наприклад, між соціальними спільностями, групами людей, окремими людьми).

Соціальний інститут – це об'єктивна, стійка та організована форма діяльності певних груп людей. До соціальних інститутів належить держава, церква, наука, освіта, сім'я тощо.

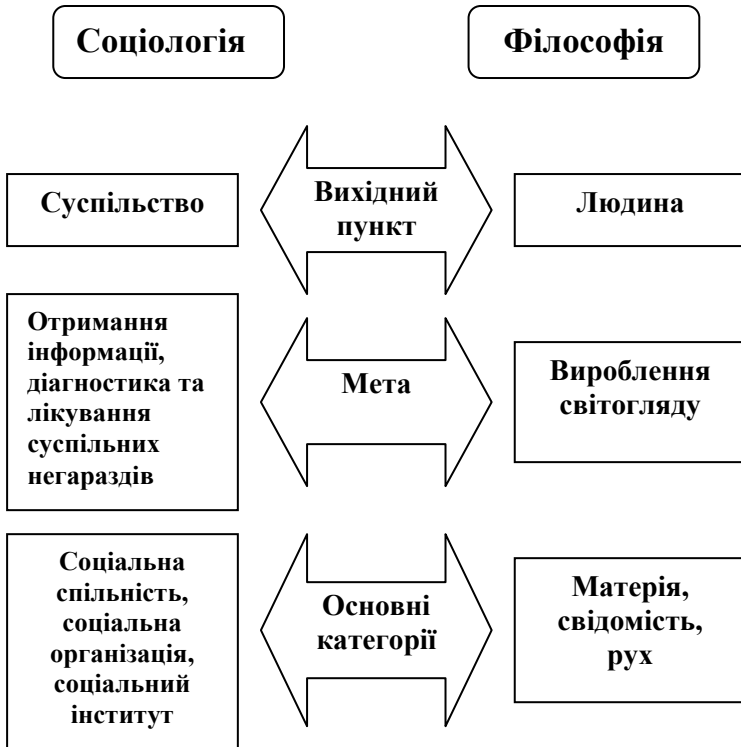
Звичайно, природничі науки вивчають закони розвитку тих чи інших явищ і процесів. Інша справа, коли мова йде про суспільство. Можна погодитися з тими вченими, які вважають,

що законів суспільства, подібних до законів природи, не існує. Те, що іноді називають законами, є лише описом імовірних тенденцій розвитку. А це означає, що соціологія, щоб бути наукою, не повинна приписувати суспільству „приховану” суть (так звані спільні закони), вона може претендувати лише на вивчення основних, найбільш істотних тенденцій функціонування та розвитку різноманітних суспільних утворень. Вони відбивають ту чи іншу спрямованість руху соціальних об'єктів до певного стану за наявності коливань і відхилень, викликаних протидіям різних факторів. Основним завданням соціології є виявлення середньої рівнодійної на основі встановлення: а) спрямованості дій подібних соціальних суб'єктів в однакових умовах; б) системи соціальних зв'язків, рамками яких ця діяльність зумовлюється; в) ступеня повторюваності та стійкості соціальних дій і взаємодій соціальних суб'єктів в умовах даної соціальної системи. Реалізація цього завдання можлива тому, що соціологія ґрунтується не на абстрактних конструкціях або філософській рефлексії, а на систематизованому емпіричному вивченні соціальної дійсності. Вона використовує спостереження, експеримент тощо – добре відомі в природничих і гуманітарних науках методи, які дозволяють завжди говорити про конкретне суспільство, що розвивається в часі та просторі.

Соціологія в системі соціальних наук

З моменту свого зародження соціологія найтісніше пов'язана з філософією. Але цей зв'язок тлумачиться по-різному. Одні ототожнювали соціологію з історичним матеріалізмом частиною марксистської філософії; інші виділяли в історичному матеріалізмі дві сторони: філософську (матеріалістичне розуміння світу) та соціологічну (загальну теорію суспільства), і тим самим також включали соціологію в філософію, знижуючи остронь саме соціологічні дослідження. Зараз більшість учених визнають, що філософія та соціологія – дві різні науки, що мають свої предмети та особливості вивчення. Співвідношення філософії та соціології наочно ілюструє схема, подана далі.

Соціологія виникла в тісній взаємодії з психологією і має з нею багато спільних рис. Обидві вивчають людину, тільки психологія розглядає її індивідуальну поведінку з точки зору внутрішніх, психологічних причин, аналізує психічні властивості та стан особистості, вивчає зв'язок людського спілкування та поведінки з психічними явищами. Соціологія ж розглядає людину через призму соціального: вплив на людину, її поведінку суспільства та різних соціальних спільностей.

Соціологія має багато спільного і з історією. І та, й інша досліджують суспільство, його конкретні прояви. Однак історія вивчає суспільні системи минулого, суспільні явища, що пройшли, а соціологія – його теперішнє життя, і не лише факти,

а й те, що лежить за ними – наслідкові зв'язки, ролі, тенденції розвитку.

1.2. Структура соціологічної теорії

Структура соціології може трактуватися в різних площинах, за різними критеріями. Уявлення про це дає така схема:

МЕТАСОЦІОЛОГІЯ	
Широта охоплення явищ	
Макросоціологія	Фундаментальна
Орієнтація на результат	
Теоретична соціологія	Прикладна соціологія
Ступінь узагальнення	
Загальносоціологічні теорії	Загальносоціологічні теорії

Метасоціологія. На її рівні вивчається не соціальна реальність, а наука соціологія, тобто саме соціологічне знання. Як і будь-яка метатеорія, метасоціологія аналізує структуру, методи та властивості іншої теорії, тобто соціології. Це „соціологія соціології”, наука, об’єктом якої є сама соціологія.

Макросоціологія. Це галузь соціологічного знання, орієнтована на вивчення великих соціальних явищ: суспільство в цілому, соціальні спільноти, соціальні інститути тощо. Сферу основного інтересу макросоціології становлять взаємовідносини між частинами суспільства та зміни в цих взаємовідносинах. З моменту виникнення і майже до недавнього часу в соціології віддавалася перевага макросоціологічному підходу. До макросоціології Смелзер відносить дві основні конкуруючі теорії: функціоналізм і теорію конфлікту. У словнику „Сучасна західна соціологія” (М., 1990) до макросоціології відносять такі концепції, як структурний функціоналізм, неоеволюціонізм, неомарксизм, структуралізм.

Мікросоціологія – галузь соціологічного знання, орієнтована на вирішення невеликих соціальних спільностей та внутрішніх аспектів поведінки людей, сферу їх безпосередніх взаємодій (існує з 30-х років ХХ ст.). У силу цього в центрі уваги мікросоціології перебуває особистість, її вчинки, мотиви, фактори, що визначають взаємодію людини з людиною. Мікросоціологія представлена в сучасній соціології концепціями соціального обміну, аналізу систем соціальних зв'язків.

Фундаментальна (теоретична) соціологія – це галузь соціології, метою якої є розвиток теорії.

Прикладна соціологія – це рівень соціологічного знання, спрямований на отримання практичних рекомендацій, орієнтований „на клієнта”. Головне в ній – практична користь. Прикладна соціологія була започаткована Токвіллем, Дюркгеймом і Смоллом. У 1895 році Смолл висловив ідеї щодо необхідності проведення прикладних робіт. Саме з цього моменту спеціалісти починають періодизацію прикладної соціології.

Загальносоціологічні теорії – теорії, що описують найбільш загальні механізми функціонування суспільства в цілому; частковосоціологічні – пов'язані з вивченням відносно самостійних підсистем суспільства (окремих соціальних спільностей, інститутів тощо).

На відміну від проаналізованих вище підходів до аналізу структури соціології, згідно з якими відокремлюють два основних рівні соціологічних знань і фактично поза увагою залишають соціологічні дослідження, без яких узагалі неможливо уявити собі соціологію, американський соціолог Мертон запропонував увести в соціологію поняття теорії середнього рівня. Згідно з його концепцією в соціології треба виділяти не два, а три рівні соціологічного знання: загальну соціологічну теорію, спеціальні соціологічні теорії та конкретно-соціологічні дослідження.

Спеціальні соціологічні теорії. На думку Мертона, це проміжний, середній рівень соціології. Понятійний апарат цих теорій і тенденції, які вони виділяють, можуть бути вписані в загальне соціологічне знання. З іншого боку, самі ці теорії є

узагальненням емпіричних даних, які прямо не залежать від принципів загальносоціологічної теорії.

Оскільки суспільство структурно багатогранне, виокремлюють різні групи теорій середнього рівня, предметом яких є та чи інша автономна галузь суспільного життя і тенденції її функціонування. Перша група спеціальних соціологічних теорій – це ті теорії, які виникли на стику соціології та різних форм суспільної свідомості: соціологія права, соціологія культури, соціологія релігії тощо. До другої групи можна віднести теорії, пов'язані з вивченням різних соціальних спільностей: соціологія класів, соціологія міста, соціологія села, соціологія молоді тощо. Третя група включає в себе спеціальні соціологічні теорії, що вивчають різні соціальні інститути: соціологію освіти, соціологію праці, соціологію побуту і та ін.

1.3. Функції соціології, соціологія як навчальна дисципліна

Багатогранність зв'язків соціології з життям суспільства, її суспільне призначення визначаються в першу чергу функціями, що вона виконує. Її головні функції такі:

по-перше, соціологія допомагає нам зрозуміти навколишній світ, суспільство, людей, усвідомити, чому люди поведуться так, а не інакше, чому об'єднуються в групи, одружуються, взаємодіють одні з одними і т.д. У цьому полягає теоретико-пізнавальна функція, яка пов'язана із здобуттям об'єктивного знання про суспільство та процеси, які в ньому відбуваються.

По-друге, соціологія дає інформацію, яка сприяє прийняттю доцільних рішень із конкретних питань суспільного і державного життя, різних установ та організацій. Цю функцію часто називають інформаційною. На відміну від теоретико-пізнавальної, яка фактично пов'язана з формуванням „світогляду” суспільства, тобто теоретичної основи колективної, суспільної свідомості, вона забезпечує оперативну, повсякденну інформацію.

По-третє, соціологія дає можливість оцінити результативність рішень, популярність тих чи інших заходів тощо.

Крім цього, ця наука виконує також практично-перетворювальну функцію, пропонуючи конкретні „рецепти” – поради, кроки з удосконалення суспільства, методи його „лікування”, тобто виступає своєрідним інструментом соціальних реформ, без яких не обходиться жодне суспільство.

І, нарешті, інформація, яку отримують соціологи, дозволяє передбачати хід суспільних подій, прогнозувати основні тенденції розвитку як суспільства в цілому, так і його окремих елементів і систем.

Як навчальна дисципліна соціологія виникла пізніше, ніж як наука. Лише в кінці ХІХ ст. з’явилися перші кафедри соціології в навчальних закладах Європи та США. Спочатку соціологію читали для тих, хто обрав її як професію, потім вона була введена в навчальні плани підготовки спеціалістів різного профілю. Перші спроби ввести соціологію як навчальну дисципліну в навчальні заклади України були пов’язані з діяльністю П.Сорокіна в післяжовтневий період життя нашої країни. Цей учений запропонував радянському уряду ввести у вузах і навіть у середніх навчальних закладах соціологію як обов’язкову дисципліну. Він розробив відповідну програму щодо її вивчення, а також підготовки викладачів зазначеного профілю. Сорокін обстоював думку, що введення соціології до числа обов’язкових предметів викладання є дуже потрібним для реформування, розвитку суспільства. При цьому він посилався на досвід інших країн, які вже запровадили в себе вивчення цієї науки. Але доля соціології була такою ж трагічною, як і доля самого вченого.

І лише в 60-80-ті роки соціологія почала поступово входити в суспільне життя і навчальні заклади країни.

В Україні введення соціології як навчальної дисципліни пов’язане з рішенням Мінвузу (1991 р.), у якому було записано, що вивчення соціології у вузах передбачається на варіантній основі. І лише з 1993 р. ця наука отримує повні права і визнається самостійною обов’язковою навчальною дисципліною для студентів вузів.

Метою курсу соціології стає оволодіння студентами певною системою соціологічних знань і вміння використовувати їх на

практиці, а також розвиток у студентів соціологічного мислення. Основні завдання курсу полягають у тому, щоб:

- засвоїти основні положення програми курсу;
- використовуючи ці знання, навчитися розпізнавати, розуміти та оцінювати сутність різних соціальних явищ і соціального середовища, у якому ми живемо;
- навчитися орієнтуватися в соціальній структурі українського суспільства, розглядати стосунки нерівності в суспільстві як основу його соціальної стратифікації;
- оволодіти знаннями та навичками щодо складення програми соціологічного дослідження; основними методами отримання первинної соціологічної інформації, методикою й технікою проведення соціологічного дослідження та обробки його результатів.

Для того, щоб реалізувати ці завдання повною мірою, недостатньо будувати навчальний курс соціології за традиційною схемою, за якою викладається зараз більшість суспільствознавчих дисциплін і яка включає в себе лише теоретичну частину – лекції та семінари. Прогресивні навчальні технології включають у себе і теоретичний розділ, і практичний – самостійне виконання студентами невеликих соціологічних досліджень.

Контрольні питання

1. Що є об'єктом і предметом соціології?
2. Як можна визначити поняття „соціальна спільність”, „соціальна організація”, „соціальний інститут”?
3. Що є спільного й відмінного між соціологією та іншими суспільствознавчими науками: філософією, історією, психологією тощо?
4. Яку структуру має соціологічна наука? Які точки зору існують з цього приводу в сучасній соціології?
5. У чому полягає сутність теорії трьох рівнів Р.Мертон?
6. Які теорії середнього рівня (спеціальні, галузеві) ви знаєте?

Проблемні питання, вправи та завдання

1. Соціологія – це наука про суспільство. А що таке „суспільство”? Знайдіть у словниках і підручниках різні

трактування цього поняття, проаналізуйте їх. Яке визначення відповідає вашій думці, чому? З яких компонентів складається суспільство? Які типи суспільства ви можете вирізнити за різними критеріями?

2. Залежно від того, як уявляють собі вчені структуру суспільства, його основні складові частини, вони по-різному визначають предмет соціології. Які точки зору вам відомі? Яку з них ви вважаєте правильною? Чому?

3. Деякі вчені вважають, що соціологія вивчає суспільні закони. Що це таке – „суспільні закони”? Чим вони відрізняються від законів природи? Чи можна взагалі вести мову про суспільні закони?

4. З огляду на широту охоплення явищ, що вивчаються, вирізняють макро- та мікросоціологію. Які саме явища вивчає кожна з них? Як макросоціологія та мікросоціологія пов'язані між собою?

5. Деякі люди прирівнюють соціологію до медицини. Вони вважають, що соціологія „діагностує” та „лікує” суспільні хвороби. Які хвороби та як ця наука може „діагностувати” і „лікувати”? Наведіть приклади.

6. Смельзер пише: „Соціологія відіграє найважливішу роль у сучасній інтелектуальній культурі”. Як ви розумієте це положення? Згодні ви з ним чи ні? Чому? Обґрунтуйте свою думку.

7. Поміркуйте, яке має значення для розвитку соціології те, що вона почала викладатися в навчальних закладах?

8. Відомий французький соціолог Е.Дюркгейм вимагав відділити соціологію від філософії. Як ви вважаєте, чому? Чим відрізняються ці дві науки? Чому в наш час для пояснення світу громадська думка Заходу схильна обирати соціологію, а не філософію, як це було нещодавно? Як би ви прокоментували ідею К.Ясперса: „За традицією, філософію ввічливо приймають, але таємно ставляться до неї з презирством”?

9. П.Сорокін писав, що „в той час, як на соціологію чинять тиск інші науки..., вона сама з часів Конта все більш впливає на інші соціальні, гуманітарні, філософські та навіть біологічні науки. Та чи інша „соціологічна точка зору” все більш проникає у всі ці дисципліни”. Що це за „соціологічна точка зору”, як ви

вважаєте? У чому конкретно виявляється вплив соціології на інші науки?

10. Зіставте дві групи висловлювань:

а) „системи соціології, що вже запанувала, до цього часу немає: скільки соціологія, стільки і соціологія” (П.Сорокін); „багато соціологій для одного світу” (П.Штомпка);

б) „або є єдина світова наука – соціологія, або її немає як науки, а є ідеологізоване певним чином учення” (Г.Зборовський).

Прокоментуйте ці висловлювання та поясніть своє розуміння цієї проблеми.

2. Історія виникнення та розвитку соціології

2.1. Передумови виникнення соціології

Історію соціології можна розглядати двоюко: а) вивчаючи окремих представників науки, їхні погляди та теорії (так званий портретний метод) і б) вивчаючи різні соціологічні теорії, їхній розвиток, зміни та взаємозв'язок. У будь-якому випадку аналіз історії соціології, як вважав Р.Арон, мав виходити з факту індивідуальності соціального мислителя, оскільки соціологічна творчість є унікальною, персоніфікованою. У ній немає істин на всі часи, вона пропонує певні схеми мислення, які застарівають, стають неправильними, В іншому ж соціальному контексті ці версії виникають знову і знову, стають актуальними, тому краще говорити про етапи, ніж про історію соціологічної думки. Ми спробуємо використати одночасно ці два „персоніфіковані” підходи: виділимо найважливіші етапи в розвитку соціології та найбільш відомих їх представників, а також проаналізуємо поширені теоретичні концепції та їх особливості.

Соціологія як наука виникла в 30-ті роки XIX ст., хоча практично протягом усієї історії суспільства проблеми суспільного життя були об'єктом і предметом дослідження вчених та мислителів різних напрямів. Без певного усвідомлення себе не могло обійтися жодне суспільство. Але чому лише в 30-ті роки XIX ст. (а в Україні значно пізніше) почала формуватися самостійна галузь суспільствознавства – соціологія, з чим було пов'язане її виникнення?

Більшість сучасних соціологів пов'язують виникнення соціології як самостійної науки з розвитком капіталізму. Причому не взагалі із зародженням цього ладу, адже він почав складатися значно раніше (з XVI ст.), а з періодом, коли капіталізм вступив у промислову стадію, коли почали особливо чітко проявлятися його переваги порівняно з попередніми етапами розвитку суспільства.

Що ж вніс капіталізм у суспільне життя такого, що привело до виникнення особливої науки про суспільство? Промислова революція прискорила економічне життя, поставила під сумнів багато поглядів і підходів до аналізу суспільного життя, які панували до цього. Передусім, розвиток демократичних ідей та інститутів поставив у центр ваги людину, яка перестала бути знеособленою, а стала причетною до складних політичних та інших процесів розвитку суспільства. Помітний вплив на суспільне життя почали справляти класи та соціальні верстви, почали зароджуватися політичні об'єднання. У цей період формується світовий ринок, інтенсивно розвиваються зв'язки між народами та державами, що сприяє зростанню спільності соціальних і політичних структур різних країн, тенденція до цілісного соціального світу. Загострюються протиріччя між прогресом, який приніс капіталізм суспільству, і тими соціальними проблемами, що ним породжувались (наростання експлуатації, кризи, що регулярно повторюються, тощо). Поглиблювалися соціальні протиріччя між двома основними соціальними групами суспільства – буржуазією та робітниками, що призвело до різних форм боротьби (чартизм, повстання ткачів у Ліоні та Сілезії, інші виступи робітників).

Усе це, разом узятє, сприяло виникненню науки, яка змогла б пояснити природність і закономірність капіталізму та всього того, що пов'язане з ним, озброїла б суспільство інструментом управління та регулювання суспільних відносин. Але, мабуть, праві й ті вчені, які вважають, що джерело соціології слід убачати не тільки в капіталістичному суспільстві, його потребі мати об'єктивне наукове знання про власні соціальні процеси, а й в тих загальнолюдських потребах осмислення цілісного соціального світу, які з'явилися у світі під впливом

інтернаціоналізації суспільного життя, викликаного капіталізмом.

Поряд із факторами, що зумовили необхідність соціології як науки, на початку XIX ст. для цього склалися і сприятливі умови, пов'язані з розвитком інших наук – фізики, біології, психології, політекономії, філософії тощо. Ці науки формували емпіричний базис знань про суспільство, і в той же час не мали змоги впоратися з наростаючим обсягом знань про нього. Для осмислення цих знань і була потрібна особлива наука, якою стала соціологія.

2.1. Періодизація історії соціології

Розглядаючи тривалу історію становлення та розвитку соціології як науки, можна виділити кілька окремих періодів, пов'язаних із вирішенням тих чи інших її завдань, розвитком певних теорій та концепцій, діяльністю різних соціологів.

Перший етап – це 30–40-ві роки XIX ст. – кінець XIX ст. Він характеризується зародженням і початковим розвитком наукової соціологічної думки, введенням у науковий обіг терміна „соціологія” (О.Конт, 1837 р.). Найбільш відомими представниками цього періоду є такі вчені, як О.Конт, Г.Спенсер, К.Маркс.

Огюст Конт – французький соціолог, родоначальник соціології, народився в 1798 р. На нього справили глибокий вплив суспільні і політичні зміни, викликані французькою революцією. У його роботах різко критикувалися метафізичні погляди мислителів епохи Просвітництва. На протигагу їм він намагався виробити раціоналістичний підхід до вивчення суспільства. Конт поставив питання про виокремлення соціології як особливої галузі, в основі якої лежить почуттєве безпосереднє сприйняття соціальних фактів. Він уважав, що дослідження соціальних явищ повинне проводитися так само, як і в природничих науках, а тому назвав майбутню соціологію „соціальною фізикою”, маючи на увазі створення позитивної науки про суспільство, предметом якої є фундаментальні закони.

Потрібно зазначити, що ідея „соціальної фізики” зародилася ще в XVII ст., пізніше її пропагував Сен-Симон, секретарем та співавтором якого деякий час був Конт. Але, мабуть, лише йому вдалося викласти цю ідею досить повно і систематично. Розглядаючи соціологію як соціальну фізику, цей учений наполягав на емпіричній перевірці всіх положень і теорій, у зв'язку з чим основними методами пізнання називав спостереження та експеримент.

Конт розробив спеціальну класифікацію наук, яка являє собою певну їх ієрархію, що втілюють різні рівні знань – від простого до складного, від нижчого до вищого. Передумовою кожного наступного ступеня наук є попередня наука: астрономії передують математика, фізиці – астрономія, хімії – фізика, біології – хімія, соціології – біологія. Тому, вважав Конт, соціологія, ґрунтуючись на законах біології, без них неможлива, а це вимагає від першої вивчення соціальних явищ за допомогою загальнонаукових методів, а не філософської рефлексії.

У середині 40-х років XIX ст. Конт зробив спробу перетворити соціологію на практичну, прикладну науку, здатну перебудувати суспільство. І хоча його намагання не мали успіху, (учений так і не зміг знайти сили, яка змогла б перебудувати суспільство, стала його рушійною силою), ця частина його концепції знайшла продовження серед послідовників. Оцінюючи значення основних ідей Конта, Смельзер підкреслює, що Конт був упевнений й у тому, що знання, набуті завдяки науковим дослідженням, можна використовувати для управління добробутом суспільства.

Герберт Спенсер – англійський учений, відіграв важливу роль у розвитку кількох наукових дисциплін, включаючи антропологію і соціологію. Він народився в Дербі, отримав ґрунтовну домашню освіту. У ранньому віці виявив інтерес до науки, у 17 років почав працювати на залізниці між Лондоном та Бірмінгемом, де, зрештою, і отримав професію інженера. Робота на залізничну компанію продовжувалась кілька років, після чого почалась його кар'єра редактора та письменника.

Вивчаючи скам'янілості, знайдені при земляних роботах під час прокладання шляху, Спенсер зацікавився процесом еволюції. На нього великою мірою вплинула теорія еволюції.

Спенсер поступово переконався, що вона може бути пристосована до людського суспільства. Він прирівнював суспільство до живого організму, розглядаючи його складові (державу, освіту і т.д.) як частини організму. А оскільки біологічні організми розвиваються, він припустив, що і суспільство розвивається від простого до складного, поступово пристосовуючись до умов навколишнього середовища. Суспільство стає все складнішим, його частини стають усе більш спеціалізованими та залежними одна від одної, оскільки жодна частина не може бути замінена іншою. Так спеціалізація та взаємозалежність стають основою і джерелом соціальної інтеграції.

Спенсер запропонував використати в соціології такі принципи та підходи до аналізу соціальних явищ, що сприяють розвитку методології цієї науки: еволюційно-історичний, структурно-функціональний та системний. Він запровадив цілу низку понять, які зараз активно використовуються в соціології, – система, функція, структура, інститут. Ідеї Спенсера не тільки були прийняті вченими-соціологами, а й стали важливою передумовою для виникнення соціобіології – одного з розділів сучасної біології, яка вивчає біологічні основи всіх форм соціальної поведінки тварин, включаючи людину.

Якісно інший підхід до аналізу суспільних наук здійснив **К.Маркс**. Як підкреслює Г.Зборовський, закордонні вчені не просто визнають Маркса як соціолога, а й вважають його найвидатнішим ученим, який детально проаналізував систему суспільного розвитку при капіталізмі і довів, що в його основі лежить економічний фактор. Ідеї Маркса вплинули на багатьох соціологів кінця XIX – початку XX ст.

Найважливішими положеннями соціологічної концепції К.Маркса є:

а) визнання економічних відносин визначним фактором соціальних змін (на відміну, наприклад, від Конта та Спенсера, які розглядали джерела соціальних змін за межами суспільства і людини);

б) визнання того факту, що система віри та свідомість людей – це продукт тієї епохи, у якій вони діють;

в) концепція відчуження праці. Одним із перших Карл Маркс почав проводити соціологічні дослідження робітничого класу та його окремих прошарків. У цьому відношенні для сучасного соціолога особливо цікава його „Анкета для робітників”.

Другий етап розвитку соціології охоплює кінець XIX – 20-ті роки XX ст. У його рамках відбувається подальше формування предмета соціології, починається процес її інституціоналізації. З’являються перші кафедри та факультети соціології. В останнє десятиріччя XIX ст. відкривається кафедра соціальної науки з Бордоському університеті (Франція), перші факультети соціології у США. У 1908 році відкрито кафедру соціології в Московському психоневрологічному інституті. У 1919 році аналогічні кафедри створено в Петроградському та Ярославському університетах, перший соціологічний факультет – у Петроградському університеті (його деканом став П.Сорокін). У багатьох країнах починають видаватися соціологічні часописи, (наприклад, у Франції – „Соціологічний щорічник”, „Міжнародний журнал соціології”), друкуються книги, статті. У цей період утворюються соціологічні товариства та Міжнародний інститут соціології. Його періодичні конгреси сприяли започаткуванню широкого кола особистих знайомств соціологів різних країн. У 1916 році в Росії засновано Російське соціологічне товариство ім. М.Ковалевського. Воно об’єднало практично всіх видатних представників суспільних наук (понад 70 чоловік).

На початку XX ст. змінюється статус соціології. І якщо в XIX ст, поняття „соціологія”, „соціальне життя” і навіть „соціалізм” вживалися як тотожні, то тепер у самосвідомості людей соціологія міцно асоціюється з наукою. У Росії в 1902 році провели анкетування молоді Петербурга, де зокрема було поставлене таке питання: „Яка наука (або науки) найбільше вас цікавить і чому?”. Було отримано 553 відповіді, які розподілилися таким чином: природничі науки – 321 чол., суспільні науки – 450 чол., у тому числі філософія – 152 чол., історія – 103, психологія – 56, соціологія – 129 чол.

Захоплення останньою пояснювали тим, що соціологія відповідає на найбільш життєві питання, дає можливість

розібратися в суспільних відносинах та громадському становищі, переконує, що суспільне життя підпорядковане певним законам тощо.

Найвидатнішими представниками соціології цього періоду є Е.Дюркгейм, М.Вебер, учені психологічного напрямку в соціології – Г.Лебон, Г.Тард, Ч.Кулі та ін.

Еміль Дюркгейм – відомий французький соціолог, якого по праву вважають одним із засновників соціології як науки, як професії і як предмета викладання. Хоча він народився у Франції в сім'ї рабина, обрав соціальну науку. Після закінчення Вищої школи в Парижі деякий час викладав філософію в ліцеях, а в 1896 році очолив у Бордоському університеті першу самостійну кафедру соціальної науки. З 1893 по 1913 рік керував виданням часопису „Соціологічний щорічник”, на базі якого утворилася наукова школа прихильників дюркгеймівських ідей. Вона отримала назву французької соціологічної школи і займала визначне місце у французькій соціології аж до кінця 30-х років.

З 1902 року Дюркгейм викладав та очолював кафедру науки про виховання та соціологію у Сорбонні. Дюркгейм був хорошим оратором, його лекції користувались незмінним успіхом. Серед найважливіших, соціологічних праць Дюркгейма можна назвати докторську, дисертацію „Про поділ суспільної праці”, книги „Метод соціології”, „Самогубство”, роботи „Соціологія та соціальні науки”, „Соціологія та теорія пізнання”, „Хто хотів війни” тощо. Дві його праці – „Про поділ суспільної праці” та „Метод соціології” – були вперше видані за межами Франції: в Одесі, Києві та Харкові.

Крім занять науковою та викладацькою діяльністю відомий французький соціолог як людина з демократичними та ліберальними переконаннями брав участь у різних громадських організаціях та рухах. Ще в студентські роки підтримував дружні зв'язки з відомим діячем соціалістичного руху Жаном Жоресом, реформістському соціалізму якого симпатизував. Револьюційний соціалізм він заперечував, справедливо визначаючи, що справжні глибокі соціальні зміни здійснюються в результаті не революцій, а в ході тривалої, поступової соціальної та моральної еволюції. Саме з таких позицій

розглядав він і соціологію, припускаючи, що вона стане науковою альтернативою революційним течіям, що існували в той період,

Дюркгейм запропонував новий принцип аналізу суспільства, що отримав назву соціологізм. Його сутність полягає в розумінні суспільства як соціальної реальності, то складається з соціальних фактів. Предметом соціології мають бути, вважав він, лише такі соціальні факти, які характеризуються:

а) зовнішнім існуванням факту відносно індивідуальних свідомостей;

б) вимушеним впливом, що справляє або здатний справляти факт на ту ж свідомість.

Таким чином, Дюркгейм підкреслює, що соціологія повинна мати справу лише з одними соціальними фактами, тобто соціальними явищами і процесами, а не з уявленням про них.

Важливе місце в соціології Дюркгейма займає категорія „соціальної солідарності”. Його перший лекційний курс у Бордоському університеті був присвячений проблемі соціальної солідарності, а перша книга – обґрунтуванню „солідаризуючої” функції поділу праці. У дослідженні самогубства він зв’язував різні типи цього явища з різним ступенем соціальної згуртованості. Його останнє дослідження було присвячене ролі релігії в утворенні та підтриманні соціальної єдності. У світовій соціології дослідження згоди розглядаються, як дюркгеймівська традиція.

Соціальна солідарність розглядається соціологом, як „синонім суспільного стану”. Він був упевнений, що зрештою люди об’єднуються в суспільство не заради індивідуальної або групової ворожнечі, а внаслідок глибокої і взаємної потреби один в одному.

На межі XIX та XX ст. у соціологію ввійшло ім’я німецького вченого **Макса Вебера**, який став найвидатнішим соціологом не тільки свого, а й майбутніх часів. Його по праву відносять до числа тих усебічно освічених людей, яких стає все менше в міру зростання спеціалізації суспільних наук. Він однаково добре орієнтувався в галузях політекономії, права,

соціології та філософії; виступав як історик держави, політичних інститутів і політичних теорій, релігії та науки і нарешті, як логік і методолог, котрий розробив принципи пізнання соціальних наук.

Вебер народився в заможній німецькій сім'ї, закінчив Гейдельберзький університет, де вивчав юриспруденцію. У різні часи працював в університеті Фрайбурга, Гейдельбарга, Мюнхена, написав величезну кількість праць з різноманітної проблематики. Серед соціологічних досліджень найвідоміші: „Протестантська етика і дух капіталізму”, „Об'єктивність соціально-наукового та соціально-політичного пізнання”, „Про деякі категорії розуміючої соціології”, „Основні соціологічні поняття”, „Господарство та суспільство”.

В основі соціології М.Вебера лежить учення про ідеальний тип. Поняття „ідеальний тип” він розглядає як методичний засіб, допоміжний інструмент пізнання об'єктивної реальності, що здійснюється за допомогою емпіричних досліджень. „Ідеальний тип” Вебера – це образ-схема, спосіб систематизації результатів мислення, продукт людської фантазії. Позаемпіричне походження „соціальних типів” дозволяє їм служити ніби масштабом для співвіднесення з емпіричною реальністю („капіталізм”, „християнство”, „середньовічне господарство” та інші поняття є прикладами ідеальних конструкцій).

Вирішуючи питання про те, як конструюється „ідеальний тип”, Вебер стикається з проблемою, яку не має змоги розв'язати: „ідеальний тип” – результат емпіричного узагальнення реальності чи продукт мислення вченого? Щоб вийти з цього складного становища, він розмежовує два види ідеальних типів: історичний та соціальний. Історичний (генетичний) ідеальний тип – відображає живу історію і на її основі формує поняття. Він застосовується локально в часі та просторі, служить засобом виявлення зв'язку, який буде спостерігатися лише один раз. Соціологічний ідеальний тип, на відміну від історичних, є більш загальним, Вебер називає його „чистим ідеальним типом”, що є засобом виявлення зв'язку впродовж усіх поколінь. Завдання соціології саме й полягає у вивченні „чистих ідеальних типів”, оскільки вона, на відміну від

інших наук, спрямована на встановлення загальних правил щодо подій.

Іншою категорією, що знайшла відбиття в соціології Вебера, є „розуміння”. Учений уважав, що соціологія розглядає поведінку особистості лише настільки, наскільки особистість укладає у свої дії певний зміст. Тільки така поведінка цікавить соціолога. Соціологія має бути „розуміючою”, оскільки дія людини усвідомлена, а тому її предметом повинна бути усвідомлена соціальна дія, тобто дія, що співвідноситься з діями інших людей та орієнтується на неї.

Ці та інші соціологічні ідеї Вебера привертають увагу багатьох сучасних учених, і хоч він не залишив після себе своєї школи, однак ідеї „розуміючої” соціології, учення про ідеальні типи, ідеї раціональності, зв'язку економіки, етики та релігії викликали такий значний інтерес у наш час, що він вилився у своєрідний „веберівський ренесанс”, який наклав свій відбиток на подальший розвиток західної соціології.

Психологічний напрям виник під сильним впливом психологічних досліджень, що були в цей період дуже поширеними. Суспільні науки тоді значно відставали у своєму розвитку від природничих наук. Не випадково, що на рівні з фізикою та біологією важливе значення для становлення соціології почала відігравати і психологія. Вона пробудила інтерес учених-соціологів до поведінки людини, її діяльності, мотивацій дій. Цей інтерес породив насамперед такий напрямок, як психологія наслідування, групова психологія та інтеракціонізм.

Представником психологічного напряму в соціології кінця XIX – початку XX ст. був **Гюстав Лебон**. Він – автор однієї з перших концепцій масового суспільства, перший сформулював поняття „натовп”, під яким розумів групу людей, котрі зібрались в одному місці, натхненних загальними почуттями і готових іти куди завгодно за визнаним ними лідером. Він відрізняв натовп однорідний (класи, секти, касти) та різнорідний (парламентські вибори, вуличні натовпи тощо). Але обидва види натовпу, як вважав Лебон, – руйнуюча, несвідома сила, їх поведінка регулюється законом „духовної єдності натовпу”.

Лебон припускав, що настає „ера натовпу”, котру замінить занепад цивілізації. У результаті промислової революції, зростання міст і поширення засобів масової комунікації сучасне життя все більше буде визначатися поведінкою натовпу. У натовпі індивіди втрачають почуття відповідальності, опиняються в полоні ірраціональних почуттів, догматизму, нетерпимості. За цих умов, на думку Лебона, досить важлива роль у суспільному розвитку належить ідеям, що нав’язують масам численні лідери шляхом утвердження, повторення та зараження. Революцію він вважав проявом масової істерії.

Габріель Тард – французький соціолог, один із засновників соціальної психології, представник психологічного напрямку в соціології. Вважав за необхідне і своєчасне створення спеціальної науки, що вивчала б взаємодію індивідуальних свідомостей і тим самим виступила в ролі фундаменту соціології, науки про суспільство. Він назвав її соціальною (колективною) психологією. Від індивідуальної психології, підкреслював учений у своїх „Соціальних етюдах”, вона повинна була відрізнятись тим, що займалася б виключно відношеннями нашого „Я” до інших „Я”, їх взаємними впливами. У цій дії одного духу на інший не слід вбачати елементарний факт, з якого випливає все соціальне життя, хоч соціальна дійсність і виходить далеко за межі розумового світу і заключає в собі разом з діями інтердуховними, про які йдеться, безліч дій „інтертілесних”.

Тард порівнював суспільство з розумом, клітиною якого є свідомість окремої людини. Суспільство ж він трактував, як продукт взаємодії індивідуальних свідомостей, бажань, намірів тощо. Звичайне соціальне відношення він розглядав, як прагнення людини або групи людей передати свої бажання, а основним соціальним процесом називав наслідування, яке характеризував, як своєрідний гіпноз. Теорія наслідування поширювалась Тардом на сферу міжособових відносин і групових взаємодій. Найтипівшим видом наслідування він уважав наслідування нижчими верствами вищих.

Завдання соціологічної науки Тард убачав у вивченні законів наслідування, через які суспільство, з одного боку, підтримує своє існування як цілісність, з іншого – розвивається

в міру того, як у різних галузях соціальної дійсності виникають і поширюються винаходи,

Основними методами соціології Тард уважав аналіз історичних документів і статистичний аналіз (для отримання інформації про процеси наслідування). Він складав криві поширення наслідницьких актів і потоків. Користуючись статистичним методом, Тард зробив соціально-статистичні дослідження проблем злочинності, які отримали високу оцінку його сучасників.

Чарльз Кулі – американський соціолог і соціальний психолог, один з початківців інтеракціонізму, який почав вивчати міжособові, внутрішньогрупові та міжгрупові взаємодії.

Особу Кулі розумів не як ізольованого індивіда, а як соціальну істоту, яка належить до тієї чи іншої соціальної групи і виконує чимало соціальних ролей. Він виділяв два таких основних види груп:

- **первинну соціальну групу** утворюють люди, які підтримують сталі відношення і характеризуються, як правило, розумінням, інтересом і взаємними симпатіями. Це сім'я, виробнича бригада, дитячий ігровий колектив, студентська група. Розглядаючи поведінку особи в межах таких первинних груп, Кулі виділив кілька типів свідомостей, що відображають реальну взаємодію членів групи та суспільства в цілому: самосвідомість – те, що я думаю про себе; соціальна свідомість – те, що я думаю про інших; суспільна свідомість – те, що в групі думають про мене та про групу взагалі;

- **вторинна соціальна група** – велике соціальне утворення (клас, нація, партія), яке утворює соціальну структуру суспільства, де індивід виступає лише як носій визначених функцій і де панують безособові відносини.

На відміну від багатьох своїх попередників, Кулі віддавав перевагу інтроспективним методам (самоспостереження та спостереження за власними психічними процесами), а за точними, метричними процедурами визнавав лише допоміжну роль.

Третій етап у розвитку соціології – 20-40-ві роки ХХ ст. Цей період пов'язаний з інтенсивним розвитком емпіричної

соціології, яка займалася збиранням та аналізом конкретних соціальних фактів, широко використовувала методи опитування, спостереження, експерименту, аналізу документів. Сплеск емпіричних досліджень не був випадковим, це було викликано різними причинами, а саме – логікою наукового дослідження, потребами наукового розвитку, необхідністю отримання більш глибоких аналітичних матеріалів, що не можливе без глибоких конкретних знань, необхідністю задоволення соціального замовлення, пов'язаного з потребою в знаннях про повсякденне життя, з пошуками шляхів вирішення складних суспільних проблем.

З виникненням соціології, звичайно, накопичувався певний досвід емпіричних досліджень, але він був розрізнений, соціологи не мали добре розробленої методики і техніки збирання емпіричних даних. Остання і починає розвиватися в даний період. Найбільш відомі емпіричні дослідження, що стали класикою, пов'язані з іменами У.Томаса, Ф.Знанецького, Е.Мейо та інших учених Чикагзької школи соціології.

У.Томас – американський учений, який працював у Чикагзькому університеті, був президентом Американської соціологічної асоціації; **Ф.Знанецький** – польський соціолог, котрий багато разів виїжджав у США для читання лекцій в університетах. Вони провели велике дослідження з використанням методу аналізу особистих документів: були використані 754 листи селян і відповіді їм, щоденники, автобіографії, спогади. Учені досліджували різні проблеми, серед них – проблема соціального щастя, взаємовідносини між людьми різної статі, проблеми індивідуальної соціальної активності, відхилення від норм і цінностей, прийнятих у польському суспільстві тощо. Підготовлена на основі цього дослідження книга „Польський селянин у Польщі та Америці” стала хрестоматійною, її п'ять томів (перший і другий томи – соціологічний аналіз, інші додатки, які містять у собі весь емпіричний матеріал) до цього часу є зразком емпіричних досліджень.

Е.Мейо – американський соціолог, один із засновників індустріальної соціології, основоположник теорії людських відносин. Він поклав початок масовим дослідженням у

промисловості. Це означало вихід соціології на принципово нову сферу діяльності – виробництво. Проведений під керівництвом Мейо в 1927–1932 роках у місті Хоторн, недалеко від Чикаго, на підприємствах електротехнічної компанії експеримент також став класикою емпіричної соціології. На його основі були зроблені висновки, що мали в певному розумінні революційний характер, на перше місце на виробництві став висуватися не виробничий, а людський фактор. Експеримент показав, що треба прагнути створення на підприємствах таких груп, де люди відчули б свою необхідність і причетність до вирішення спільних проблем, відчували симпатію один до одного, увагу до себе з боку керівників і виробництва. Це, за Мейо, забезпечує соціальну стабільність і задоволеність індивіда своєю роботою.

Четвертий етап розвитку соціології – 40–70-ті роки ХХ ст. Він характеризується пошуком шляхів розвитку як теоретичної, так і емпіричної соціології, можливостей їх інтеграції (на жаль, знайти механізм їх з'єднання не вдається, певною мірою зберігається паралелізм теорії та емпірики). У ці роки посилюється інтернаціоналізація соціології, усе більш стає необхідною координація спільних зусиль учених різних країн, поширення та обмін науковою інформацією. Створюються дві міжнародні організації, що ставлять за мету вирішення цих завдань. Це Міжнародна соціологічна асоціація (1949 р.) та Міжнародна рада з соціальних наук (1982 р.).

Цей етап пов'язаний із розвитком і пануванням структурного функціоналізму (про його сутність ітиметься далі), що означало значне посилення ролі теоретико-методологічних побудов на противагу емпіричним традиціям попереднього етапу. Важливу роль у цей час відіграють такі вчені, як Р.Мертон, Т.Парсонс, П.Сорокін.

Р.Мертон – американський соціолог, який працював у багатьох галузях соціології – теорії і методології структурного функціоналізму, соціології науки, вивчав соціальну структуру, бюрократію тощо. Подолати паралелізм теорії та емпірики в соціології він пропонував за рахунок теорій середнього рівня, певного „посередника” між емпіричними дослідженнями

повсякденної реальності та широкими теоретичними узагальненнями закономірностей соціальної поведінки.

Т. Парсонс – також американський соціолог, автор теорії соціальної дії та системно-функціональної школи в соціології. Він багато займався дослідженням структур і механізмів, які б забезпечували стійкість соціальних систем. Система понять, що була введена цим ученим, мала значний вплив на західну соціологію, його теоретичні положення продовжують розроблятися й зараз.

П. Сорокін – учений, який у 20-ті роки емігрував у США з Росії, де й написав свої основні соціологічні роботи, зокрема почав розвивати теорію соціальної стратифікації і соціальної мобільності. Пізніше він став автором таких відомих концепцій, як концепція соціокультурної динаміки, інтегрального суспільства тощо.

П'ятий етап – 70-ті роки ХХ ст. Це період активних і продуктивних спроб об'єднати мікро- та макросоціологію і вийти на рівень осмислення емпіричного матеріалу, дії інтеграційних ліній у соціології.

У 70-80-ті роки в соціології поширюються різні концепції й теорії, серед яких назвемо неопозитивізм, аналітичну теорію П. Сорокіна, теорію соціальної дії Т. Парсонса, психоаналітичний напрям у соціології та ін. Американський соціолог Смельзер уважав, що всього три основні соціологічні теорії визначають розвиток сучасної соціології: на рівні макросоціології конкурують функціоналізм і теорія конфліктів, на рівні мікросоціології – символічний інтеракціонізм. У чому полягають їх особливості?

Теорія функціоналізму. Основи концепції функціоналізму були закладені ще Спенсером у ХІХ ст., розвинуті Дюркгеймом, а пізніше – такими соціологами, як Парсонс, Мертон та ін. У тому чи іншому вигляді функціональний підхід присутній у всіх соціальних концепціях, у яких суспільство розглядається як певна система. На початку 70-х років функціоналізм унаслідок кризових явищ попередніх десятиріч деякою мірою почав утрачати своє місце, але вже на початку 80-х років знову став дуже популярним. Деякі соціологи навіть заговорили про „неофункціоналізм”. З чого складаються головні особливості

функціоналізму? Смелзер вирізняє п'ять основних рис сучасного функціоналізму:

1. Суспільство – це система інтегрованих частин.
2. Соціальні системи зберігають стабільність, оскільки мають внутрішні механізми контролю (такі, зокрема, як прокуратура та суд).
3. Дисфункції мають місце, але вони долаються самостійно або закріплюються в суспільстві. Наприклад, радикали та „хіпі” 60-х років вплинули на суспільство – принесли не лише неохайний стиль одягу, а й екологічну свідомість, недовіру до уряду тощо. Зараз же радикали та хіпі стали частиною істеблішменту – юристами, учителями і навіть біржовими маклерами.
4. Зміни в суспільстві відбувалися поступово, а не революційним шляхом.
5. Суспільна цілісність – почуття того, що суспільство є міцною тканиною, яка зіткана з різних ниток, формується при згоді більшості населення (суспільна цілісність – наслідок порозуміння більшості населення).

Сучасна теорія конфлікту являє собою сукупність концепцій, які визнають соціальний конфлікт найважливішим фактором розвитку суспільства. Джерелом цієї теорії є, по-перше, учення Спенсера, який розглядав конфлікт як неминуче явище суспільного життя, і, по-друге, теорія Маркса, яка визнає дію в суспільстві глибокого класового конфлікту. Він має місце тому, що люди поділені на різні класи залежно від їх положення в економічній системі. У них немає спільних цінностей, вони постійно ворогують один з одним. Ця ворожнеча – класовий конфлікт – рухає суспільством, а революція, яка є наслідком цього конфлікту, перетворює суспільство.

Серед таких сучасників – прихильників теорії конфлікту – можна назвати німецького соціолога Ральфа Дарендорфа. Він, на відміну від Маркса, головним джерелом конфлікту вважав не ворожнечу між економічними класами, а владу одних людей над іншими. Дарендорф виділяв такі основні положення теорії конфлікту:

1. Головними рисами будь-якого суспільства є панування, конфлікт, гноблення.

2. В основі соціальної структури лежить влада одних соціальних груп над іншими (господарів над працівниками, офіцерів над сержантами та солдатами тощо).
3. Кожну з цих груп людей об'єднує певний набір спільних інтересів незалежно від того, усвідомлюють вони їх чи ні. Інтереси членів однієї групи відрізняються і протиставлені інтересам іншої групи людей.
4. Коли люди усвідомлюють свої спільні інтереси, вони можуть організуватися в суспільний клас, а формою організації може бути профспілковий рух, лобі, політична партія тощо.
5. Класовий конфлікт загострюється, якщо влада зосереджена а руках лише невеликої кількості людей, а решта майже повністю позбавлена її, ті, хто не має влади, позбавлені можливості отримувати її: люди можуть вільно об'єднуватися в політичні групи.

Символічний інтеракціонізм (від лат. *interactio* – взаємодія) – напрям у соціології та соціальній психології, який аналізує соціальні взаємодії переважно в їх символічному змісті. Прихильники цього підходу вважають, що люди не реагують безпосередньо на дії зовнішнього світу. Замість цього вони надають певні значення стимулам, які отримують, і реагують в більшості на ці значення (чи символи), а не на самі стимули. Такими символами можуть бути слова і предмети (речі), вчинки та вирази обличчя людей і т.п.

Контрольні питання

1. Які підходи використовуються при вивченні історії соціології?
2. Чому саме в 30-40-ві роки XIX ст. виникла соціологія як окрема суспільствознавча наука?
3. Які основні періоди історії соціології можна виділити? У чому їх особливості? З прізвищами яких учених та їх працями ці періоди пов'язані?
4. Який учений упровадив термін „соціологія”? Як він називав науку про суспільство до цього? Чому?
5. Які науки справили вплив на формування предмета соціології? Яке значення це мало для соціології?

6. Які дослідження в галузі емпіричної соціології на початку ХХ ст. сприяли її подальшому розпитку?
7. Які основні теорії сучасної соціології ви знаєте? У чому їх сутність?

Проблемні питання, вправи та завдання

1. Необхідність виникнення соціології в 30-40-ві роки ХІХ ст. була пов'язана із суспільними потребами. А чи існувала для цього можливість? На якій основі стало можливим виникнення цієї науки?
2. Які причини сприяли розвитку емпіричної соціології? Яке значення мав для розвитку соціологічної науки інтенсивний розвиток емпіричних досліджень?
3. У „Курсі позитивної філософії” О.Конта подана ієрархія основних наук: математика – астрономія – фізика – хімія – біологія – соціологія. Учений уважав, що соціологія ґрунтується на законах біології і без них неможлива, але вона має понад усе щось своєрідне, що видозмінює вплив цих законів та впливає із взаємодії індивідів, ця взаємодія особливо ускладнюється в людському роді внаслідок впливу кожного покоління на наступне. У чому полягає новизна цього положення? Як Конт розумів специфіку соціологічного підходу до суспільства?
4. Як би ви пояснили відому формулу Е.Дюркгейма: „Соціальні факти треба розглядати як речі”?
5. Скажіть, з точки зору якої теорії, що дуже популярна в сучасній соціології, можна розглядати вислів відомого американського вченого Н.Дж.Смелзера: „Люди не реагують безпосередньо на діяння зовнішнього світу подібно до жаби, яка автоматично викидає язик, коли чує дзижчання мухи. Замість цього люди надають певні значення стимулам, що отримують, і реагують найбільше на ці значення або стимули, а не на самі стимули. Серед символів, на які реагують люди, можуть бути слова, предмети, дистанція, на якій спілкуються люди, вирази їх обличчя та вчинки...” Як називається ця теорія? У чому полягала найбільша її цінність для соціології?
6. У чому криються особливості трактування соціального конфлікту в працях, з одного боку, західних соціологів (Дарендорфа, Турена та ін.) і, з другого боку, марксистськи

орієнтованих учених? Які розуміння конфлікту вам здаються більш обгрунтованими?

7. Використовуючи словник „Современная западная соціологія” (М., 1990) або іншу довідкову літературу, зробіть аналіз „географії” поширення соціології в сучасному світі. Випишіть у таблицю назви країн і прізвища соціологів, які там працюють. Де, на ваш погляд, найбільше уваги приділяється розвитку цієї науки? Як ви вважаєте, чому це так?

8. Використовуючи словник „Сучасна західна соціологія” або іншу довідкову літературу, випишіть назви основних соціологічних теорій та концепцій, які, на ваш погляд, ще не викликали інтересу в нашій країні. Запишіть основні положення цих теорій та концепцій, а також прізвища соціологів, що їх розвивали чи розвивають.

9. Проаналізуйте зміст соціологічних журналів, що видаються в Києві та Москві („Філософська та соціологічна думка”, „Социологические исследования”). У якій мірі в них знайшли відображення проблеми історії соціології? Доберіть матеріали про творчість того чи іншого соціолога, підготуйте реферат, присвячений цьому соціологу. Подайте в ньому деякі біографічні дані, наведіть назви основних праць, охарактеризуйте внесок цього соціолога в розпиток соціологічної науки.

3. Соціологічна думка та соціологія в Україні

3.1. Соціальна проблематика в поглядах українських мислителів минулого

Процес становлення соціологічної думки в Україні – поки що порівняно мало вивчена галузь наукового знання. Це, головним чином, і зумовлює складність розгляду названої теми під час вивчення курсу соціології. Інша складність пов’язана з особливостями історичного розвитку України.

Як відомо, Україна тривалий час існувала без власної державності, її народ був територіально розчленований і національно гноблений, що не могло не накласти своєрідного відбитку на культуру українців взагалі і соціологічну думку зокрема. Серед тих, хто створював українську культуру, були ті,

хто цілком і повністю ототожнював себе з українським народом, був захисником українства та його пропагандистом. Їхні погляди і творчість тепер асоціюються з українською культурою, розглядаються як її невід’ємна частина. Були й такі, котрі народилися в Україні, отримали тут освіту, але вірою та правдою служили тій державі, до складу якої входила Україна. У специфічних умовах історичного розвитку українства ці останні становили чималу групу людей. Розповідають, що Михайла Драгоманова якось запитали, чому українська інтелігенція така слабосильна. І він відповів: „А як би виглядала французька інтелігенція, якби її третина вважала себе німцями, третина – англійцями і третина – італійцями?!”

Розглядаючи історію української суспільної думки, не можна обходити стороною і цю частину мислителів хоч би тому, що це „донорство” України сприяло розвитку світової культури, світової суспільної думки, було її внеском у становлення цивілізації.

Соціальна проблематика посідала значне місце в поглядах українських мислителів минулого. Особливо виділяються в них три основні теми, пов’язані з предметом соціології:

I. Соціальна структура суспільства, місце та роль у ній окремих соціальних груп.

II. Рівноправність і соціальна справедливість.

III. Українська нація, проблеми її становлення та розвитку.

Усі ці теми розроблялись фактично одночасно і були тісно пов’язані між собою (особливо в XIX ст.).

3.2. Суспільна думка в Україні в докапіталістичний період

Уже в XVI ст. отримали розвиток погляди на соціальні відносини, згідно з якими люди поділяються на особливі спеціальні групи, що відрізняються за їх роллю в суспільстві: селянство, дворяни і шляхтичі, духовенство, правителі держав, Канадський українознавець С.Величко відзначав, що вже в хроніці М.Стрийковського (XVI ст.) можна знайти твердження, що суспільство не змогло б існувати, якби не було організовано на таких засадах. Ці самі ідеї можна знайти в працях І.Вишенського, П.Могили та інших, де не тільки земне суспільство, а й Всесвіт розглядаються, як піраміда: на її

вершині – Бог як всесильний володар і єдине джерело законної влади, а на землі – його представники – монархи.

Монарх розглядався багатьма мислителями того часу не тільки як джерело влади, а також і як єдине джерело справедливості. Подібні настрої мали місце і в народі. С.Величко наводить слова А.Киселя, який у 1648 році так характеризував ставлення козаків до польського короля: „А маєстат республіки нічого не значить для тих холопів... але король-то пан... для них то щось святе”. Звертаючись до короля, козаки скаржились, що шляхта і магнати шкодять їм, оскільки козацтво живе далеко від короля і не має можливості звернутися до нього за допомогою. І все буде добре, як тільки прийде король і наведе порядок.

Інше ставлення до короля, а разом з тим і до інших „вищих” верств суспільства ми знаходимо в **І.Вишенського**. Він також звинувачує всіх, хто стоїть на верхніх рівнях соціальної ієрархії, у тому, що вони породили зло в суспільстві. Він з ненавистю пише, наприклад, про духовенство, яке проводить своє життя у веселих бенкетах, пияцтві, чварах. Показує продажність усіх причетних до адміністративного управління країною, починаючи від секретарів короля і закінчуючи останнім писарем-хабарником. І.Вишенський вважав, що в суспільстві всі повинні бути рівними – і пани, і прості холопи. Відстоюючи рівноправність усіх людей перед Богом, він посилається на приклад Христа, який обрав місцем свого народження не розкішний палац, а вбогий вертеп.

Саме в цей період зароджується і так зване українське питання, яке до 1654 року існує тільки на польському ґрунті. Спроби щодо його вирішення зустрічаються в того ж І.Вишенського. Він виступає ярим противником нав'язування українському народові чужої латино-польської культури, остерігаючись того, щоб „убога Русь” не унаслідувала приклад деяких „немовлят білобородих руських” і не втратила свого національного обличчя та своєї культурної незалежності. Мислитель велику увагу приділяє розвиткові в Україні шкільного виховання, яке б спиралося на місцеві культурні традиції і давало добрі знання старослов'янської мови.

Пізніше, у XVII-XVIII ст., на розвиток української культури великий вплив справив перший навчальний заклад в Україні, створений Петром Могилою, – Києво-Могилянська академія, її професори і випускники зробили свій внесок у розвиток соціологічної думки. Серед них були Йосип Кононович-Горбацький, Феофан Прокопович, Стефан Яворський та ін.

У працях **Й.Кононовича-Горбацького** ставилося питання про право простого народу відстоювати свої інтереси шляхом відкритих виступів проти верховної влади, проти правителів. Монархи ж, у свою чергу, не повинні розправлятися із повстанцями „ні вогнем, ні мечем, ні карою смертною”, а зобов’язані привертати народ до себе „доброю любов’ю”. На думку Горбацького, усі люди мають природне право людини, яке рівняє всіх людей. При цьому він посилається на авторитет Плутарха, який поставив в один ряд царя і найбідніших людей: „Царі й бідняки – однакові люди”.

Викликає інтерес, з точки зору соціальної проблематики, творчість двох інших випускників Києво-Могилянської академії, які жили на рубежі XVII-XVIII ст., – Яворського та Прокоповича. Вони були відомими релігійними та політичними діячами свого часу, підтримкою яких користувався Петро I, здійснюючи свої перетворення в Росії. Розглядаючи соціальну структуру сучасного йому суспільства, **С.Яворський** на чолі соціальної ієрархії ставив Петра I і царський дім. Далі йшли князі та бояри, які перебували на державній службі, потім – вищі офіцери, армія та флот, нижче – купці, духовні чини і прості люди.

Ф.Прокопович уважав найголовнішими факторами суспільного прогресу освіту, науку і культуру. Він мріяв про час, коли освіта позбавить від грубих звичаїв і разом з тим поліпшить суспільний лад, який буде відповідати людському щастю. Нещастя і зло виникає, вважав Прокопович, від недостатнього знання, і найголовніша причина, яка криється в тому, що людина не знає самої себе. Розглядаючи людину як частину всього великого суспільства, він підкреслював, що честь і гідність людини, її місце в цьому суспільстві залежать не від належності до знатного роду, а від її власних вчинків та праці. Проте, не схильності або бажання визначають вид праці,

якою повинна займатися та чи інша людина, а суспільна потреба в ній. Ця суспільна потреба ставиться нею над усе, відсуває на інший план особисті інтереси та схильності людини. Відповідно до цього кожному рівню соціальної градації приписуються ті чи інші обов'язки, виконуючи які людина прилучається до найвищої доброчесності. Головними завданнями царя, на його думку, і спостереження за тим, щоб у народі було „безпечалля” (щоб народ жив без жури), щоб влада здійснювалася на засадах правосуддя та від ворогів зберігалася батьківщина. Звертаючись до сенаторів, він пропонує їм чинити справедливий суд, який не зважає на особистості і є непідкупним. Воїни зобов'язані навчитися всього того, що написано у військових статутах.

Продовжуючи якоюсь мірою традицію І.Вишенського, Ф.Прокопович різко критикує бездіяльність і дармоїдство окремих соціальних верств суспільства. До дармоїдів і нероб він відносить бояр, ченців, духовенство. Простий люд, а також купців, власників мануфактур (тобто клас підприємців, що склався на той час), чиновників він вважає суспільно корисними. Хоча сам Прокопович і знаходився на верхньому рівні соціальної ієрархії, він вимагав гуманного ставлення до бідних.

Суттєвою ознакою соціологічних поглядів Ф.Прокоповича є його ставлення до українського питання в Росії, яке виникло, на думку М.Грушевського, у 1654 році. У радянській літературі відзначалося, що Прокопович був прихильником єдиної централізованої всеросійської держави, прославляв освічену Росію і не думав про українську державність. У західній українській літературі переважає протилежна думка: деякі автори стверджують, що Прокопович був апологетом Мазепи і хотів створити сильну централізовану та незалежну державу в Україні, і тільки коли не побачив можливості реалізувати свої плани, перейшов на службу до Петра I.

Значне місце в історії соціологічної думки в Україні належить **Г.Сковороді**, вихідцеві із сім'ї малозаможного козацтва, випускникові Києво-Могилянської академії, філософу, просвітнику та поету. Сковорода багато уваги приділяв проблемам розвитку сучасного йому феодального суспільства, різко критикував усю систему управління, яку він

характеризував, як систему пограбування народу. Він говорив про поділ суспільства на багатих і бідних, про те, що розкішне життя царів і князів забезпечують бідні люди. Сковорода критикував закони та норми, за якими бідність уважається вадою, а багатий, навіть якщо він злочинець, шанується. На противагу поширеним тоді поглядам на працю як на негідне заняття для вищих верств суспільства, він говорив про працю як основу суспільного життя, доводячи, що гідність визначається особистими якостями людини, а не становищем у суспільній ієрархії чи багатством. Урятування суспільства, на думку Сковороди, – у спільній праці на благо вітчизни.

Критикуючи сучасне йому суспільство, Сковорода пропонує свій проект суспільної перебудови, у якому немає місця поділу на багатих і бідних, майнової нерівності, тяжкої рабської праці, тиранії та гноблення. У цьому суспільстві (республіці, а не монархії) всі будуть рівними в праці та в матеріальному благополуччі, отриманні освіти та можливості приносити користь вітчизні.

Важливе місце в історії української соціологічної думки належить документу, який до недавнього часу був відомий лише фахівцям, – це одна з перших відомих у світі конституцій. Написана вона П.Орликом, сподвижником І.Мазепи, і відбиває інтереси козацтва, за що й отримала назву „Конституція прав і свобод Запорізького війська”.

Конституція містить такі основні положення:

I. Необхідність установалення національного суверенітету та визнання кордонів Української держави.

II. Забезпечення демократичних прав людини.

III. Єдність та взаємодія законодавчої та судової влади.

IV. Виборність усіх державних посад знизу доверху.

V. Турбота держави про убогих, вдів і сиріт.

З точки зору соціальної проблематики, особливий інтерес викликають ті статті Конституції, у яких розглядається суспільний склад козацької республіки та, говорячи сучасною мовою, соціальна політика держави. Тут, зокрема, ідеться про необхідність збереження того соціального устрою, який завжди був у запорожців при гетьманах. Автори Конституції вважали за необхідне зберегти насамперед верхні ієрархічні рівні, тих

посадових осіб, які мали б здійснювати верховну владу – гетьман: генеральна старшина, полковники, генеральні радники, генеральний підскарбій. Аналогічна структура повинна була б зберегтися і на місцевому рівні – у козацьких полках. Наприклад, передбачалося збереження таких структур, як „військові та посполиті урядники, старшини” та ін.

У Конституції йшлося також про необхідність справедливого ставлення до нижчих верств суспільства. Гетьман зобов’язувався стежити, „щоб людям військовим та посполитим зайве не чинилися утиски, наклади, пригнічення та здирство, через які вони, покинувши житла свої, звикли йти геть і в закордонних державах шукати спокійнішого, легшого і кориснішого собі мешкання. А щоб не було зловживань зі сторони як вищих чинів, так і гетьмана, на ці посади керівників обирати „вільними голосами”.

Особлива увага зверталась у цьому документі на захист малозабезпечених: „козацькі вдови й осиротілі козацькі діти, козацькі вдови і жінки без присутності самих козаків, коли в походах або на будь-яких службах, щоб не притягалися до всіляких посполитих повинностей і не вимагали податків; ідеться також про необхідність допомагати „людям убогим”, захищати їх від несправедливості.

3.3. Соціологічні погляди українських мислителів XIX-XX ст.

Коли в Україні почали інтенсивно формуватися капіталістичні відносини, актуалізувалися як проблеми соціального розвитку, рівноправності та соціальної справедливості, так і національна проблематика. У цей період стає особливо помітним зв’язок соціальних і національних потреб і програм українського народу. Це знаходить відбиття в тих теоріях і концепціях, які розробляються в цей час мислителями різних напрямів і течій.

Важливий внесок у розвиток соціологічної думки в цей період зробили письменники й поети (Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка та ін.), учені та громадські діячі (Михайло Драгоманов, Микола Костомаров, Михайло Грушевський та ін.), українські декабристи, члени Кирило-

Мефодіївського товариства та багато інших. Спинимось лише на окремих представниках цього плідного на імена та теорії періоду.

Як своєрідний приклад єдності соціальної та національної проблем перебудови суспільства може бути названа насамперед програма Кирило-Мефодіївського товариства, відома під назвою „Книга буття українського народу”. У ній визначена певна схема суспільного розвитку України в минулому, сучасному та майбутньому. Кирило-мефодіївці вважали, що існуюча система класового розмежування суспільства є випадковим явищем, нав’язаним слов’янам іззовні. У документі відзначається, що слов’яни прийняли князів від німців. Прийшли князі обрали собі таких, що були сильнішими або більш їм потрібними, та назвали їх господарями, а інших людей зробили невольниками. У силу цього, вважали члени союзу, виник класовий устрій, що не відповідає принципам рівноправності та свободи, які були характерні для організації стародавніх слов’янських племен. Усе в них було спільним.

І були в них обрані старшини, і старшини були всім слугами, бо Господь так сказав: хто хоче бути першим, повинен бути всім слугою. Саме тому вони вимагали замінити класову організацію строям, який би більшою мірою відповідав давньослов’янській організації життя. Вони пропонували замінити монархію республікою, яка вирішила б не тільки соціальні проблеми, але й національні. Республіка ця повинна будуватися на основі федеративного устрою.

Концепція федералізму вперше з’явилася в Україні в документах українських декабристів („Товариство об’єднаних слов’ян”). Сприймавши цю ідею, Кирило-Мефодіївське братство розвинуло її в цілісну теорію перебудови українського суспільства, в основі якої була ідея про необхідність духовного та політичного поєднання слов’ян, члени братства вважали, що після об’єднання кожне слов’янське плем’я має стати самостійним. Українці, росіяни, білоруси, чехи, словаки, болгари та інші повинні створити народні уряди та встановити повну рівноправність громадян незалежно від будь-яких чинників. Для нормального функціонування федерації, на думку кирило-мефодіївців, необхідно створити загальний слов’янський

конгрес, уряд федерації з обмеженими повноваженнями, загальною армією та флотом.

Розвиваючи концепцію федералізму, український учений **М. Драгоманов** доповнив її деякими новими положеннями. Він розглядав федерацію ширше, виділяючи два аспекти: федерацію вільних общин (так званий общинний соціалізм, здатний на його думку, перебороти експлуатацію та соціальний гніт) і федерацію автономних земств та країв. М. Драгоманов був послідовним борцем за національне відродження українців. Використовуючи термін „нація”, він розглядав українців на тому ж рівні, що й інші цивілізовані нації. Називаючи себе „людиною української нації”, Драгоманов уважав за необхідне зв'язати українців із всією світовою культурою,

Одним із найважливіших завдань, яке потрібно вирішити в боротьбі за звільнення українців від національного та соціального гніту, М. Драгоманов уважав створення власної державності. Відстоюючи право українців на свою державність, культуру, він, як істинний і послідовний демократ, уважав неприпустимим надання привілеїв для якоїсь однієї нації і підкреслював, що народи держав із різними національностями не можуть існувати для державних інтересів одного або двох народів. Держава повинна задовольняти інтереси всіх народів. Державна національність, на його думку, є такий же абсурд, як і державна церква.

Цікавою сторінкою розвитку української соціологічної думки є погляди **М. Грушевського**. Особливий інтерес викликає його концепція виникнення та розвитку української нації. Грушевський простежує історію виникнення, становлення та розвитку української нації, відзначає її особливості та характерні риси, розглядає той шлях боротьби за національне визволення, який вона пройшла. Аналізуючи складний та суперечливий процес розвитку українства, він зазначає насамперед ті особливості класової структури української нації, які вплинули на її розвиток, Грушевський вважав, що вже в XVII ст. українську народність почали залишати всі її вищі класи, які перейшли в ряди державно-керуючої народності. Представником українського народу став демос: інтереси й успіхи українського демосу стають інтересами та успіхами

українства. Повторне дезертирство представники вищого класу, створеного із козацьких старшин, здійснюють у ХУІІІ ст. Вони „йдуть” у російське „дворянство, у розряд якого зарахував їх уряд Росії за зраду інтересів українського народу. Селянство, демос, на думку М.Грушевського, лежить в основі самого поняття „українства”: потреби та завдання селянства стали потребами та завданнями української народності. Завдяки цьому український визвольний рух завжди був пов’язаний із соціальним протестом: мотиви соціального характеру збігаються із національними і тісно переплітаються з ними. Трудові маси утворюють головний національний кістяк, стають запорукою національного розвитку, тоді як класи великих землевласників і капітадістів-фабрикантів, за рідким винятком, утворюються з чужорідних елементів, відірваних від національного ґрунту.

М. Грушевський вважав, що відома популярність ідей федералізму та національно-територіальної автономії в українській суспільній думці та визвольному русі певною мірою пов’язані саме з цими особливостями української нації. Першіліпші соціальні вимоги, як, наприклад, ліквідація великої власності на землю або запровадження участі мас в управлінні виробництвом, розглядаються і як національні вимоги. Учений справедливо підкреслює, що прогресивне українство було далеке від визнання виключності чи якихось привілеїв для українців, воно не відокремлює вирішення свого національного питання від загальної проблеми перебудови старої бюрократичної централізованої Росії у вільну правову державу.

Розглядаючи взаємозв’язок соціального та національного в програмі перебудови українського суспільства, Грушевський критикує російських соціал-демократів, які, на його думку, були негативно налаштовані щодо національного питання, оскільки національні вимоги ніби послаблюють класову солідарність. У зв’язку з цим Грушевський уважав неприпустимим навішування ярлика „націоналізм”, коли мова йде про захист національних потреб українського народу у формах, далеких від будь-яких винятків. Як і Драгоманов, Грушевський з націоналізмом пов’язує лише ті ідеї та вимоги, які випливають із визнання винятковості тієї чи іншої нації.

На межі XIX та XX ст. в українській суспільній думці формується націоналістична течія, головною вимогою якої буде національне визволення українського народу та утворення незалежної української держави. На відміну від інших напрямів, які теж тією чи іншою мірою розглядали ці вимоги, націоналістична течія пов'язувала їх з ідеєю визнання виключності української нації. Процес організаційного оформлення українського націоналізму, розвиток і розквіт його ідей відноситься до більш пізнього періоду. У 20-30-ті роки з'явилася ціла низка книг і статей **Д.Донцова**, з ім'ям якого багато хто пов'язує становлення „нового націоналізму”.

Уперше свої погляди Донцов виклав ще в 1913 році на II Всеукраїнському Студентському з'їзді в місті Львові, де виступив із рефератом про політичне становище української нації. Він визнав застарілими, такими, що втратили актуальність, слова М.Драгоманова про те, що відірваність українського населення від інших країв Росії (політичний сепаратизм) є річчю не лише вкрай важкою, а й для інтересів українського народу непотрібною. Донцов закликав до практичного здійснення ідеї політичного сепаратизму, проголосивши: „Або цілковита національна смерть, або безпощадна боротьба”.

3.4. Виникнення та розвиток соціології в Україні

Як уже зазначалося, протягом усього процесу формування українського народу суспільство було об'єктом аналізу вчених, письменників, громадських діячів. Погляди, теорії та концепції, що вони розвивали, стали тим підґрунтям, на якому поступово виникала самостійна наука про суспільство – соціологія. Причому всі труднощі розвитку української суспільної думки та українського суспільства торкнулися і соціології. Може, саме тому зараз деякі сучасні соціологи називають українську соціологію наукою без міцних і тривалих традицій, які, наприклад, у Франції пов'язані з Контом і Дюркгеймом, у Німеччині – з М.Вебером, у Польщі – із Ф.Знанецьким. Однак факт становлення української соціології не може бути зведений до запозичення, хоч засвоєння західних ідей не підлягає сумніву. У цьому розумінні до України можна віднести ідею,

висловлену свого часу Г.Плехановим. Він підкреслював, що сам зовнішній вплив передбачає наявність адекватних або аналогічних суспільних умов. При цьому сила наслідування прямо пропорційна схожості суспільних умов. У культурі, яка зазнає впливу, повинні бути зачатки або потенційні моменти тієї культури, що здійснює вплив, тобто має бути певний ґрунт для спорідненості.

В Україні, як і на Заході, умови для виникнення та розвитку соціології створив капіталізм, який тут почав розвиватися значно пізніше, і тому соціологія стала формуватися в Україні в другій половині XIX ст. Історіограф російської соціології М.Кареев відзначав, що позитивізм та соціологія ввійшли в російський розумовий побут у 60-х роках XIX ст. Наприкінці ж цього століття вона вже почала викладатися епізодично, як спецкурс, у трьох російських містах, у тому числі – у Харкові. Тут же, а також у Києві та Одесі, починають друкуватися перші соціологічні праці. Це книги Дюркгейма, вітчизняних соціологів – кийвського богослова П.Линицького „Філософські і соціологічні етюди”, А.Звоницької „Досвід теоретичної соціології”, з’являються соціологічні праці А.Строніна, випускника історико-філологічного факультету Київського університету „Історія і метод”, „Політика як наука”, „Історія суспільності”. Переважно за кордоном видаються книги Б.Кістяківського „Суспільство і особистість”, „Соціальні науки і право”, „Нарис з методології соціальних наук і філософії права” та ін. Незважаючи на те, що в Україні були професійні, „справжні” соціологи, треба зазначити, що тут, як і в Росії, основним типом „письменника з соціології” в кінці XIX – на початку XX ст. був публіцист або історик, правознавець, етнограф тощо, хто самостійно спеціалізувався в галузі соціології.

Так, М.Грушевський і М.Драгоманов більше нам відомі як історики, В.Липинський – як історик і політолог, Б.Кістяківський – як юрист. Але Грушевський, наприклад, не лише видав таку соціологічну роботу, як „Початки громадянства (генетична соціологія)” та деякі інші праці, що з повним правом можуть бути віднесені до соціологічних, а й був засновником першого наукового соціологічного закладу в еміграції –

Українського соціологічного інституту. Всі згадані діячі мали зрілі соціологічні праці, використовували соціологічні методи дослідження, розробляли методологію вивчення суспільних явищ, що дав підставу вважати їх засновниками соціологічної традиції в Україні.

В історії соціології в Україні можна виділити кілька різних етапів, які відображали своєрідність суспільного розвитку країни у відповідні періоди її існування.

Перший етап – кінець XIX – 20-ті роки XX ст. – характеризується поступовим проникненням і затвердженням у суспільній думці України кращих досягнень західної соціології, зародженням національних соціологічних традицій та шкіл. З цим періодом пов'язана наукова діяльність таких вчених, як О.Стронін, А.Звоницька, Б.Кістяківський, та деяких інших, які належать, так би мовити, до українського соціологічного кола.

Олександр Іванович Стронін (1826-1889) закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. У свій час захоплювався народницькими ідеями, за що навіть був висланий на кілька років. У його соціологічних творах головна увага приділялася методам дослідження суспільства, аналізу соціальної структури і вивченню законів функціонування та розвитку „соціального тіла”.

Стронін був одним із відомих „органіцистів” у Росії. Він вважав, що суспільні науки повинні зблизитися з природничими, у зв'язку з чим усім, хто займається ними, потрібно засвоїти прийоми та методи природознавства. Цього можна досягти тільки за допомогою методу аналогії, який, на думку вченого, повинен стати основним соціологічним принципом, а соціологія з необхідністю вже повинна бути аналогічною з фізіологією. Як відзначає Стронін, суспільство подібно до організму, а соціальні інститути – до окремих його частин. При цьому він підкреслює, що суспільство – більш складний організм і є новою формою природи.

Характеризуючи соціальну структуру суспільства, учений уявляє її у вигляді піраміди, яка відображала соціальну ієрархію російського суспільства, її вершина – привілейована меншість (законодавці, судді, адміністрація), далі йде клас капіталістів, а в основі піраміди – землероби та ремісники. У цій піраміді тільки

вищі бюрократичні чини та інтелігенція, яких Стронін називав єдиними творцями моральності та розумових багатств, займаються політикою. Справа всіх інших – невтручання в політичні сфери, пасивне виконання рішень політиків. Така соціальна піраміда, як вважає Стронін, складається під впливом фізичних факторів, оскільки за законами фізики вона має найменший опір при русі й одночасно більшу стійкість, ніж інші фігури.

Розглядаючи закони функціонування суспільства, Стронін виділяє три основні закони:

1. Загальний біологічний закон: кожне суспільство має початок і кінець. Це рух від початку до кінця, його прогрес і регрес здійснюються на основі біологічних законів. Він вважає, що моральний занепад, утрата ідеалів відбуваються внаслідок біологічного виродження людини. Такий підхід є проявом віталізму, такого передвизначення „падіння” людства, яке неможливо зупинити.

2. Загальний соціологічний закон,

3. Загальний політичний закон. Політичну діяльність Стронін поділяє залежно від форм вираження психіки людей: розум знаходить виявлення в діяльності інтелігенції, почуття – у „громадянстві” мас, а воля – в актах уряду.

В особі **Богдана Олександровича Кістяківського** (1868-1920) соціологія мала гарячого прихильника, людину незвичайного розуму, тонкого полеміста, котрий викладав свої думки з високою літературною майстерністю. Б.Кістяківський був сином відомого юриста О.Ф.Кістяківського. Свою освіту Б.Кістяківський розпочав у Росії, а продовжив за кордоном – у Німеччині. Там і видав він свою першу соціологічну працю „Суспільство та особистість”, яка принесла автору загальноєвропейське визнання, поставивши його в один ряд із такими вченими, як Тьоніс, Зіммель, Рікарт. Він був пов’язаний із багатьма закордонними дослідницькими центрами, із патріархом сучасної соціології – Максом Вебером. Роль Кістяківського в розвитку соціології не така вже скромна, як це прийнято вважати, а що стосується його внеску в розвиток вітчизняної соціології, то він неоціненний.

Б.Кістяківський виступає з вимогами щодо „перегляду всіх основ” соціального пізнання. Він вважає, що необхідно робити натиск на специфіці соціального світу, на тих особливостях, які відрізняють його від світу природи, а саме – на цінностях людського життя, вищих продуктах людського духу.

Учений пропонує зробити поділ наук про суспільство за певною логікою, для цього він звертається до найбільш відомих понять у сучасній йому соціології. Він аналізує поняття „соціальний організм”, „натовп”, „фізіологічний та економічний попіл праці”, „ідеали та ідоли” тощо. Вважають, що найбільш цікавим був його аналіз категорій та принципів еволюції причин і можливостей. Кістяківський пропонує покінчити з розглядом соціальних явищ з точки зору можливості. Замість цього ним були висунуті два інших принципи: „необхідність та обов’язковість”.

„Галузь соціології, – вважав він, – є галузь безумовно дійсного в соціальних явищах, а тому її точка зору міститься не у визначенні різних можливостей, а у встановленні необхідності”.

Слідом за Зіммеlem Кістяківський визнавав характерною особливістю соціальної дійсності „психологічну взаємодію між індивідами”. Згідно з цим він вважає об’єктом соціології особливі продукти цієї взаємодії, що можливі лише в суспільстві. Головний з них – „однорідність у почуттях, бажаннях і думках”. На цій однорідності психічних функцій з необхідністю вимикає групова диференціація, колективна свідомість та інші результати їх взаємодії, тобто саме суспільство. Особливою стороною соціального феномена Кістяківський вважає „теологічні елементи” – норми, інститути, культуру.

Агнеса Соломонівна Звоницька (1897-1942) народилася в Києві, отримала освіту за кордоном, у 17 років написала перший том свого головного соціологічного твору „Досвід теоретичної соціології. Соціальний зв’язок”. У ньому Звоницька розглядає концепцію соціального зв’язку, яку вважає головною частиною будь-якої теоретичної соціології. У 1918 році вона переїжджає з Києва до Петрограда, де продовжує роботу над книгою з соціології. Другий том присвячує біхевіористській

теорії особи, третій – дослідженню соціальних груп. Пізніше вона багато займається прикладними дослідженнями, у тому числі кримінологією, проблеми якої аналізує з точки зору соціології (соціологічна точка зору на кримінальні проблеми). Звоницька провела кілька досліджень проблеми злочинів, на основі яких були підготовлені, наприклад, такі доповіді та рукописи книг: „Хуліганство і тяжкі форми злочинності”, „Алкоголізм у зв'язку з убивством і тяжкими пораненнями”, „Соціальні типи бандитизму”, „До соціальної характеристики злодіїв-професіоналів” та ін.

Перший етап в історії соціології в Україні закінчується дуже сумно: так і не розвившись у самостійну науку, соціологія в Україні поступово витискується з суспільних наук країни, закриваються кафедри соціології, згортаються соціологічні дослідження, за кордон виїжджають соціологи.

Другий, досить тривалий, але майже зовсім безплідний з точки зору розвитку даної науки, період охоплює 20-60-ті роки ХХ ст. Його можна охарактеризувати як період занепаду соціології: їй відмовляли в статусі самостійної науки, сам термін використовувався лише з прикметником „буржуазна”; уважалося, що теоретичні засади аналізу суспільних проблем містяться в положеннях історичного матеріалізму, а сам аналіз був дуже ідеологізованим.

Можна погодитися з думкою сучасного українського соціолога В.В.Танчера, що в цей час соціологія не піднялася вище прикладного обслуговування ідеологічних завдань. Зараз нам дуже мало що відомо як про вчених-соціологів, котрі залишилися в країні, так і про тих, хто виїхав до інших країн.

Острівцем соціології в Україні певний час був Всеукраїнський інститут праці (Харків), який очолював Ф.Р.Дунаєвський і де фактично розроблялися різноманітні проблеми соціології праці та управління. Цей інститут проводив активну наукову та пропагандистську роботу, його співробітники виїжджали в зарубіжні відрядження. При інституті існував психологічний відділ, де з успіхом використовувалися тести профвідбору та профорієнтації. Дослідники відзначають наукові розробки директора інституту

Ф.Р.Дунаєвського, інших співробітників цього закладу – В.Шнейдера, М.Файнштейна, А.Когана.

Протягом усього другого етапу соціологія розвивається лише в рамках марксистської теорії без натяку на будь-яку самостійність. В еміграції, де опинилися багато українських учених, розвиток соціології відбувався в тому ж напрямку, що й на першому етапі: тобто під значним впливом західної науки. Крім того, зароджувалися певні традиції, пов'язані з аналізом українського суспільства, його проблем і труднощів. Особливо це проявилось в етносоціологічних дослідженнях.

Як відомо, в еміграції були створені кілька українських вузів – Український вільний університет, Українська господарська академія, Український вищий педагогічний інститут ім. М.Драгоманова, а також наукові заклади – Український соціологічний інститут, Український науковий інститут. Саме в них проводилася більшість досліджень у галузі соціології, що їх здійснювали українські вчені. Одним із найбільш відомих зараз соціологів цього періоду був **О.Бочковський** (1885-1933) – доцент кафедри соціології Української господарської академії, професор соціології Українського техніко-господарського інституту. Серед його творів такі, наприклад, етносоціологічні дослідження, як „Народження нації”, „Життя нації”, „До проблеми української нації” тощо. Ці роботи, а також праці інших учених-емігрантів поки що мало відомі в Україні, і взагалі можна сказати, що цей етап розвитку соціології – найменш вивчена сторінка її історії.

Третій, сучасний етап розвитку соціології бере початок із 60-х років – періоду політичної відлиги, коли соціологія починала відроджуватися як самостійна наука, легалізується саме поняття соціології. Поступово, дуже повільно, крок за кроком вона завойовує позиції у суспільстві і лише наприкінці 80-х та на початку 90-х років закінчує свій процес інституалізації, початий на першому етапі і припинений на другому. Важливою сходинкою до відродження її як самостійної науки стало створення інституту соціології АН України (1990), соціологічних груп і центрів у містах і регіонах республіки, виникнення соціологічної Асоціації України (з 1968 до 1990 року – Українське відділення Радянської соціологічної

асоціації), уведення соціології як навчальної дисципліни в програми вузів країни (1991). Зараз у нас ведеться підготовка спеціалістів із соціології в Києві, Харкові; видаються журнали, що пропагують соціологічні знання й дають змогу вченим обмінюватися результатами соціологічних досліджень – „Філософська і соціологічна думка”, „Современное общество”, „Український оглядач”. Усе це свідчить про закінчення процесу інституалізації соціології і дозволяє сподіватися, що вона буде розвиватися на справді наукових засадах і зможе бути корисною українському суспільству.

Контрольні питання

1. Які теми, пов'язані з предметом соціології, знайшли відображення в творчості українських мислителів минулого?
2. У творах яких мислителів мав місце аналіз соціальної структури сучасного їм суспільства? Які соціальні спільності вони виділяли? Якою мірою їхній підхід може бути використаний у наш час?
3. Кого ви знаєте з випускників Києво-Могилянської академії, котрі мали великий вплив на суспільно-політичну думку України?
4. Які соціально-політичні проблеми знайшли відображення в першій всесвітній Конституції нового часу – Конституції Пилипа Орлика?
5. Хто з українських мислителів приділяв велику увагу вирішенню національного питання на основі концепції федералізму? У чому її сутність?
6. У чому полягає сутність соціально-політичних поглядів М.Грушевського? Які соціологічні питання він розглядав у своїх творах?
7. Коли почала розвиватися соціологія в Україні? З якими складностями був пов'язаний процес її розвитку?
8. Кого з відомих учених України, які розробляли соціологічну думку, ви знаєте?
9. Що було характерним для розвитку соціології в Україні на початку ХХ ст.? У 20-50-ті роки? У 60-90-ті роки?

10. Як називається громадська наукова організація, що об'єднує українських соціологів? Яке вона має значення для розвитку соціології на сучасному етапі?

Проблемні питання, вправи та завдання

1. Розглядаючи соціальну структуру сучасного йому суспільства, С.Яворський писав: „Якщо же бо в колеснице, так и в царствии благочестивом, четыре суть чины, аки четыре колеса”. Про які соціальні групи йде мова? Як розглядали це питання інші мислителі – І.Вишенський, Ф.Прокопович Й.Кононович-Горбацький та інші? Як ви вважаєте, чому ця проблема розглядалася практично всіма мислителями минулого?
2. Які програми національного переустрою України існували в минулому? Чому, на вашу думку, процес організаційного оформлення українського націоналізму почався лише в XIX-XX ст.?
3. Розвиваючи концепцію федералізму, М.Драгоманов вирізняв два аспекти в розумінні федерації – федерацію общин і федерацію автономних земств і країв. У чому сутність цих форм федерації, у чому відмінність між ними? Чому Драгоманов уважав себе прихильником політичної автономії українців, а не національної? Поясніть, за що, на ваш погляд, його критикували марксистки, за що – націоналісти.
4. Який клас, на думку М.Грушевського, був найбільш причетний до розвитку української нації? З чим це пов'язано? Які це мало наслідки для розвитку українства, української державності?
5. Використовуючи журнал „Філософська та соціологічна думка”, проведіть аналіз публікацій під рубрикою „Київське коло”, де друкуються матеріали про окремих мислителів, життя і творчість яких були пов'язані з Києвом. Про яких учених, котрі займалися соціологією, тут ішла мова в останні кілька років? Підготуйте реферат про творчість одного з них.
6. Коли М.Драгоманова спитали: „Чому українська інтелігенція така слабосильна?”, він відповів так: „А як би виглядала французька інтелігенція, якщо б її третина вважала себе німцями, третина – англійцями, третина – італійцями?” Прокоментуйте що відповідь.

7. Як би ви прокоментували тезис одного з тих учених, якого ми можемо віднести до „Київського кола”, – С.Булгакова: „Соціальна наука бере людське життя не в її безпосередньо-конкретній формі, як вона підсумовується з окремих діянь, вольових та творчих актів окремих індивідів, вона цілком абстрагується від цих індивідів та їх індивідуального буття і досліджує лише те, що властиве сукупності індивідів як цілому”. Чи погоджуєтеся ви з цим твердженням?

8. Випускник Київського університету О.Стронін уважав, що суспільство тотожне живому організму, а його соціальні інститути – окремим частинам цього організму. Він писав, що „соціології необхідно бути аналогічною з фізіологією”. Погляди якого західноєвропейського соціолога нагадує цей підхід? У чому, на ваш погляд, можна погодитися з таким підходом, у чому – ні?

РОЗДІЛ II. МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

I. Соціологічне дослідження, принципи його організації та проведення

1.1. Сутність та різновиди соціологічних досліджень

Основним джерелом інформації про соціальні явища та процеси є емпіричні соціологічні дослідження. Нині це поняття знайоме майже кожній дорослій людині. Про соціологічні дослідження ми чуємо з передач радіо, екранів телевізорів, виступів політичних і громадських діячів, читаємо в пресі. До них звертаються тоді, коли іншим шляхом неможливо отримати інформацію, наприклад, при вивченні громадської думки, впливу тих чи інших факторів (соціально-демографічних, політичних та ідеологічних поглядів, інтересів і здібностей тощо).

На позицію людини в суспільстві, її активність, ставлення до різних соціальних явищ і процесів тощо. Про практику отримання соціологічного знання, її технології йдеться в даному розділі посібника.

Соціологічне дослідження – певна система теоретичних та емпіричних процедур, що дозволяють отримати достовірні знання про той чи інший процес або явище суспільного життя. За своїм характером, метою і призначенням соціологічні дослідження бувають різними.

Залежно від **глибини аналізу** розрізняють розвідувальні, описові та аналітичні дослідження.

Розвідувальне (пілотажне, зондувальне, пробне) дослідження використовується або в роді попереднього етапу складних досліджень, або для отримання оперативних соціологічних даних; охоплює невелику кількість обстежуваних і проводиться за спрощеною програмою.

Описове дослідження проводиться за достатньо повною програмою і передбачає отримання досить важливих відомостей про те чи інше явище.

Аналітичне дослідження – найважливіший вид дослідження, у ході якого не просто отримується інформація, а виявляються причинно-наслідкові зв'язки та відношення.

Залежно від того, у **статистиці чи динаміці** вивчається предмет або явище, розрізняють одноразові, повторні та панельні дослідження.

Одноразові дослідження здійснюються для вивчення певної проблеми і більше не повторюються (якщо навіть і буде досліджуватися ця тема, це буде зроблено на основі нової програми).

Повторне дослідження проводиться за однією й тією ж самою програмою через певні проміжки часу протягом певного, іноді тривалого періоду.

Панельне дослідження – особливий вид повторного дослідження, який передбачає кількаразове вивчення членів однієї і тієї самої вибіркової сукупності (панелі) через задані проміжки часу.

Залежно від *мети та результатів* розрізняють прикладні та теоретичні дослідження.

Прикладне дослідження має результатом конкретну програму дій, котрі дозволяють ефективно вирішувати проблему, що вивчалася.

Пізнавальне (теоретичне) дослідження має на меті отримання інформації про той чи інший об'єкт або явище.

Соціологічні дослідження здійснюються в певному порядку.

Етапи соціологічного дослідження

1. Складання програми дослідження.
2. Розробка методики, техніки дослідження, тобто сукупності певних способів і прийомів раціонального використання тих чи інших методів отримання інформації. Вони включають у себе:
 - а) методи збирання, фіксації та перевірки даних;
 - б) методи систематизування та аналізу цих даних.
3. Визначення об'єкта дослідження та одиниць вивчення.
4. Збирання емпіричних даних.
5. Обробка отриманого матеріалу.

6. Аналіз результатів дослідження, їх узагальнення, розробка рекомендацій щодо практичного їх використання. Оформлення звіту.

Програма соціологічного дослідження – це документ, у якому викладені мета дослідження, загальна концепція, гіпотези, обґрунтовуються методологічні підходи та методичні прийоми вивчення предмета дослідження.

1.2. Структура програми соціологічного дослідження

I. **Методологічний розділ** передбачає:

- формулювання та обґрунтування проблеми дослідження;
- визначення об'єкта і предмета дослідження;
- визначення мети і завдання дослідження;
- уточнення та інтерпретацію основних понять, їх операціоналізування;
- формулювання робочих гіпотез.

II. **Методико-процедурний розділ** включає:

- стратегічний (принциповий) план дослідження;
- обґрунтування системи вибірки одиниць спостереження (указується, чи є дослідження суцільним чи вибіркоvim, яка репрезентативність, яка застосовується вибірка);
- опис основних процедур збирання та аналізу первинних даних (указується, які методи збирання емпіричних даних будуть використовуватись).

Складаючи програму дослідження, необхідно з'ясувати для себе деякі теоретичні положення.

Проблема дослідження (соціальна проблема) – це певне соціальне протиріччя, що потребує вирішення (у гносеологічному плані – це протиріччя між знанням про потреби людей та незнанням шляхів їх реалізації). Під час складання програми проблема може бути сформульована у вигляді питання чи груп питань, відповідь на які не може бути отримана на основі даних, що вже є (наприклад, якою є структура дозвілля студентів інституту, який стан та основні тенденції розвитку їх політичної культури).

Об'єкт дослідження – певна соціальна реальність та її різні сторони, характерні риси, на які спрямований процес пізнання.

Предмет дослідження – окремі сторони цієї соціальної реальності, що підлягають безпосередньому вивченню (наприклад, об'єкт дослідження – студентство РІС, предмет – його політична культура, його дозвілля або його побутова життєдіяльність).

Мета дослідження – те, що дослідник бажав отримати, – кінцевий результат. Мета може бути теоретико-пізнавальною (вивчення тенденцій та процесів, які мають місце в суспільстві) або прикладною (розробка системи заходів щодо розвитку тих чи інших потреб соціальних груп, спільностей чи суспільства в цілому).

Завдання дослідження – формулювання конкретних питань, на які потрібно отримати відповідь для реалізації мети дослідження. Наприклад: дослідження впливу різних форм соціальної активності студентів на формування їх політичної культури або розробка основних напрямів формування політичної культури.

Уточнення, інтерпретація та операціоналізування основних понять – це сукупність процедур, що дають можливість всебічно з'ясувати зміст і структуру понять, установити співвідношення основних елементів і властивостей явища, яке вивчається, визначити засоби їх фіксації. Інтерпретація дозволяє встановити напрям збирання кількісної інформації, операціоналізування – про що слід збирати інформацію.

Наведемо приклад: основне поняття нашого дослідження – „бюджет часу”. Уточнюємо його: бюджет часу – це структура часу людини або групи людей, пов'язана з різними формами їх діяльності. Далі даємо інтерпретацію – бюджет часу складається з двох основних частин – робочого та позаробочого часу. Позаробочий час, у свою чергу, складається з часу, що пов'язаний з роботою, з часу, який необхідний для відновлення сил, з часу, витраченого на домашню працю та самообслуговування, з вільного часу. Далі проводимо операціоналізування – указуємо, про що будемо збирати інформацію. До робочого часу належить виконання службових обов'язків, понаднормова робота, робота з метою отримання додаткового заробітку, засідання та наради, ділові узгодження,

уточнення і т.д. Щодо позаробочого часу, то тут можна збирати інформацію про те, скільки часу людина витрачає, щоб дістатися до місця роботи, скільки йде на самообслуговування, приймання їжі, закупівлю, приготування їжі, громадську роботу, дозвілля та ін.

Засоби фіксації визначають процедуру вимірювання: як і в якій формі підійти до збирання соціологічної інформації про найважливіші властивості та характеристики явища, що вивчається.

Соціологічне вимірювання здійснюється за допомогою таких фактів, які доступні спостереженню і могли б бути кількісною характеристикою соціальних явищ. Ці факти прийнято називати соціальними індикаторами, тобто соціальними показниками. Наприклад, ставлення до праці подають у вигляді ряду характеристик: продуктивність праці, трудова ініціатива, трудова дисципліна та ін. Для трудової ініціативи одним із індикаторів можуть бути раціоналізаторські пропозиції, а засіб фіксації – простий кількісний підрахунок. Для трудової дисципліни індикаторами можуть бути заохочення або покарання (стягнення), запізнення тощо, а засобом фіксації – також простий підрахунок.

У ролі індикаторів звичайно мають виступати факти об'єктивні відносно явищ, що вивчаються, однак це не завжди можливо. Нерідкі випадки використання в ролі індикаторів оцінок, думок людей та інших показників суб'єктивного характеру. І об'єктивні, і суб'єктивні індикатори розміщуються у вигляді **шкали вимірювання** – певного набору властивостей об'єкта та порівняльних чисел.

Шкали бувають: а) *номінальні* – відображають відношення рівності чи нерівності об'єктів, з їх допомогою вимірюються ознаки „стать”, „національність”, „вік” та ін.; б) *рангові* (порядкові) – відображають не тільки відношення рівності-нерівності, а й відношення послідовності, порядку (наприклад, варіанти відповіді: „повністю згодний”, „швидше згодний, ніж ні”, „важко сказати”, „швидше ні”, „зовсім не згодний”); в) *інтервальні* (метричні) – відображають рівність і порядок, а також рівність дистанцій, інтервалів між парами об'єктів за

даною ознакою (наприклад, вказівки стажу роботи, навчання – „менше року”, „від 1 до 3 років”, „більше 3 до 5 років” і т.д.).

Важливе значення в ході підготовки програми дослідження належить формулюванню загальних і часткових гіпотез.

Гіпотеза дослідження – це припущення, що висуваються для з'ясування яких-небудь фактів або явищ, що можуть бути підтвержені або спростовані в ході дослідження. Наприклад, під час проведення дослідження „Об'єктивні та суб'єктивні фактори підвищення ефективності праці молоді” була сформульована серед інших така гіпотеза: „Результати періодичної статистичної звітності та соціологічних досліджень свідчать про досить високі темпи зростання рівня загальної і спеціальної освіти молоді в країні, серед яких абсолютна більшість має середню загальну освіту і понад 4/5 молодих людей спеціальну професійну підготовку. Водночас високі темпи зростання освітньо-кваліфікаційного потенціалу не ведуть до відповідної виробничої віддачі, а період реалізації отриманих знань і вмінь, як показують дослідження, розтягується на 15-17 років. Це дає підставу для формулювання дослідницької гіпотези про те, що головною суб'єктивною причиною, яка затримує зростання ефективності праці, є не недостатній рівень розвитку освітньо-кваліфікаційного потенціалу, знань, умінь і досвіду, а недостатня зацікавленість молоді у високоєфективній праці, недосконалість форм її стимулювання та організації”.

Наступним етапом розробки програми дослідження є визначення кількості та характеру тієї сукупності людей, які мають бути охоплені цим дослідженням.

Генеральна сукупність – це сукупність усіх об'єктів (людей, колективів тощо), на які соціолог хоче поширити висновки дослідження (це можуть бути студенти одного курсу, факультету, інституту, студентство всіх вузів міста і т.п.). Обстежити всіх людей, котрі складають об'єкт дослідження, досить важко, тому найчастіше використовується не суцільне опитування, а вибірковий метод (вибірка – процес формування вибіркової сукупності).

Вибіркова сукупність – це деяка частина генеральної сукупності, яка безпосередньо обстежується в дослідженні.

Вона може будуватися по-різному, але в будь-якому випадку треба прагнути до того, щоб вона якомога точніше відбивала властивості генеральної сукупності.

На основі чого визначається вибіркова сукупність? Елементи, які відбираються за особливим планом, називаються одиницями відбору. Такими одиницями можуть бути як окремі люди, так і цілі колективи (наприклад, навчальна група, у якій в цьому випадку буде проводитися суцільне опитування).

Види вибірок

I. Імовірні вибірки будуються:

- методом власне-випадкового відбору, у цьому випадку елементи генеральної сукупності наносяться на картки, перемішуються, потім відбираються;

- методом механічної вибірки (елементи генеральної сукупності зводяться в єдиний список, і вже через нього через рівні інтервали відбирають відповідну кількість обстежуваних).

Крок відбору K підраховується за формулою

$$K = \frac{N}{n}$$

де N – величина генеральної сукупності; n – величина вибіркової сукупності, Наприклад, на факультеті навчається 500 студентів, планується

обстежити 100 чоловік. Значить, $500:100 = 5$; отже, зі списку має бути відібрана кожна п'ята одиниця з початку або кінця списку;

- методом серійної вибірки – відбір здійснюється з кожної серії однорідної частини генеральної сукупності пропорційно загальній кількості її елементів;

- методом гніздової вибірки – здійснюється відбір не окремих одиниць дослідження, а груп або колективів з наступним суцільним опитуванням.

II. Цілеспрямована вибірка будується:

- методом стихійної вибірки (наприклад, поштове опитування читачів газет або журналів), у подібних випадках висновки дослідження поширюються лише на опитувану сукупність;

- методом основного масиву опитується приблизно 60-70% кількості генеральної сукупності, звичайно використовув-

ється в розвідувальних дослідженнях;

- методом квотної вибірки; це найбільш поширений метод, суть якого полягає в цілеспрямованому відборі респондентів з дотриманням параметрів квот. Кількість квот, як правило, не перевищує чотирьох. Наприклад, на факультеті навчається 30% юнаків і 70% дівчат. Стать – ознака, що виступає квотою, 30% і 70% – параметри квот. У вибірковій сукупності це співвідношення повинно бути в основному залишене.

За формою реалізації вибірки можуть бути одноступеневими та багатоступеневими. Усі розглянуті вище методи є одноступеневими. Багатоступеневі вибірки здійснюються в кілька ступенів, на кожному з яких використовуються різні або однакові методи.

Досить важливим під час визначення вибіркової сукупності є не тільки питання „кого опитувати”, а й „яку кількість”, „скільки чоловік потрібно обстежити”. На це питання немає однозначної відповіді в соціологічній літературі.

Одні вважають, що для пробних опитувань достатня вибірка обсягом 100-200 чоловік. При масових дослідженнях, якщо величина генеральної сукупності становить менше, ніж 5 тис. чоловік, достатній обсяг вибіркової сукупності становить не менше 500 чоловік, якщо генеральна сукупність – 5 тис. і більше, тобто 10% її складу (але не більше 2-2,5 тис. чоловік).

Інші пропонують використовувати для визначення обсягу вибірки спеціальну таблицю:

Визначення обсягу вибірки

Обсяг генеральної сукупності	500	1000	2000	3000	4000	5000	10000	100000
Обсяг вибірки відповідно	222	286	333	350	360	370	385	396

У найпростіших дослідженнях, вважають деякі соціологи, можна обмежитись 5%-ним відбором, тобто вибірка сукупність повинна складати не менше 5% обсягу генеральної

сукупності. При цьому бажано, щоб кількість опитуваних була не меншою, ніж 100 чоловік.

Далі подана приблизна форма, яку можна використовувати для складання кількісної та якісної характеристик вибіркової сукупності під час проведення досліджень на факультеті інституту.

Одним із найбільш важливих критеріїв оцінок якості вибірки є репрезентативність.

Репрезентативність – властивість вибірки відбивати характеристики сукупності, що вивчається (генеральної сукупності). У наведеному прикладі про розподіл студентів щодо статі – 309 та 70% – вибіркова сукупність буде репрезентативною, якщо відхилення не перевищуватиме 5%, тобто 32% і 68% або 34% і 66%.

Картка вибірки

Сукупності вибірки	Усього	У тому числі						
		Чол.	Жін.	I курс	II курс	III курс	IV курс	V курс
Генеральна (студенти факультету)	660	462	198	160	140	130	120	110
	/	/	/	/	/	/	/	/
	100%	70%	30%	24,6%	21,2%	19,0%	18,2%	16,7%
Вибіркова	100 чол.	70	30	24	21	20	18	17

Завершальною частиною підготовчого етапу до проведення дослідження є розробка необхідного інструментарію, який буде використовуватися під час збирання первинної інформації. Він являє собою набір необхідних документів методичного характеру, що пристосовані до специфічних методів, які використовуються в даному дослідженні. Сюди відносяться бланки-довідки, що характеризують генеральну сукупність, картки вибірки, анкети, карти спостережень, тести, інструкції та правила відбору респондентів тощо.

1.3. Завершальний етап соціологічного дослідження

Після розробки програми дослідження, підготовки необхідного інструментарію проводяться так звані польові дослідження, під час яких і збирається необхідна інформація (проводиться опитування, спостереження тощо). Завершується соціологічне дослідження обробкою, узагальненням та аналізом отриманих результатів. Цей завершальний етап включає в себе кілька основних операцій:

1. Підготовка соціологічних даних до обробки. Вона пов'язана з перевіркою інструментарію щодо точності заповнення, у ході якої вибраковуюються не придатні для обробки матеріали (наприклад, якщо не заповнена в анкеті паспортника, якщо понад 30% запитань залишилися без відповідей і. т. ін.). До анкет або опитувальних листів вносяться корективи: якщо, припустимо, не визначена жодна позиція, то обводиться варіант „нема відповіді” або „мені важко відповісти”.

2. Кодування інформації. Дана процедура дозволяє формалізувати відповіді шляхом присвоєння кожному варіанту відповіді умовного числа, яке називається кодом. Іноді кодування здійснюється відразу під час розробки інструментарію. У цьому випадку кодуванню підлягають тільки не повністю закодовані, напівзакриті та відкриті запитання. У результаті кодування інструментарій ніби перетворюється на впорядковану систему чисел. Порядкова система кодування має такий вигляд: 001, 002, ..., 091, ... (нумеруються лише варіанти відповідей). Позиційна система кодування включає в себе окремі нумерації запитань і відповідей: запитання 1, варіанти відповідей 1, 2, 3, ..., 9; запитання 7, варіанти відповідей 1, 2, 3.

Для кодування відкритих запитань на окремий лист виписуються всі варіанти відповідей, які групуються та об'єднуються за змістом, а кожній змістовій групі присвоюється окремий код. У результаті такої процедури виходить формалізований список варіантів відповідей, що називається кодифікатором.

3. Обробка соціологічної інформації. Вона здійснюється або вручну, або на ЕОМ. Ручна обробка звичайно виконується тоді, коли вивчається невелика кількість респондентів,

використовуються невеликі за розміром анкети або тести, Результати розрахунків під час використання комп'ютерів виходять у вигляді табуляграм, які містять соціологічні дані.

4. Узагальнення та відображення результатів дослідження. Отримана в процесі обробки інформація може бути подана на основі групування. Групування інформації здійснюється за різноманітними ознаками (наприклад, за статтю, віком, факультетом, курсом тощо). У випадку групування за однією ознакою отримуємо одновимірний розподіл, за двома і більше – двовимірні та багатовимірні розподіли. Дані, отримані під час групування, можуть бути подані у вигляді таблиць, діаграм, графіків. Приклад подання результатів у вигляді таблиць наводиться в табл. 1, приклади різних видів діаграм, побудованих з допомогою комп'ютерних програм, наведені у таблицях 2, 3, 4.

Для більш глибокого узагальнення соціологічної інформації використовуються обчислення спеціальних статистичних величин: середньої арифметичної, дисперсії, коефіцієнта кореляції. Ці показники можуть бути обчислені з допомогою загальних або спеціальних комп'ютерних програм. Зокрема до складу програми Microsoft Excel входить набір засобів аналізу даних (пакет аналізу), призначений для рішення складних статистичних завдань, та засоби, що дозволяють представити результати аналізу в графічному виді.

Таблиця 1

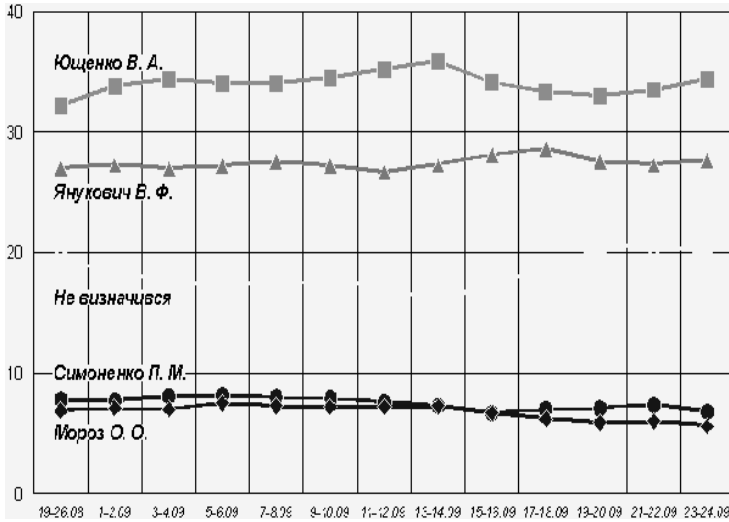
Чи підтримуєте ви перехід до ринкової економіки?

Варіанти відповідей	Молодь, %	Люди старшого віку, %
Так, підтримую	40,1	65,1
Ні, я проти ринку	20,0	18,3
Важко відповісти	36,0	15,8
Не відповіли	3,9	0,8

У кожному окремому випадку інтерпретація залежить від знання дослідником предмета вивчення, його досвіду, схильностей та здібностей. Вона спирається також на всі ті дані, які соціолог може отримати поза соціологічним дослідженням.

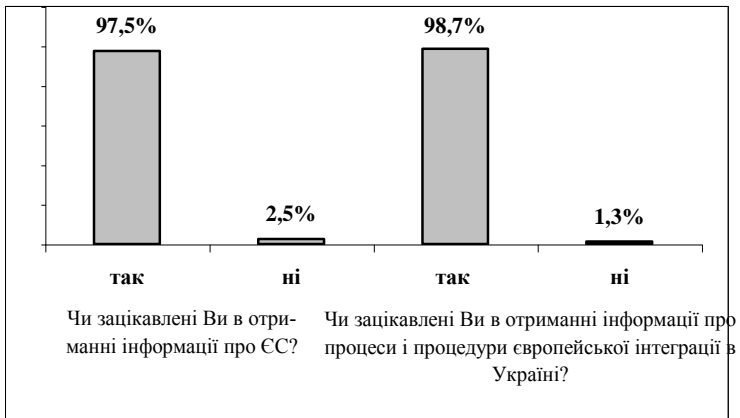
Таблиця 2

Динаміка зміни рейтингів кандидатів за результатами хвильових опитувань

Таблиця 3

Рівень зацікавленості української громадськості інформацією про ЄС і євроінтеграцію

5. Аналіз результатів дослідження. Дані, отримані в ході дослідження, мають бути інтерпретовані соціологом. Інтерпретація – це пояснення, тлумачення, дешифрування однієї системи (тексту, подій, фактів) в іншій – конкретній, зрозумілій, наочній та загальноновизнаній. Соціолог повинен не просто подати числові значення тих чи інших величин, які вимірюються в дослідженні, а пояснити значення окремих положень, звести їх до загальної теоретичної системи. Тому без інтерпретації фактично немає соціологічного дослідження.

6. Оформлення звіту про підсумки дослідження. Звіт виконується відповідно до загальної концепції дослідження і включає в себе такі частини: програму дослідження, кількісну характеристику результатів дослідження, змістовний аналіз результатів, формування висновків і практичних рекомендацій щодо їх використання в практиці.

7. Практична реалізація результатів дослідження або узагальнення різних соціологічних досліджень і розвиток соціологічної теорії.

Контрольні питання

1. Що таке соціологічне дослідження?
2. Які бувають соціологічні дослідження?
3. Що собою являє програма соціологічного дослідження? Яку структуру вона має?
4. У чому полягає сутність процедур уточнення, інтерпретації та операціоналізації основних понять?
5. Що таке соціологічне вимірювання?
6. Як би ви визначили поняття „гіпотеза“?
7. Що собою являє генеральна та вибіркова сукупність?
8. Які види вибірки ви знаєте? Яка з них дає можливість отримати найбільш надійну інформацію?
9. Який може бути обсяг вибірки?
10. Як готують отримані дані до обробки?
11. У чому сутність процедури кодування?
12. Які види обробки використовують сучасні соціологи?
13. Чим завершується соціологічне дослідження?

Проблемні питання, справи та завдання

1. У яких випадках ми звертаємось до соціологічного дослідження і чому?

2. Які види досліджень дають найбільш певну та глибоку інформацію про ті чи інші соціальні явища?
3. Чим відрізняються один від одного: повторне та панельне дослідження, прикладне та пізнавальне, теоретичне?
4. З чого треба починати соціологічне дослідження?
5. Якщо вам треба вивчити стан політичної культури студентів нашого інституту, то що в цьому випадку буде об'єктом, а що – предметом дослідження? Що буде складати генеральну сукупність? Що – вибірковою? Як би ви побудували вибірку, щоб отримати найбільш надійну інформацію? Спробуйте відповісти на такі запитання під час вивчення інших тем: ставлення населення до місцевої влади; професійні орієнтації школярів якоїсь області; популярність будь-якого діяча України; ставлення населення України до якоїсь іншої держави і т.п.
6. Якщо б вам довелося проводити дослідження на тему „Взаємозв'язок успішності студентів та їх навчальної дисципліни”, які б гіпотези ви сформували? А під час вивчення бюджету сім'ї студентів? Їх бюджету часу?
7. Зробіть уточнення, інтерпретацію та операціоналізацію понять: бюджет часу студента, навчальна дисципліна студента, соціально-політична активність студентів, політична культура людини тощо.
8. Якими соціальними індикаторами (показниками) можна вимірювати ставлення студентів до навчання та навчальну дисципліну?
9. Що сприяє репрезентативності соціологічного дослідження?
10. Як ви вважаєте, чи існує будь-яка залежність між обсягом вибірки та якістю отриманої інформації? Обґрунтуйте свою відповідь.
11. Проаналізуйте інформацію про соціологічні дослідження, що друкуються в соціологічних журналах „Філософська та соціологічна думка”, „Социологические исследования”. У якому вигляді зображені наведені там дані? Випишіть різні види групування отриманих даних. Спробуйте дати їм свої тлумачення. Від чого залежить, на ваш погляд, інтерпретація результатів дослідження? Знайдіть там практичні рекомендації щодо використання в соціальній практиці результатів досліджень.

12. Розробіть програму невеликого соціологічного дослідження на одну із запропонованих тем: „Бюджет часу студента”, „Бюджет студентської сім'ї”, „Навчальна дисципліна та успішність студентів”, „Студенти та підприємницька діяльність”, „Професійні орієнтації студентів і престиж професій”, „Студенти та політика” тощо. Підготуйте необхідний інструментарій, проведіть вивчення студентів своєї групи або іншого колективу. Опрацюйте отримані дані, зробіть висновки.

2. Методи збирання первинної соціологічної інформації

Н.Дж.Смелзер визначає соціологічні методи збирання соціологічної інформації як правила та процедури, за допомогою яких встановлюється зв'язок між фактами, гіпотезами та теоріями. Для збирання первинної інформації використовують різні методи, що впливають із програми дослідження. Виділяють чотири основні методи збирання інформації: спостереження, експеримент, аналіз документів та опитування.

2.1. Спостереження

Спостереження – найпростіший метод збирання інформації. Воно широко використовується як у технічних і природничих, так і в суспільних науках. Першими соціальними науками, у яких використовувались спостереження, були антропологія, етнографія, соціальна статистика. Широко воно почало використовуватися вченими-соціологами в ХХ ст. В.Уайт, наприклад, три з половиною роки прожив серед американських емігрантів, досліджуючи причини виникнення докласових груп молоді. Протягом року мандрував з волоцюгами, спостерігаючи за їх життям, Н.Андерсон. М.Омон після закінчення філософського факультету влаштувалася на завод і дев'ять років працювала та проживала з робітницями, досліджуючи їх спосіб життя.

Спостереження – це спеціально організоване, цілеспрямоване, безпосереднє фіксування дослідником подій суспільного життя та умов; у яких воно здійснюється.

Використовується для отримання попереднього матеріалу та ілюстративних даних.

Спостерігати можна в різних умовах – природних і експериментальних. Спостерігач може перебувати як у групі, котру досліджує, так і знаходитися осторонь. Його дослідницька діяльність може бути відома досліджуваним, але вони можуть і не знати, що за ними спостерігають. Залежно від умов спостереження та положення спостерігача в ньому розрізняють включене та невключене спостереження, систематичне і випадкове, польове і лабораторне, контрольоване і неконтрольоване, відкрите та інкогніто. Класифікацію спостережень подано далі.

Спостереження має певні переваги та недоліки, які можна проаналізувати за допомогою таблиці, що подана далі.

Особливості спостереження

Переваги	Недоліки
1. Інформація, що фіксується в ході спостереження, реєструється дослідником незалежно від суб'єктивних бажань сторонніх осіб, а її характер і зміст визначається метою і завданням дослідження.	1. Соціолог як член суспільства зазнає всіх впливів і змін, яких зазнає суспільство. Це накладає відбиток на сприйняття дослідником соціальної дійсності, на інтерпретацію спостережуваних ним явищ (світогляд, емоційність соціолога).
2. Спостереження дозволяють фіксувати подію в момент її звершення.	2. Складність повторного спостереження, обмеженість у часі всіх спостережуваних фактів.
3. За допомогою спостереження можна реєструвати об'єктивні соціальні факти, а не тільки факти свідомості. Якщо різні опитування виявляють характерні думки людей про ту чи іншу подію, то шляхом спостереження фіксується сама подія.	3. Не всі соціальні факти підлягають спостереженню. Якщо вони є об'єктом вивчення, вони можуть змінювати характер своїх дій, підлаштовуючись під те, що, на їх думку, хотілося б побачити спостерігачу.

Процедура соціологічного спостереження складається з двох основних елементів:

1. **Відбір одиниць спостереження**, визначення об'єкта спостереження. Ним можуть бути окремі люди, різні групи, колективи та спільність людей у різних ситуаціях. Предметом спостереження можуть бути ті чи інші акти поведінки цих об'єктів. Безпосередньо фіксуватися можуть мовні акти, їх зміст („про що говориться”), послідовність і характер дій, емоцій.

2. **Фіксація спостережень („як спостерігати”)**. Вибір способів фіксації повною мірою зв'язаний з тим, які одиниці відібрані для спостереження. Реєстрація може здійснюватися за допомогою спеціально розроблених карток. Варіанти документів, що фіксують результати спостереження за виступами на зборах, подані нижче. Для фіксації результатів

можливе використання щоденників спостереження, складання протоколів спостереження, припустиме використання техніки (диктофони, відеомагнітофони).

Перед тим, як почати безпосереднє дослідження, необхідно:

а) докладно ознайомитись з об'єктом спостереження;

б) уважно продивитись усі пункти, що вміщені в картці спостереження;

в) усі питання, що виникли у зв'язку з цим, потрібно негайно вирішити з особою, яка відповідає за проведення дослідження;

г) провести кілька пробних спостережень з метою відпрацювання вимірювальних процедур.

Спостереження необхідно вести суворо за тими одиницями спостереження, які вказані в картці. Результати спостереження повинні бути зафіксовані знаком (наприклад, „+”) у відповідних графах і стовпцях картки. Порядок фіксації результатів має здійснюватись у тій послідовності, яка задана порядком пунктів у картці.

2.2. Експеримент

Експеримент є одним із найскладніших соціологічних методів. Однак це один із давніх та ефективних методів, що використовується як у природничих, так і в суспільних науках. Добре відомі соціальні експерименти, які проводились у минулому: Р.Оуен щодо створення комун в Англії та Північній Америці, педагоги Я.Коменський та А.Макаренко, підприємці Ф.Тейлор і Г.Форд та інші. Уже до кінця XIX ст. основні принципи дослідницького експерименту, сформульовані природознавцями та психологами, почали застосовуватись і в соціології.

Експеримент завжди пов'язаний із спостереженням, про яке ми вже говорили, однак він не тотожний останньому, оскільки в ході експерименту соціолог не просто спостерігає явище, а фактично відтворює його в специфічних запрограмованих умовах.

Що ж являв собою експеримент, у чому його визначальні особливості? **Сутність експерименту** визначається по-різному. Наприклад, деякі вчені трактують експеримент як дослідження

об'єкта, у процесі якого ми створюємо умови (або вишукуємо і групуємо наявні), необхідні та достатні для виявлення і вимірювання зв'язку явищ, у яких ми зацікавлені. Інші науковці розглядають експеримент, як спосіб отримання інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності та поведінки об'єкта в результаті впливу на нього контрольованих та керованих факторів. У будь-якому випадку, яким би чином не визначалась сутність експерименту, його основними ознаками звичайно називаються:

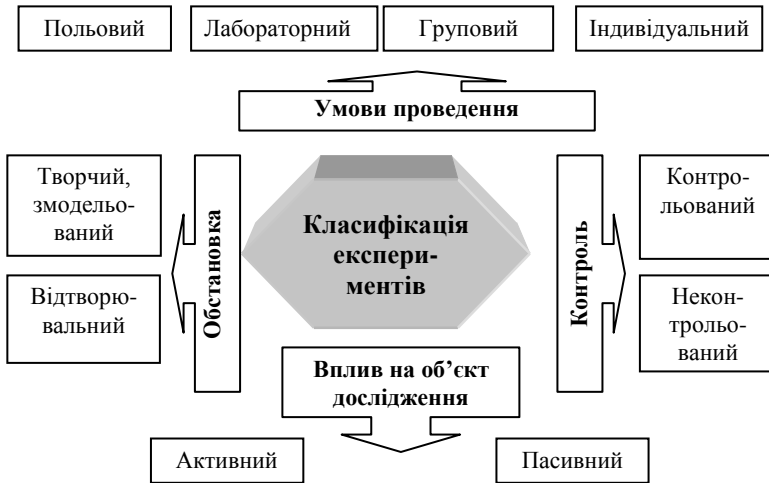
- утручання в об'єктивну дійсність (за Смельзером – штучне моделювання умов);
- уведення відносно ізольованого експериментального фактора;
- контроль за суттєвими детермінуючими факторами (саме створення контрольованої ситуації є відмінною ознакою експерименту);
- вимірювання змін залежних змінних та однозначне зведення до впливу експериментального фактора.

Коротко можна сказати, що експеримент полягає в тому, щоб вибирати експериментальну групу, впливати на неї певними факторами і простежувати напрям, величину та сталість зміни характеристик, які цікавлять дослідника.

Застосування експерименту під час вивчення соціальних явищ пов'язане з певними обмеженнями та складнощами, це, передусім, складність самих явищ; те, що експеримент безпосередньо торкається інтересів людей, може порушити нормальний ритм їх життя, звички. Він має і деякі моральні обмеження. Однак його застосування в сучасних умовах стає все частішим. Експеримент використовується тоді, коли потрібно виявити реакції людей на ті чи інші фактори, визначити значущість тих чи інших нових явищ, змоделювати можливі шляхи розвитку того чи іншого соціального явища і т.п. Та в будь-якому випадку, під час організації та проведення експерименту потрібно враховувати те, що експериментально можуть бути вивчені, по-перше, тільки ті об'єкти, керування якими не призведе до порушення функціонування даної системи

(тобто системи діяльності та поведінки людей), по-друге, ті об'єкти, що в разі негативних результатів дадуть мінімум утрат.

Соціальний експеримент може здійснюватись у різних формах. Далі в таблиці подано структуру і типи експерименту за чотирма основними критеріями, що використовуються для класифікації даного методу в сучасній соціології.

У літературі можна зустріти й класифікації за деякими іншими ознаками. Зокрема, за сферою використання виділяють економічний, соціологічний, педагогічний, соціально-психологічний та інші експерименти.

Звичайно, до експерименту пред'являються такі вимоги:

- застосування експерименту повинно сприяти збільшенню знань;
- заплановані умови експерименту, його структура не повинні порушувати основних принципів досліджуваного об'єкта;
- експеримент має бути керованим.

Приступаючи до організації дослідження, яке проводиться з використанням експерименту, необхідно сформулювати проблему дослідження, визначити його мету і завдання, з'ясувати експериментальний об'єкт (групу людей, яких поставили в експериментальні умови – наприклад, групу

студентів, шкільний клас або бригаду робітників). Потім потрібно визначити експериментальний фактор, тобто умови або систему умов, ознак, які вводяться соціологом як „незалежна змінна”, (наприклад, ігрова форма проведення занять під час навчання), вплив форми занять на знання студентів, певні стилі керівництва під час виявлення їх впливу на продуктивність праці, соціально-психологічний клімат у колективі.

Завершуючи підготовчий етап, доцільно розробити план експериментальної ситуації, відповідно до програми дослідження, а також визначити способи контролю за експериментом і методи фіксації результатів. Лише після цього проводиться експеримент, результати якого потім аналізуються та оцінюються.

2.3. Аналіз документів

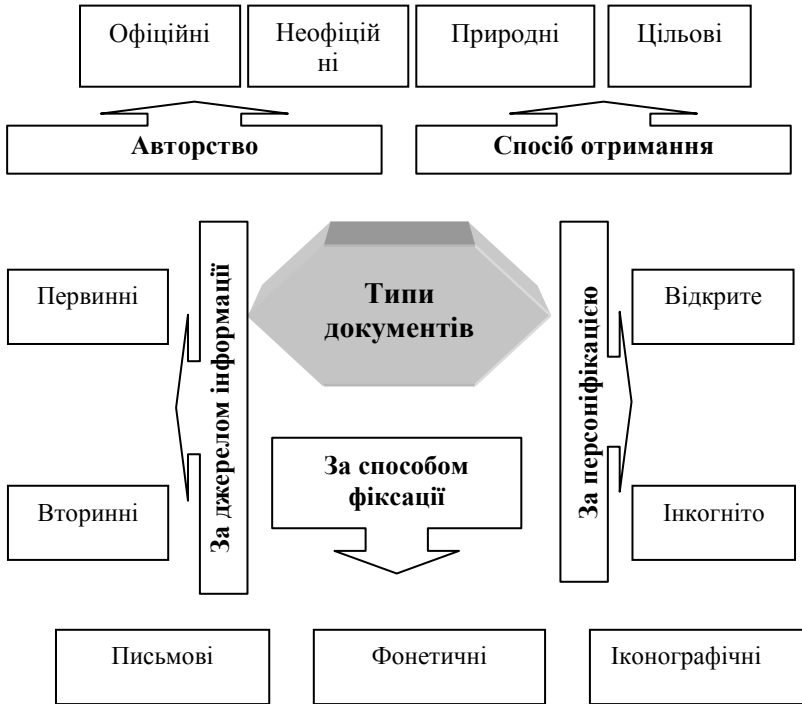
Аналіз документів – один з основних та найдавніших методів наукового дослідження. На думку деяких учених, він застосовується вже близько 300 років, а як метод соціологічного дослідження – з початку ХІХ ст. Класичним прикладом використання цього методу в соціології є дослідження У.Томаса і Ф.Знанецького „Польський селянин у Польщі і Америці” (1916–1921). Ними проаналізовані 764 листи, автобіографія В.Вижинського на 300 сторінках, документи церковних архівів і благодійних товариств, емігрантські газети. Вважається, що з цієї роботи веде початок сучасна емпірична соціологія.

Документ – це предмет, призначений для передання та збереження інформації. Класифікація документів подана далі в таблиці.

Аналіз документів – це метод збирання первинних даних, під час якого документи використовуються як головне джерело інформації.

Традиційний (класичний, якісний) метод аналізу документів являє собою інтерпретацію відомостей, що є в документі, тобто це метод змістового аналізу інформації, яка вміщена в документі, котрий вивчається. Він дає можливість відповісти на запитання: про що йдеться в документі, які обставини його появи; у чому полягає різниця між фактичним

станом речей і змістом документа (істина, помилка чи неправда в ньому міститься); який рівень компетенції автора та ін.

Головним недоліком якісного аналізу є можливість суб'єктивної інтерпретації матеріалу, неможливість дати кількісну характеристику об'єкта та предмета дослідження. Цих недоліків не має інший метод – формалізований.

Формалізований аналіз (метод контент-аналізу) є методом кількісного аналізу документів, що здійснюється через підрахунок смислових одиниць, що подані в масиві інформації. Його основними перевагами є, насамперед, те, що він дає можливість уникнути суб'єктивізму, тобто впливу дослідника на об'єкт, який вивчається; забезпечує порівняно високий ступінь надійності отриманої інформації та дозволяє досліджувати проблеми у розвитку, шляхом вивчення документів різних років. Складність і громіздкість проведення дослідження методом

контент-аналізу певною мірою може бути усунена за рахунок використання ЕОМ.

Яким чином проводиться контент-аналіз документів? Насамперед, необхідно визначити **сміслові одиниці контент-аналізу**. Ними можуть бути:

- поняття, виражене словом, сполученням слів;
- тема, виражена в смислових образах;
- імена людей, географічні назви тощо;
- події, випадки, факти.

Під час проведення контент-аналізу визначається **одиниця рахунку**:

- кількість рядків, зразків, статей тощо, присвячених даному питанню, частота згадування тем;
- наявність (або відсутність) даної ознаки в одиниці контексту;
- фіксація кожної появи будь-якої ознаки даної характеристики.

Для проведення контент-аналізу, звичайно, розробляють спеціальний інструментарій. Це може бути спеціальна кодувальна матриця, у якій один стовпчик означає окремий документ (1, 2, ...), а рядок – ті чи інші сміслові одиниці. Крім того, можливе використання бланку кодування, який вміщує одиниці аналізу і всіма елементами проблемної ситуації встановлює однозначну відповідність між текстом (його змістом) і кодами, над якими проводяться обчислювальні операції.

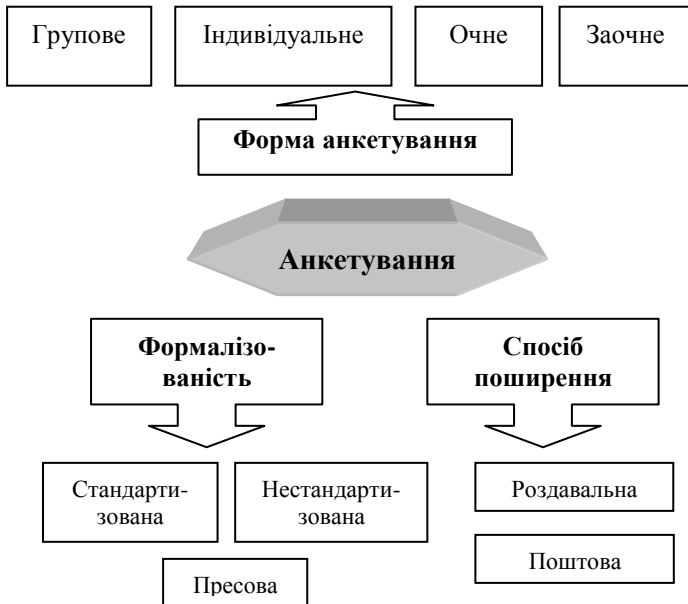
2.4. Опитування

Опитування є найпоширенішим методом збирання соціологічної інформації. З його допомогою можна вивчити практично всі проблеми. Цей метод легко підлягає кількісній обробці, дає можливість використовувати обчислювальну техніку.

Опитування – це збирання первинної інформації методом звернення із запитанням до певних груп людей. Існують кілька різновидів опитування: анкетування, інтерв'ю, тестування, соціометричне опитування, метод експертного оцінювання.

Специфічною формою є **експертне опитування** (метод експертного оцінювання). **Експерти** – це люди, компетентні в галузі дослідження, яке проводиться, їх відбір здійснюється різними шляхами: на основі самооцінки, тестування, оцінювання експертів іншими людьми. Експертне опитування може бути анонімним (у цьому випадку звичайно використовується анкетування) або неанонімним (у цьому випадку можна використовувати як анкетування, так і інтерв'ювання).

Анкетування – це процес збирання первинної інформації шляхом опитування людей з використанням певної схеми – анкети. Існує велика кількість різноманітних форм проведення анкетування, видів і типів анкет.

Анкета – спеціальний опитувальний лист, що самостійно заповнюють опитувані згідно з указаними в ньому правилами. Звичайно, в анкеті виділяють кілька основних частин: у вступній частині опитувані знайомляться з умовами опитування, метою та завданням дослідження, отримують інформацію про

те, як заповнювати анкети. У разі необхідності тут же вказується спосіб повернення анкети. Вступ значною мірою визначає настрій і ставлення опитуваних до дослідження, орієнтує їх на правдиві та відверті відповіді.

Іншою важливою складовою частиною анкети є так звана паспортчика: запитання, що дають можливість з'ясувати соціально-демографічні характеристики опитуваних. Може бути розміщена або на початку анкети, або в кінці. На практиці використовується і те, й інше. Як правило, перелік запитань містить інформацію про вік, стать, освіту, партійність, сімейний стан і т.п.

У головній частині анкети подані основні та допоміжні запитання (контактні, для зняття психологічного навантаження, запитання-фільтри), кількість яких може бути різною. Але практика показує, що найоптимальнішою є така кількість питань, на які опитувані зможуть дати відповіді протягом приблизно 30-40 хвилин. Класифікація питань анкети подана в таблиці далі.

Важливе місце в анкеті відводиться інструктивним вказівкам щодо техніки її заповнення; вони адресовані

опитуваним і розміщені безпосередньо в тексті анкети або на її полях (скільки варіантів відзначити, як заповняти запитання-таблицю – по рядках чи по стовпчиках тощо). Щоб підготувати опитуваних до переходу від однієї теми до іншої, використовують буферні запитання або преамбули до питань.

Інтерв'ю – спеціально організована розмова, яка проводиться за заздалегідь розробленими питаннями, передбаченими програмою дослідження. Цей метод досить широко застосовується в сучасній українській соціології, оскільки має цілий ряд переваг порівняно з іншими методами.

Серед них: а) можливість отримувати глибоку інформацію з різноманітних питань за допомогою спрямованого вибору респондентів; б) можливість коригування та варіювання запитань для надання опитуванню потрібного спрямування, забезпечення більшої повноти інформації; в) можливість спостереження за психологічними реакціями опитуваних, їх сприйманням питань і проблем; г) можливість уникнути складної техніки обробки, яка зумовлена тим, що інтерв'ю, як правило, проводиться з меншою кількістю опитуваних, ніж, наприклад, анкетування.

У той же час проведення інтерв'ю потребує великих витрат часу, не дає можливості дотриматись анонімності, підвищує вимоги до соціолога щодо його вміння контактувати з респондентом, який бере участь в інтерв'ю.

Інтерв'ю класифікують за різними ознаками. Найпоширенішою формою є стандартизоване інтерв'ю. Воно провадиться за суворо регламентованим планом з допомогою питальника, який нагадує звичайну анкету. Питальник включає в себе короткі, сформульовані в розмовному стилі питання, розраховані на розмову, а не читання. Можна використовувати ті самі типи питань, що і при складанні анкети.

Тестування – метод вивчення й вимірювання властивостей та якостей особистості, що не підлягають прямому, безпосередньому спостереженню. Соціологічний тест являє собою, як правило, систему спеціально підібраних тверджень (висловлювань) або запитань, що дають можливість отримати інформацію про ознаки та властивості, які цікавлять дослідника, в соціології використовуються і деякі психологічні тести для

вимірювання властивостей певних груп людей (їх розумових, професійних, інтелектуальних і творчих здібностей, рис характеру тощо).

Соціологічне дослідження з використанням тестів характеризується такими особливостями: усі опитувані відповідають на одні й ті самі питання, які не пояснюються і не коментуються соціологом, тому до кожного тесту має бути додана проста і зрозуміла інструкція щодо його заповнення; застосовується заздалегідь розроблена система оцінювання результатів; опитування різних груп респондентів бажано проводити в один і той же час і в схожих умовах.

Соціометричне опитування – один із специфічних методів збирання соціологічної інформації, який використовується для дослідження малих груп і взаємовідносин у них. Уперше був використаний Я.Морено – американським ученим, який розробив спеціальну методологію соціометричних досліджень і цілий ряд вимірювальних процедур і математичних методів обробки первинної інформації.

Соціометрія – метод вивчення малих груп, колективів та організацій за допомогою опису міжособових відносин між їх членами. Соціометричне опитування можна проводити в групах, члени яких мають досвід спілкування не менше 6 місяців, тобто протягом часу, необхідного для досягнення „спрацьованості” групи. Розмір досліджуваної групи не повинен бути великим, оскільки збільшення кількості опитуваних надзвичайно ускладнює дослідження.

Під час підготовки до використання цього методу необхідно визначити соціометричні критерії, які були б однозначно сприйняті та зрозумілі членами досліджуваної групи. Вони бувають різного виду: **виробничі** („Кого б ви обрали напарником...?”); **невиробничі** („З ким би ви пішли в кіно?”); **соціальні** („З ким би ви хотіли працювати в одній громадській організації?”); **прогностичні** („Як ви думаєте, хто з членів студентської групи обере вас лідераом групи?”).

Можуть бути використані й інші типи соціометричних критеріїв – прямі та опосередковані, позитивні та негативні, подвійні та одинарні і т.д.

У соціометричних критеріях повинна бути передбачена можливість: а) **вибору** (бажання індивіда бути співробітником іншого індивіда, разом відпочивати, займатися громадською діяльністю тощо); б) **випускання** – залишення одним індивідом іншого без уваги; в) **відхилення** – негативний вибір – висловлення індивідом небажання разом з іншими працювати або відпочивати.

Обробка інформації, зібраної цим методом, проводиться здебільшого за допомогою так званої соціоматриці, яка компактно подає інформацію та спрощену математичну обробку зібраних даних. Подаємо зразок такої соціоматриці:

Хто обирає	Кого обирають					Окремі голоси		Усього
	1	2	3	4	5	+	-	
1	+	-	+	0	+	3	1	4
2	+	+	+	0	0	3	0	3
3	+	+	+	0	0	3	0	3
4	-	-	-	-	0	-	4	4
5	-	-	+	+	0	2	2	4
Сума голосів	3	2	4	1	1	2	-	
(+/-)	2	3	1	1	-	-	7	
Усього	5	5	5	2	1			18

У горизонтальних рядках записуються прізвища тих, хто обирає, у вертикальних – кого обирають. Кількість рядків відповідає кількості членів колективу. Знаком „+” позначається позитивний вибір, знаком „-” – негативний вибір, знаком „0” – байдуже ставлення до члена групи.

Для аналізу отриманих даних будують соціограми – графічне зображення взаємовідносин у колективі, що встановлюються на основі вибору, підраховують соціометричні індекси (коефіцієнти), які являють собою кількість виборів будь-якого виду, поділену на загальну можливість виборів даного типу. Індекси підраховують як для кожного члена колективу або групи, так і для колективу в цілому (персональні та групові критерії).

Слабким місцем соціометрії можна вважати те, що з її допомогою фіксуються не об'єктивні відносини, а їх відображення у свідомості людей. Вона не може бути застосована на великих об'єктах, для вивчення великих соціальних груп. Оскільки взаємовідносини між людьми – це річ дуже тонка, необхідно забезпечувати таємницю відповідей, а для цього потрібно, щоб дослідження проводилося сторонніми людьми. Виникають і етичні проблеми: без згоди досліджуваних неприпустимо використовувати результати, що їх безпосередньо стосуються.

Завершуючи аналіз основних методів соціологічного дослідження, необхідно підкреслити, що, оскільки кожний із методів мав не тільки певні переваги, а й свої недоліки, краще за все використовувати паралельно кілька методів збирання даних, що дозволить отримувати більш точну і надійну інформацію.

Контрольні питання

1. Які методи соціологічного дослідження ви знаєте?
2. У чому полягають особливості спостереження як методу збирання інформації?
3. Які види спостереження використовують сучасні соціологи?
4. У чому сутність експерименту як методу збирання соціологічної інформації?
5. Які основні вимоги ставляться до експерименту? Коли не варто застосовувати експеримент?
6. Що таке документ? Які бувають документи?
7. У чому особливість аналізу документів?
8. Поясніть сутність традиційного методу аналізу документів.
9. Що таке контент-аналіз? Яким чином він проводиться? Як слід відбирати документи для дослідження?
10. У чому полягає сутність опитування? Які бувають види опитування?
11. Що собою являє анкетування? У чому його переваги та недоліки?
12. Яку структуру має анкета? Які типи запитань використовуються в анкеті?
13. У чому особливість інтерв'ю, тестування, соціометричного опитування? Коли доречно звертатися до них?

Проблемні питання, справи та завдання

1. Спостереження є найпростішим методом збирання інформації. Воно широко використовується і в інших науках. У чому полягає специфіка спостереження в соціології порівняно з технічними або природничими науками?
2. Для отримання якої інформації краще використовувати спостереження? Експеримент? Аналіз документів? Опитування?
3. Чим спостереження як метод соціологічного дослідження відрізняється від методу експерименту? З якими труднощами пов'язане застосування експерименту під час вивчення соціальних явищ?
4. Чим відрізняються один від одного два основних методи аналізу документів: традиційний та контент-аналіз? У яких випадках краще застосовувати один, а в яких випадках – інший?
5. Що може бути одиницею контент-аналізу, що – одиницею рахунку? Наведіть приклади, використовуючи будь-які газети чи журнали для проведення контент-аналізу.
6. З чим пов'язана популярність методу опитування? Яке це має значення для соціології?
7. Чим відрізняються різні методи опитування: анкетування, інтерв'ю, тестування, соціометричне опитування та метод експертного оцінювання?
8. Як називається частина анкети, у якій є запитання про вік, стать, освіту та ін.? Де, на ваш погляд, краще розміщувати ці відомості: на початку анкети, у кінцевій частині чи в іншому місці?
9. Проаналізуйте анкети, що використовувалися у вашому інституті, знайдіть приклади різних типів питань: відкритих і закритих, прямих і опосередкованих, альтернативних, сформулюйте кілька своїх прикладів цих питань.
10. Для чого застосовується соціометричне опитування? Як воно проводиться? Наведіть приклади соціометричних критеріїв. Що таке соціометричні індекси, якими вони бувають?
11. Підготуйте картку спостереження для вивчення поведінки студентів вашої групи на одному з практичних занять. Проведіть спостереження, проаналізуйте отримані дані, зробіть висновки.

12. Розробіть анкету чи питальник для проведення дослідження на тему, яку ви обрали на попередньому занятті, опитайте за їх допомогою своїх товаришів.
13. Підготуйте тести для проведення дослідження на задану чи обрану тему. Спробуйте спочатку на собі, потім використайте для опитування своїх товаришів.
14. Під час проходження навчальної чи виробничої практики проведіть вивчення міжособових взаємовідносин у колективі, де ви будете працювати, із застосуванням соціометричного методу. Для цього можна взяти виробничий критерій: („Кого б ви обрали напарником при виконанні негайної роботи?“).

РОЗДІЛ III. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

1. Основні теорії соціальної структури в сучасній соціології

1.2. Поняття соціальної структури та соціального статусу в соціології

Кожна організована соціальна група не є соціально однорідною, у якій всі члени рівні. Вона завжди стратифікована, тобто поділена на різні верстви та шари. Це відноситься і до суспільства в цілому. Навіть при первіснообщинному устрої не було суспільств без розшарування, і тим більш це стосується розвинутих суспільств, хоч форми і пропорції цього розшарування можуть розрізнятися. Загальна тенденція є такою: чим більш розвинуте суспільство, тим більш високий рівень соціальної диференціації воно має. Соціальна стратифікація – це постійна і дуже важлива характеристика кожного суспільства, яка зумовлена нерівністю людей в ньому. Не випадково соціологія як наука про суспільство дуже багато уваги приділяє вивченню проблем соціальної диференціації. На думку Т.Парсонса, проблеми соціальної структури та соціальної мобільності – традиційна галузь дослідження соціології, на яку не претендує жодна інша наука.

Соціальна структура суспільства – це сукупність відносно стійких взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних спільностей людей. Основою для їх виникнення та існування можуть бути різні фактори: 1) природні – нерівність природних даних індивідів та 2) соціальні – різне соціальне становище людей у суспільстві. Якщо мати на увазі перше – можна виділити, наприклад, різні демографічні групи (чоловіки та жінки), різні вікові групи й ін. Коли будемо розглядати диференціацію з іншої позиції, ми виділимо, наприклад, соціальні групи за розселенням (населення міст і сіл, первинні соціально-територіальні та регіональні спільності), за професійною ознакою (різні професійні групи – учителі, інженери, учені), за етнічною ознакою (етноси та етнічні групи,

народності, нації, національні групи). Серед соціальних факторів особливе значення має економічний фактор. Згідно з ним, розрізняють такі соціальні групи, як бідні та багаті, власники і ті, хто власності не має, тощо.

Крім перелічених критеріїв, у сучасній соціології досить часто для опису соціальної структури суспільства використовується такий комплексний показник, який отримав назву соціального статусу. Соціологи вважають, що згідно з певним соціальним статусом можна виділяти різноманітні соціальні спільності, які дозволяють повною мірою охарактеризувати соціальну структуру будь-якого суспільства.

Що вкладається в поняття „соціальний статус”? Одні вчені вважають, що **соціальний статус** – це позиція людини в суспільстві, яка передбачає її певні права та обов'язки. Інші під соціальним статусом розуміють положення окремої особи на соціальній піраміді в межах даної соціальної структури.

У вітчизняній літературі зустрічається, наприклад, і таке визначення цього поняття: соціальний статус – це положення індивіда або соціальної групи відносно інших індивідів і соціальних груп, яке визначається за соціально значущою для даного суспільства системою ознак: економічних, професійно-кваліфікаційних, поселенських тощо.

Усі люди в суспільстві мають кілька статусів: кожний студент у групі має, крім статусу студента, ще і статус громадянина держави, і поселенця певної території, і представника молодіжної соціальної групи, і статус сина або доньки тощо. Одні з цих статусів є природними, тобто належать певній людині за походженням – чоловік або жінка, білий або чорний, їх називають уродженими. Є і придбані статуси, яких люди набувають у процесі життєдіяльності: студент, робітник, батько, мати, громадянин, Є статуси, які не можна однозначно віднести до першої або другої групи. Це, наприклад, національність – належність до тієї чи іншої етнічної спільності. Одні вважають його вродженим: щоб бути українцем, треба ним народитися, тобто мати предків певного етнічного походження. Інші впевнені, що цей статус придбаний, оскільки, щоб стати українцем, треба засвоїти етнічну культуру українців, передусім мову, традиції, звичаї, а тому далеко не завжди дитина,

народжена українцями, але вихована за межами свого етнічного середовища, усвідомлює себе представником українського етносу та отримує статус українця в суспільстві: є вчені, котрі взагалі вважають етнічний статус скоріше особистим, ніж соціальним статусом людини, оскільки людина набуває статус представника певної етнічної групи завдяки тому, що вона сама себе з нею ототожнює, самоідентифікує, і тому це є її особистою, а не суспільною справою.

Із усіх статусів, якими володіє кожна людина, лише якийсь один, як правило, визначає її соціальне становище, є основним, визначальним. Наприклад, із усіх перерахованих статусів студента його соціальне становище визначає саме статус студента. Після закінчення вузу це може бути статус професійний – інженер, учитель, лікар або економічний – багатий, бідний, підприємець, найманий працівник тощо. У певних умовах головним може стати і статус, який на перший погляд не є основним для визначення соціального становища людини в суспільстві, – білий або чорний у расових державах, мусульманин чи не мусульманин в ісламських країнах, етнічний статус у державах, де панує націоналізм.

Іноді соціальні статуси певної людини суперечать один одному. У цій ситуації людина змушена, виконуючи ту чи іншу роль, віддавати перевагу якомусь одному статусу. Наприклад, мати, виховуючи дітей, відмовляється від кар'єри або взагалі залишає роботу, оскільки не може розв'язати протиріччя між статусом матері та працівника.

Соціальний статус впливає на поведінку людини. Очікувана поведінка, що асоціюється зі статусом людини, називається **роллю**. Молода людина, яка має статус студента, виконує одну роль, коли знаходиться серед студентів, другу – при спілкуванні з викладачами, третю – звертаючись у деканат, тощо. Кожна з цих ролей студента має певні особливості й характерні риси. Т.Парсонс та його колеги запропонували для опису будь-яких соціальних ролей використовувати п'ять основних характеристик: емоційність, спосіб одержання даної ролі (яким статусом визначена – вродженим або придбаним), масштаб здійснення, рівень формалізації (обумовлена чи ні поведінка людини правилами), мотивація.

Різноманітність існуючих у суспільстві соціальних статусів і відповідних до них ролей обумовлює надзвичайно складну диференціацію суспільств. Ще давні мислителі намагалися уявити соціальну структуру суспільства як сукупність соціальних спільностей, які розрізняються між собою соціальними статусами, що визначають їх різні суспільні позиції. Так, Платон виділяв три основні спільності: представники яких мали різні соціальні статуси: робітників (селян і ремісників), воїнів і філософів (правителів). Кожній з них він приписував певні суспільні ролі: одні керують, інші захищають державу, ще інші – працюють, виробляючи все необхідне для проживання. „Кожному своє!” – це гасло Платона, що зумовлює довічне закріплення кожної людини за тим рівнем соціальної піраміди, який їй даний згідно із вродженим статусом.

Подібну ієрархічну модель суспільства ми знаходимо і в інших мислителів. У Фур'є, наприклад, суспільна статусна піраміда представлена вже п'ятьма рівнями, на яких розміщуються такі соціальні групи, як двір, знать, буржуазія, народ, чернь. І в Платона, і у Фур'є, і в багатьох інших учених соціальна структура суспільства має вигляд піраміди, на верхівці якої перебувають соціальні спільності з високим соціальним статусом, а в її основі – соціальні групи з низьким соціальним статусом, які, однак, за чисельністю перевищують усі верхні спільності. На думку деяких сучасних соціологів, у розвинутих країнах соціальна структура суспільства має вже інший вигляд – вона являє собою ромб. Найвищі і найнижчі соціальні верстви являють собою меншість, а основу суспільства становлять середні верстви суспільства.

Для того, щоб проаналізувати особливості соціальної структури сучасного суспільства, необхідно ознайомитися з основними теоріями соціальної структури, які панують у сучасній соціології. На наш погляд, можна говорити про три теорії, які дозволяють детально описати соціальну структуру суспільства, виходячи з поняття соціального статусу. Це теорія класів, теорія еліти, теорія соціальної стратифікації і соціальної мобільності. Спільності, які виділяються на основі інших ознак, будуть проаналізовані в наступних темах.

1.2. Теорія класів

Відповідно до даної теорії, основним елементом соціальної структури суспільства є клас. Належність до нього визначає статус людини і ті соціальні ролі, які цьому статусу відповідають. Існує два основних підходи до визначення поняття „клас“:

1) критерієм класового поділу береться ставлення людей до засобів виробництва. У руслі такої методології визначали клас у марксизмі, на це саме орієнтувався, розвиваючи свою концепцію класів, американський учений Гоулднер, а також деякі інші вчені;

2) клас розглядається, як сконструйована соціологами статистична сукупність індивідів, яка виділяється з метою аналізу суспільства. Причому ознаки, на основі яких виділяються такі класи, можуть бути найрізноманітнішими – прибуток, освіта тощо. У такому вигляді теорія класів майже повністю збігається з теорією стратифікації, яка буде розглянута пізніше.

Проаналізуємо соціальну структуру сучасного суспільства, використовуючи методологічні принципи першого підходу.

Класичне трактування класів у марксизмі було представлено В.І.Леніним у роботі „Великий почин”. Тут відзначається, що класами називаються групи людей, які розрізняються за кількома ознаками, головною серед яких є ставлення до засобів виробництва. Згідно з таким трактуванням у різні історичні періоди існують протилежні класи: у рабовласницькій формації – раби та рабовласники, у феодальній – кріпосні селяни та феодалі, при капіталізмі – пролетаріат, буржуазія і селянство, при соціалізмі – робітники і селяни. Згідно з марксистською концепцією, оскільки класи – явище історичне, рано чи пізно вони зникнуть і виникне безкласове суспільство.

Однією із специфічних соціальних груп, яка не володіє класовими ознаками, але тісно пов’язана з класами, є, на думку марксистів, інтелігенція. Це соціальна група, яка складається з осіб, професійно зайнятих творчою розумовою працею, для чого потребує спеціальної освіти. Оскільки згідно з даною теорією

інтелігенція не має безпосереднього відношення до засобів виробництва, вона не може вважатися самостійним класом, а є соціальним прошарком між класами, який обслуговує інтереси останніх.

Крім класів і соціального прошарку – інтелігенції, представники марксизму виділяють ще так звані декласовані елементи, які характеризуються відсутністю будь-якої власності та постійних джерел існування, а також маргінальні верстви, тобто соціальні групи, що перебувають на „окраїнах” або просто за межами характерних для даного суспільства спільностей, пануючих соціальних норм і традицій. Маргінали – це соціальна група, що здебільшого представлена в перехідних суспільствах, де відсутня стабільна економіка та розвинута соціальна структура. З цих позицій соціально-класова структура сучасного українського суспільства характеризується наявністю в ній досить різноманітних класів, деякі з них існують уже тривалий час, а деякі тільки виникають і ще не сформувалися в чітку визначену соціальну групу.

Найчисленнішим класом в Україні зараз є робітничий клас. Це група людей, котра не має засобів власного виробництва, а тому основним джерелом її прибутків є продаж робочої сили. Робітники зайняті переважно фізичною працею, у процесі якої виробляють матеріальні цінності або здійснюють певні послуги. Цей клас уключає в себе різноманітні верстви. Серед них робітники як державних, так і приватних підприємств, які нічого не мають, окрім своїх рук, живуть тільки за рахунок заробітної плати. Це і робітники кооперативних (колективних) підприємств, які є їх співвласниками, а тому, крім зарплати, отримують певні дивіденди. Це і робітники, що володіють акціями установ та організацій. Вони також мають подвійну природу – з одного боку, вони – наймані працівники, а з іншого акціонери, тобто співвласники.

Якщо брати за основу інший критерій, наприклад, рівень освіти та кваліфікації, то серед робітників ми можемо виділити групу, яка є дуже близькою до такої соціальної верстви, як інтелігенція. Це робітники високої кваліфікації, котрі виконують складні операції, що вимагають від них переважно розумової праці, а це – одна з ознак інтелігенції. І за освітою, і за

характером діяльності ці робітники ближчі до інтелігенції, ніж до робітничого класу. Але їх прийнято відносити до робітників.

Незважаючи на те, що статистика з цього питання практично відсутня і ми в даний час не можемо простежити тенденції розвитку соціальної структури українського суспільства з цифрами в руках, можна передбачити, то в наступні кілька років будуть зростати, передусім, усі перераховані групи робітників, крім першої. Це пов'язане як із розвитком різноманітних форм власності, так і з ускладненням виробництва та його автоматизацією і комп'ютеризацією.

Другий за чисельністю клас в Україні – це селянство. До селян прийнято відносити працівників, що мають у власності засоби виробництва одноосібно або разом з іншими в колгоспі чи кооперативі і зайняті переважно фізичною працею в сільському господарстві. Серед українських селян зараз існує кілька різних груп: колгоспники (співвласники землі та засобів виробництва), фермери – одноосібні власники землі та засобів виробництва, які можуть періодично використовувати найманих працівників, а також орендарі – селяни, що орендують землю в держави або колгоспу і самостійно працюють на ній. Тенденцію до повільного збільшення зараз мають дві останні групи селян, хоча поки що вони не відіграють значної ролі в соціальній структурі суспільства та його економіці.

Третій соціальний клас в Україні фактично тільки формується. Це національна буржуазія. До неї можуть бути віднесені власники підприємств та організацій, які одноосібно або разом з кількома іншими особами володіють засобами виробництва. Значна частина представників цього класу зосереджена в торгових і посередницьких організаціях та установах, набагато менше їх у промисловості, будівництві, сфері послуг, хоча і тут поступово чисельність власників буде збільшуватися. Цей новий клас представлений поки що групами дрібної та середньої буржуазії, хоча в нас уже з'явилися і мільярдери (у рейтингу 2005 року журналу Forbes троє громадян України значаться мільярдерами, а в рейтинг польського журналу Wprost, у якому в 2005 році зазначені 100 самих багатих людей Центральної і Східної Європи, потрапили семеро українських бізнесменів). За даними ДПА України в 2005 році

1299 українців мали прибуток більше мільйона гривень. До речі, у США приблизно 4 млн. американських родин вважають себе мільйонерами (усього там більше 105 млн. родин). 80% з них є мільйонерами в першому поколінні. За даними Jobtrak.com, три чверті студентів американських коледжів розраховують стати мільйонерами, а більше половини з них розраховують заробити \$1 млн. до досягнення 50-літнього віку.

Дослідження консалтингової фірми TNS Financial Services показало, що в США в 2005 році рекордно збільшилося число мільйонерів. Нині приблизно 8% американських домогосподарств (родина або група людей, що мешкають разом і спільно ведуть господарство) мають доходи, рівні або перевищуючі \$1 млн. Таким чином, у 2005 році в США проживало близько 8,9 млн. мільйонерів (населення США приблизно 298 млн. чол.). Вартість нерухомого майна, що належить середньостатистичному мільйонеру, складає \$2,2 млн., інші його активи оцінюються в \$0,8 млн. Середньостатистичному американському мільйонеру 58 років, 45% з них відійшли від справ. Американські мільйонери в непропорційно великій кількості живуть у штаті Каліфорнія, а також в Іллінойсу, Аризоне, Техасі, Нью-Йорку і Массачусетсе¹.

Четверта соціальна група, яку одні відносять до соціального прошарку, а інші до особливого класу, – це інтелігенція. В Україні вона завжди була досить чисельною і включала в себе працівників, зайнятих переважно розумовою працею в усіх сферах життя суспільства, передусім у галузі освіти, науки, охорони здоров'я і та ін. Сьогоднішні тенденції, як це не дивно, пов'язані, на наш погляд, із зменшенням даної соціальної групи, яка „дає кадри” як для робітничого масу, так і для буржуазії. Але це не може продовжуватися довго, і після стабілізації економіки можна очікувати, що кількість інтелігенції знову збільшиться.

Крім перелічених, більш-менш визначених соціальних груп у нашому суспільстві зараз існує велика кількість людей з невизначеним соціальним статусом – декласованих елементів, які представлені безробітними, жебраками, злидарями,

¹ <http://www.washprofile.org/ru/node/4726>.

проститутками і т. п. В умовах економічної кризи їх чисельність постійно зростає, то, на жаль, не сприяє стабільності суспільства.

У цілому можна сказати, що соціально-класова структура сучасної України характеризується перехідним станом, тут діє тенденція до поляризації рівня життя різних соціальних класів і прошарків, що призводить до загострення соціальних протиріч між основними класами суспільства, причому не тільки між робітниками та селянами, з одного боку, і буржуазією, з іншого, але і між робітничим і селянським класом, між робітниками та інтелігенцією.

1.3. Теорія еліти

Теорія еліти – одна з найстаріших і найпоширеніших теорій соціальної структури. У своєму сучасному вигляді вона виникла на рубежі XIX і XX ст. і пов'язана з іменами італійських учених В.Парето та Г.Моска. Велика заслуга в розвитку цієї теорії належить Р.Міхельсу, З.Фрейду та іншим.

Термін **еліта** походить з латинської – краший, вибірковий. Починаючи з XVIII ст., він уживається для позначення товарів найвищої якості, а потім і для назви добірних людей, насамперед вищої знаті. У сучасній соціології існує багато визначень еліти. Можна виділити три різних підходи. Перший, **ціннісний** підхід, визначає еліту як групу людей, котрі мають інтелектуальну або моральну перевагу над основною масою. Наприклад, західний учений М.Алле пише, що еліта – це група людей з видатними здібностями, які забезпечують прогрес.

Інший підхід, **структурно-функціональний**, пояснює виникнення еліти виключністю функцій, що вона виконує: еліта – це керуюча верства в різних соціальних групах – професійних, етнічних, політичних тощо.

Третій підхід **орієнтований на класову теорію**. Згідно з ним, еліта – це частина пануючого класу, яка безпосередньо здійснює керування суспільством.

Неоднозначність розуміння суті еліти припускає і різні способи обґрунтування причин її виникнення. Серед них можна назвати такі:

1. **Релігійне:** еліти виникають у силу Божого призначення, „Божої волі”, оскільки Бог творить історію через обраних. В енцикліці Папи Пія Х говорилося: „Людське суспільство, яким його створив Бог, складається з неоднакових елементів. Отже, те, що існують правителі й піддані, хазяї і пролетарії, відповідає порядку, який встановлений Богом”.

2. **Ірраціональне:** оскільки деякі люди володіють властивостями особливого роду (наприклад, магнетичною силою, передбаченням тощо), вони і входять у групу обраних.

3. **Харизматичне:** дякуючи тому, що деякі люди наділені Божою благодаттю (це й означає слово „харизма”), вони виділяються із середовища звичайних людей надзвичайними, виключними здібностями та якостями і складають певну еліту суспільства.

4. **Біологічне:** суспільство було і є поділим на еліту і масу внаслідок дії вічних біологічних законів. Як відзначав англійський учений С.Дарлінгстон, різниця між елітою та іншими носить генетичний характер і визначається „міцним матеріалом спадковості”, а хід історії спрямовується „об’єднаним генофондом” людей із найкращою спадковістю, тобто елітою.

5. **Психологічне:** вирішальне значення для утворення еліт мають психологічні властивості людей. Багато представників цього напрямку пишуть про вроджені психічні якості особи, які зумовлюють її входження в еліту, а також про потребу „масової”, „звичайної” людини в захисті, авторитеті, що також зумовлює розподіл суспільства на еліту і масу.

6. **Функціональне:** оскільки в суспільстві завжди є потреба в управлінні, поділ праці допоміг закріпленню функції управління за особливою групою людей, які володіють „організаційними здібностями”, а перетворення функції управління в найважливішу зробило цю групу людей елітою. Одні вчені до еліти відносять інженерно-технічну інтелігенцію, інші – менеджерів, деякі – учених або політиків.

Які критерії виділення еліти існують у соціології, як визначити її межі, обсяг? Одним із перших, хто намагався розробити методіку розрахунку еліт, був італійський учений Парето. Він запропонував використовувати для цього

статистичний метод, сутність якого є такою: згідно з різними параметрами – розподілом багатства, здібностей до тієї чи іншої діяльності, успіхів у ній – можна виявити людей, які володіють найвищими індексами, що й виступають як критерії.

Наприклад, Парето пропонує оцінити найвищим балом – 10 – людину, яка має мільйонне багатство, або, за іншим критерієм – великого спеціаліста у своїй сфері. Бал 1 дається тому, хто ледь не потрапив до будинку для бідних, або хто не мав жодного клієнта. Усіх тих, хто одержав за певним критерієм найвищі оцінки, він пропонує називати елітою.

Інші методи визначення складу та обсягу еліти пропонували російські вчені Бурлацький та Галкін. На їх думку, найкраще використовувати певну сукупність критеріїв: розмір багатства, рівень престижу за оцінкою різних верств населення, самооцінку, володіння посадами і позиціями, які забезпечують включення до складу еліти. Особливу увагу вчені приділяють останньому критерію, зважаючи, що він дав найбільш об'єктивну картину. Вони називають посади та позиції, які в різних країнах сприяють уходженню людини до правлячої еліти в різних країнах світу.

Політична еліта Німеччини, як вони відзначають, включає в себе осіб, які займають такі посади: президент, члени федерального кабінету міністрів, прем'єр-міністр і міністри окремих земель, лідери політичних партій, що визнають існуючу систему влади, члени президії бундестагу та їм подібні.

Для США, на їх думку, цей перелік може включати президента, міністрів, особистих радників керівника Білого дому, членів Сенату, губернаторів штатів, мерів найбільших міст, керівників більшості та меншості в парламенті: керівників демократичної та республіканської партій і т.д. Аналогічно вони проношують виявляти й економічну еліту, і всі інші типи еліт у суспільстві. За їх даними, приблизний обсяг правлячої еліти, що виділяється таким чином, складає від двох до чотирьох чоловік для кожної країни залежно від її розмірів, кількості населення та інших особливостей.

Під час вивчення еліти соціологи велику увагу завжди приділяли питанню про джерела її формування в конкретних умовах того чи іншого суспільства. Багато соціологів, не тільки

західних, а й колишніх соціалістичних країн, намагалися представити правлячу еліту як відкриту соціальну групу, включення в яку обумовлене лише особистими якостями людини. Згідно з цим трактувалися й основні принципи формування еліти. Раніше, в умовах феодалізму, таким принципом вважався принцип родовитості, у ранньому капіталістичному суспільстві – розмір власності. І лише в сучасному індустріальному суспільстві основним принципом формування еліти почали вважати особисті якості людини.

У той же час у багатьох сучасних соціологів це викликає сумнів, а американський соціолог Р.Міллс на конкретних фактах показав, що виключне значення не включеність до елітних груп США має розмір власності, а не особисті якості людини. За його підрахунками,

- у XII ст. процент вихідців із нижчих та з вищих класів серед великих багатіїв, які входили в американську еліту того часу, був приблизно однаковий – 39%;
- у поколінні 1925 року питома вага таких людей – вихідців з нижчих класів – зменшилась до 12% (з вищих класів підвищилась до 56%);
- у поколінні 1950 року еліту становили вже 68% вихідців з вищих класів.

„Багатство, – відзначав Міллс, – не тільки прагне увіковічити себе, а й, як ми бачимо, прагне також монополізувати можливості утворення „колосального багатства”. У наш час сім чоловік із кожних десяти найбільших багатіїв є вихідцями з вищих класів, два із десяти – вихідцями із середніх класів і лише один із десяти – вихідцем із низів”.

Таким чином, американські соціологи дали пораду молодим людям, які бажають зробити кар’єру: „Краща порада молодій людині, яка намагається піднятися вгору по ієрархічних сходах, полягає з тому, щоб ці сходи належали його батькові”.

Значення фактора походження батьків для формування еліти відзначали соціологи різних країн, але було б невірною вважати, що прагнення елітних груп до самозамкнення є абсолютним. Практично завжди еліта поповнюється не тільки за рахунок природного відтворення, а й за рахунок інших

соціальних верств, які вносили в них свіжий, живильний струмінь, що відвернув би деградацію еліти.

Серед інших факторів, які впливають на включення людини в пануючу еліту, соціологи називають також тип виховання (наприклад, університетська освіта), належність до основної релігії, наявність певної системи поглядів або прихильність до певної ідеології, а також оволодіння певною професією, рід занять. Фактично всі ці фактори визначають відбір еліт у сучасному суспільстві.

У нашій країні теорія еліти практично не знайшла підтримки і розвитку. Де пов'язане, передусім, з ідеєю, що випливала з марксистської теорії класів, згідно з якою наше суспільство рухається до соціальної однорідності і вже досягло деяких її рубежів, тому в ньому немає місця обраним, усі рівні між собою. Тим не менш, у нас і раніше, і зараз існувала та існує елітна соціальна група, яку можна відзначити на основі визначення посад, що дозволяють здійснювати значний вплив на розвиток українського суспільства. Політична еліта України, наприклад, зараз включає людей, які займають посади президента, прем'єр-міністра, віце-прем'єрів, міністрів, керівників парламенту, керівників найбільш чисельних політичних партій та рухів тощо. Економічна еліта країни представлена керівниками міністерств та відомств, директорами великих державних і орендних підприємств, власниками найбільших комерційних банків і великих приватних фірм та деякими іншими категоріями працівників, а також керівниками мафіозних груп. Як і під час вивчення теорії класів, ми можемо сказати, що в Україні зараз іде процес формування нової еліти, який буде продовжуватися доти, доки не стабілізується економічне та політичне життя країни.

1.4. Теорія соціальної стратифікації та соціальної мобільності

Ця теорія є однією з найбільш поширених теорій соціальної структури в західній соціології протягом усього ХХ ст. Вона викладена в усіх підручниках, словниках, довідниках на Заході і є основною загальноприйнятою і стандартизованою методикою соціологічного аналізу соціальної структури різних країн світу.

У нас вона практично не використовувалася, оскільки оцінювалася як „чисто буржуазна теорія”, протилежна марксистській теорії класів та класової боротьби.

Основи теорії соціальної стратифікації та соціальної мобільності розроблені російським ученим П.Сорокіним. Вивчаючи соціальну структуру суспільства, він запропонував класифікувати соціальні групи на основі двох підходів - одностороннього та багатостороннього.

Одностороння стратифікація, на його думку, повинна була виявити сукупності індивідів, об'єднаних у єдину групу на основі якоїсь однієї ознаки (вік, професія, освіта, мова, територія тощо).

Багатостороння стратифікація дозволила б сформувати складні групи, об'єднання в які проходить на основі двох і більше ознак – класу, нації тощо.

Використовуючи ці два підходи, Сорокін побудував не тільки горизонтальну структуру суспільства, а й вертикальну. Він прийшов до висновку, що кожна виділена ним соціальна група є неоднорідною, у ній присутні свої „верхи” та „низи”. А соціальна стратифікація суспільства та виникнення соціальної нерівності – неминучі явища, пов'язані, насамперед, із природними психологічними властивостями людей, а також наслідками їх спільної діяльності, яка потребує відокремлення керівників, організаторів, а також тих, ким керують. Вивчаючи всі ці проблеми, він увів у науковий обіг терміни, що лежать в основі теорій „соціальна стратифікація” і „соціальна мобільність”.

Що таке стратифікація? Згідно із словником соціальних наук, що виданий у Лондоні в 1964 році, **стратифікація** означає процес розміщення предметів певного роду в континуумі й групування тих предметів, які відрізняються приблизно однаковим становищем у ньому. Вона означає також результат цього процесу, деяке розміщення цих предметів. Даний термін був запозичений із природничих наук, де він також має подвійне значення.

Соціальна стратифікація – це певне впорядкування елементів у групи, які розміщені на різних горизонтальних рівнях, уведення соціальних положень, які відрізняються одне

від одного рівнем розміщення. Таким чином, соціальна стратифікація фактично означає два моменти: метод визначення різноманітних соціальних груп у суспільстві та саму соціальну структуру суспільства, так би мовити, його „соціальний портрет”. Ця теорія оперує двома основними поняттями: страта і мобільність.

Страта (верства) – це штучне утворення, створене для описання та аналізу структури суспільства. Щоб побудувати стратифікаційну модель суспільства, необхідно виділити різні ознаки, на основі яких і буде проведене групування людей в певні верстви, тобто одновимірна або багатовимірна стратифікація. Існують різні **методи побудови таких моделей**. Один із них використовується в закордонній емпіричній соціології і включає три методики:

самооцінку або метод класової ідентифікації, коли соціолог надає право респонденту віднести самого себе до певної умовної шкали класового складу населення;

„оцінку репутації”, при якій опитуваним пропонують виступити в ролі суддів (експертів), тобто оцінити соціальне становище однієї або кількох відомих їм соціальних груп;

„об’єктивний підхід”, при якому дослідник оперує певним об’єктивним критерієм соціальної диференціації, наприклад, соціальним статусом, який може включати в себе престиж професій, рівень освіти та рівень прибутків.

Використовуючи подібні методики виявлення соціальних страт, німецький соціолог Ф.Вурм у свій час запропонував стратифікаційну модель західнонімецького суспільства, що схематично показано далі:

Межі статусу	Частка, %
Вища верства	2
Верхня частина середньої верстви	5
Середня частина середньої верстви	14
Нижня частина середньої верстви	29
Самі низи середньої верстви або верхи нижчої верстви	29
Нижча верства	17
Соціально знедолені	4

У словнику „Сучасна західна соціологія” наводиться й інша стратифікаційна модель суспільства, побудована на основі багатоманітної стратифікації. Включає в себе такі соціальні верстви:

- вищий клас професіоналів, адміністраторів;
- технічні фахівці середнього рівня;
- комерційний клас;
- дрібна буржуазія;
- техніки і робітники, які виконують керівні функції;
- кваліфіковані робітники;
- некваліфіковані робітники.

Опитування служби Gallup показали, що 63% американців вважають себе представниками „середнього класу”. 28% відносять себе до „робітничого класу”. Набагато меншим за кількістю є „нижчий клас” (9%) і „вищий клас” (2%). Традиційно американські політики апелюють саме до середнього класу, однак термін „середній клас” у США не має точного визначення. До нього прийнято відносити „середніх американців”, доходи яких характеризуються певним рівнем. Однак з визначенням „середнього” рівня доходів завжди виникали проблеми.

Існує цікавий приклад: у 1980 році майбутнього президента США Д.Буша-старшого запитали, який річний дохід повинний бути в типового „середняка”. Буш назвав суму в \$50 тис. – подібні доходи тоді мали не більш 5% населення країни. Нині найбільш популярна градація, відповідно до якої до середнього класу відносять жителів США з доходом від \$25 тис. („нижній середній клас” або „працюючі бідні”) до \$250 тис. („верхній середній клас” або „професіонали”). Є також і „середній середній клас”, до якого прийнято відносити менеджерів середньої ланки, кваліфікованих робітників, чиновників і дрібних бізнесменів та ін.

Згідно з даними опитування, проведеного службою Gallup, 48% американців, що мають річний дохід менш \$20 тис. заявили, що в них цілком достатньо грошей, щоб жити комфортабельно. Чим вище рівень доходу респондентів, тим більше вони задоволені якістю свого життя. Однак серед людей

з доходами, що перевищують \$70 тис. у рік, 5% опитаних заявили, що їм не вистачає грошей, щоб вести гідне життя².

Які версти населення можна виділити в українському суспільстві, якщо брати за основу дохід населення? Соціологічний моніторинг 2005 року³ виявив, що доходи населення зросли на третину: середньомісячна заробітна плата (пенсія, стипендія), середньоподушний дохід. Дещо збільшилася частка людей, які мають такі предмети тривалого користування, як кольоровий телевізор, стерео- і відеоапаратуру, комп'ютер. Проте, хоча реальний рівень доходів потроху зростає, самооцінка людьми свого матеріального статусу залишається на доволі низькому рівні:

- трохи більше половини населення оцінюють свій матеріальний статус як середній;
- дві п'ятих населення вважають себе бідними;
- близько 6% вважають себе злиденними;
- лічені одиниці співвідносять своє становище із категорією „заможні”;
- практично ніхто не вважає себе багатим. Мабуть, категорія „заможний” у свідомості людини пов'язується з можливістю робити заощадження. Але поки що це мало хто може собі дозволити (не більш як 2-3% населення). Узагалі категорії „злиденний”, „бідний”, „середній” і „заможний” у масовій свідомості людей доволі тісно переплетені з їхніми власними доходами;
- упродовж кількох років відповіді людей на запитання „Як Ви вважаєте, з яким приблизно рівнем середньомісячного доходу на одну людину сім'ю можна віднести до бідної?” доволі близько корелювали з рівнем їх власного доходу.

Як „злиденну” люди оцінювали сім'ю, чий дохід був приблизно вдвічі менший за їхній власний. „Середній” рівень характеризується у свідомості людей доходами, які приблизно

² <http://www.washprofile.org/ru/node/3523>.

³ Паніна Н.В. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. – К.: ТОВ „Видавництво Софія”, 2005. – 123 с.

вдвічі перевищують їхні власні. „**Заможний**” рівень пов’язаний у свідомості людей із доходами, що приблизно вп’ятеро перевищують їхні власні. Категорія „**багатий**” менше стала у свідомості людей. Тут ширшим є діапазон думок та оцінок. Їхні значення меншою мірою співвідносяться із власними доходами. Мабуть, це радше міфічна, ніж реальна категорія певного рівня життя для більшості населення України.

Як уже зазначалось, іншою важливою категорією цієї теорії є „соціальна мобільність”. Це поняття тотожне поняттю „соціальні переміщення”. Воно означає перехід людей з одних соціальних груп в інші. Розрізняють **горизонтальну мобільність** – перехід, наприклад, з одного підприємства або установи до іншого без зміни соціального стану і статусу, і **вертикальну мобільність** – переміщення з одних верств або класів до інших, що перебувають на різних горизонтальних рівнях суспільства.

Розрізняють також **соціальне сходження** – просування до позицій, які більш престижні, більш прибуткові, дають більше влади, а також **соціальну деградацію** – переміщення з вищих на нижчі сходинки соціальної ієрархії. Правомірно говорити й про соціальне переміщення в межах одного покоління – особиста кар’єра людини, пов’язана із соціальним сходженням або падінням, і про мобільність між поколіннями – зміни соціального стану від одного покоління до іншого – від батька до сина, від матері до дочки, від батьків до дітей.

Проблема соціальної мобільності і раніше і тепер є предметом вивчення соціологів різних шкіл і напрямів. Причому вона вивчається не тільки в рамках теорії соціальної стратифікації, а й у рамках теорії класів та еліти, де аналізуються процеси соціального пересування від одного класу до іншого, із неелітних верств до еліти, від одного типу еліт до іншого.

У нас протягом тривалого часу панувала думка, що в західному суспільстві соціальна мобільність має обмежений характер, у нашому ж суспільстві вона здійснюється інтенсивно і не має об’єктивних обмежень. Однак реальна дійсність примусила більш реалістично подивитися на ці процеси і

виявити багато фактів, що свідчать про труднощі переходу одних соціальних верств до інших.

Контрольні питання

1. Що собою являє соціальна структура суспільства?
2. Які спільності можна вирізнити в суспільстві за національною ознакою? за віком? за статтю? за соціально-територіальним розміщенням? за професійною ознакою? за соціальним статусом?
3. Що таке соціальний статус? соціальна роль?
4. З допомогою яких характеристик, за Парсонсом, можна описати будь-яку роль?
5. Які основні напрями вивчення соціальної структури суспільства існують у сучасній соціології?
6. Назвіть три основні теорії соціальної структури, поширені в сучасній соціології. Яка переважала до недавнього часу в нас?
7. Що являє собою клас? Які ознаки класу виділяють соціологи різних напрямів? Наведіть приклади різних класів, що ними вирізняються.
8. Що являє собою еліта? Які існують способи обґрунтування елітаризму?
9. Що таке страта? стратифікація? соціальна стратифікація?
10. Що являє собою соціальна мобільність?

Проблемні питання, справи та завдання

1. Чим можуть відрізнитися в суспільстві різні спільності? Від чого залежить соціальна структура того чи іншого суспільства?
2. Випускник Київського університету О.Стронін вважає, що соціальна структура суспільства має вигляд піраміди. Це виникає під впливом фізичних причин, оскільки, за законами фізики піраміда має найменший опір при русі та одночасно найбільшу стійкість. Яка ваша думка з цього приводу?
3. Чим відрізняється соціальний статус людини від її психологічного та особистого статусу?
4. Відомо, що існують уроджені та придбані соціальні статуси людини. Назвіть, які з ваших статусів відносяться до першого, які до другого типу.
5. Як ви вважаєте, національність пов'язана з уродженим чи придбаним статусом людини? Поясніть вашу точку зору.

6. Які класи, на ваш погляд, існують у нашому суспільстві? Як вони змінювались протягом останніх 2-3 років? Чи є в нашому суспільстві класи, що тільки почали формуватися і будуть існувати в майбутньому? Від чого це залежить?
7. Інтелігенція – це клас чи інша соціальна спільність? Поясніть свою позицію.
8. Існують різні інтерпретації поняття „еліти”. Проаналізуйте деякі з них і покажіть, що в них спільного. Які б визначення ви дали самі? Чому?
9. Які критерії віднесення до еліти існують в соціології? Які з них, на ваш погляд, найбільш об’єктивні? Спробуйте визначити за допомогою одного з них еліту нашої країни. Кого б ви включили сюди і чому?
10. Як би ви прокоментували пораду американських соціологів молодим людям, що бажають зробити кар’єру: „Краща порада молодій людині, яка намагається піднятися вгору по ієрархічних сходах, полягає в тому, щоб ці сходи належали його батькові?”
11. П.Сорокін писав: „Будь-яка соціальна група завжди соціально стратифікована. Не існувало й не існує жодної постійної соціальної групи, яка була б „плоскою” і в якій усі її члени були б рівними. Суспільство без поділу на верстви, з реальною рівністю їх членів – міф, що так ніколи і не став реальністю за всю історію людства”. А далі він визначив: „Дане твердження може здаватися почасти парадоксальним, та все ж таки воно рівне”. Згодні ви з цим чи ні? Аргументуйте свою точку зору.
12. Які соціальні інститути сприяють вертикальній мобільності людей у суспільстві понад усе? Чому?
13. Які соціальні страти, на ваш погляд, можна вирізнити в сучасному українському суспільстві? Використовуючи статистичні збірники, проведіть аналіз соціальної структури населення України, визначивши соціальні групи за такими ознаками: відношення до влади, рівень прибутків, рівень освіти, статус зайнятості та ін.
14. Проведіть аналіз соціологічного походження студентів вашої групи (та сімей працівників фізичної праці, розумової праці, змішаного складу). Спрогнозуйте, яка частина студентів, закінчивши інститут та працюючи за фахом, переміститься в

іншу соціальну групу, а яка залишиться в соціальній групі своїх батьків.

2. Соціально-територіальна структура суспільства

2.1. Поняття та різновиди соціально-територіальних спільностей

Важливою складовою частиною соціальної структури суспільства і його соціально-територіальний поділ. Він має різний характер і специфічні особливості в різних країнах. Як у західній, так і в нашій соціології його вивченню приділяється значна увага. Разом з тим якраз через цю проблему існує порівняно мало теоретичних досліджень і робіт, які б претендували на високий рівень узагальнення, а тому немає і того розмаїття підходів і визначень основних категорій, яке ми зустріли при вивченні попередньої теми. Проблема соціально-територіальних спільностей завжди була швидше практично-соціологічною, прикладною, ніж чисто теоретичною, а тому і розроблялася переважно на прикладному рівні.

Що таке **соціально-територіальна спільність**? Це сукупність людей певної території, між якими виникають соціальні зв'язки завдяки однорідності об'єктивних умов їх життєдіяльності. Інакше можна сказати, що це така сукупність людей, які мають однакове ставлення до певної, господарськи обжитої території.

У зарубіжній соціології, і зокрема в американській, як тотожне використовується поняття „співтовариство”. Визначається воно як „найбільш поширена одиниця соціальної організації, що являє собою сукупність людей, які більш або менш постійно організують свою повсякденну діяльність у межах певної спільної території”.

Головними системоутворюючими ознаками соціально-територіальних співтовариств є: наявність різноманітних стійких зв'язків між людьми, які включені в дану спільність; однорідність об'єктивних умов їх життєдіяльності (єдність середовища перебування); певна цілісність структур, у рамках яких функціонують соціально-територіальні спільності

(виробничі сили, соціальна та політична структура, культура, побут тощо).

Соціально-територіальні співтовариства, у свою чергу, розрізняються між собою за різними параметрами, а саме: розмірами території, густотою розміщення населення, особливостями економічного, соціального та культурного розвитку, особливостями економічного та політичного життя, соціальним і національним складом, географічним положенням та кліматичними умовами. Розглядаючи умови розвитку різних соціально-територіальних спільностей у США, американський дослідник Е.Дж.Рейс, наприклад, відзначає: „...Будучи мікросмами Великого суспільства, американські спільності виявляють значну одноманітність. Але між ними існують і вагомні відмінності... Так, є багатий матеріал за відмінностями у складі населення, у функціональній диференціації, у сегрегації за расовими та етнічними ознаками мобільності”. Він також визначає відмінності в структурі влади, у розмірі міст, оптимальному для культурної діяльності, в економічній базі, політичній організації і т.п.

Розрізняють кілька видів соціально-територіальних спільностей: 1) первинні соціально-територіальні спільності; 2) регіони (регіональні спільності); 3) типи поселення.

Первинні соціально-територіальні спільності – це спільності людей, сформовані на основі політико-адміністративного або адміністративно-територіального принципу. У першому випадку мова йде, наприклад, про штати, республіки, провінції, тобто відносно політично незалежні частини держав, які мають свої економічні, політичні та культурні особливості. У другому випадку мова йде про області, райони, на які поділені унітарні держави та складові елементи федерацій.

В Україні основними первинними соціально-територіальними спільностями є спільності, сформовані на основі адміністративно-територіального принципу, – це 24 області, одна автономна республіка – Крим, 481 район, 436 міст. Кожна з них відносно відособлена і має різний рівень цілісності. В інших країнах, наприклад, ці спільності можуть мати інші назви. У США первинними соціально-територіальними

спільностями вважають штати (їх 50), графства (їх понад – 3 тис.), тауни (одне або більше поселень і сільська місцевість, що їх оточує), тауншипи (в основному, невеличкі сільські поселення). У Франції: – департаменти, округи, кантони, комуни. В Італії – області, провінції, міські та сільські комуни.

В основі регіональних спільностей лежить поділ території країни на певні регіони. **Регіон** – у широкому значенні – це будь-яка територіальна спільність людей. У вузькому розумінні поняття регіон може трактуватися як означена одиниця територіальної структури (область, частина країни, група країн), яка складає більш або менш єдиний територіально-господарчий комплекс. Для вивчення проблем, пов'язаних з особливостями розвитку окремих регіонів і їх взаємодії, існує окрема галузь соціології – регіональна соціологія.

Системоутворюючими ознаками регіонів як цілісних соціально-економічних систем є спільність економічного життя, культурна і соціальна своєрідність, загальні риси способу життя населення. Відособлення регіонів має, як правило, об'єктивні причини і пов'язано, передусім, з такими факторами, як характер заселення даної території, географічне положення, особливості проведення індустріалізації, склад населення тощо.

В Україні зараз поки що немає офіційного поділу країни на певні регіони, але умовно ми дуже часто говоримо, наприклад, про Західний або Східний, Центральний або Південний регіони. Можливо, з часом виникне і необхідність більш чіткого та офіційного означення специфічних соціально-економічних регіонів для вдосконалення керування розвитком окремих районів України, як це відбувається в інших країнах світу. В американській статистиці прийняте виділення окремих метрополісних регіонів – наприкінці 80-х років їх нараховувалось 282. Найбільшими метрополісними регіонами вважалися регіони з центром у Нью-Йорку, Лос-Анджелесі, Чикаго.

У Франції також застосовується регіональний підхід для здійснення ефективного економічного розвитку країни, оскільки вважається, що в умовах науково-технічної революції та необхідності вирішення значних економічних і соціальних завдань традиційний адміністративно-територіальний поділ на

відповідне необхідним умовам і вимогам. Тут уже в 1955 році країна була поділена на 21 економічний регіон (пізніше їх кількість зросла до 26), на чолі кожного з них був поставлений спеціальний префект-координатор, наділений певними повноваженнями в економічних та соціальних сферах. Пізніше були навіть утворені регіональні асамблеї (міні-економічна та міні-соціальна рада), завданням якої стала координаційна діяльність, яка сприяла зростанню цілісності регіональних спільностей країн.

2.2. Типи поселень

Типи поселень – це історично утворені, обумовлені поділом праці форми соціальної і просторової організації суспільного виробництва та проживання населення. До них належать, передусім, сільські та міські поселення, які є предметом вивчення спеціальних соціологічних теорій – соціології міста і соціології села. Зупинімося більш детально на розгляді цих спільностей.

Місто – це найбільш поширений зараз тип поселення людей, який склався в процесі суспільного поділу праці. У нашій літературі місто визначається як територіально сконцентрована форма розселення людей, зайнятих переважно несільськогосподарською працею. Американський учений Ч.Тіль при визначенні поняття "місто" підкреслює іншу характерну рису міських поселень; він пише, що міста – це спільності, у яких проходить координація діяльності великих мас людей, що перебувають поза межами міста.

Міста виникли приблизно між VIII і III тисячоліттям до н.е. на території між Босфором і Перською затокою і з тих пір поширилися по всій землі. Головними причинами виникнення міст вважаються: виникнення та розвиток ремесел, промисловості, торгівлі, виникнення та розвиток могутніх держав, розквіт релігійних організацій. У багатьох старих містах можна виділити домінуючі структури, які дозволяють зрозуміти, що сприяло їх виникнення. Для традиційного японського міста, наприклад, відзначає Ч.Тіль, – це замок або фортеця, для старих європейських міст – собор, для міста перших американських штатів – будинок муніципалітету.

Процес зростання міст і поширення міського способу життя отримав назву **урбанізації**. Поширення процесу урбанізації можна проілюструвати такими цифрами; 5 тис. років тому міст практично не було, тобто урбанізація дорівнювала нулю; у I ст. до н.е. частка міського населення становила у світовому населенні менше 1%, у 1800 році урбанізація досягає вже майже 5%, у 1965 році цей показник сягав 30%. У наш час в окремих державах світу кількість міського населення наближається до 100% (наприклад, у США приблизно 95% загальної кількості населення країни). Україна – не дуже урбанізована країна, міське населення у нас становить близько 68%. Розміщення та співвідношення міського і сільського населення за окремими регіонами України за даними перепису 2001 року подано в таблиці далі.

Розміщення та співвідношення міського і сільського населення за окремими регіонами України за даними перепису 2001

	Кількість наявного населення, тис.осіб		У % до всього населення		Довідково за 1989 рік	
	місь-к.с	сіль-ське	місь-к.с	сіль-ське	місь-к.с	сіль-ське
Волинська	533,2	527,5	50	50	49	51
Дніпропетровська	2960,3	607,3	83	17	83	17
Донецька	4363,6	477,5	90	10	90	10
Житомирська	775,4	614,1	56	44	53	47
Закарпатська	466,0	792,3	37	63	41	59
Київська	1053,5	774,4	58	42	54	46
Рівненська	549,7	623,6	47	53	45	55
Тернопільська	485,6	656,8	43	57	41	59
Харківська	2288,7	625,5	79	21	79	21
Хмельницька	729,6	701,2	51	49	47	53

Відносно низький рівень урбанізації в нашій країні пов'язаний, передусім, з низьким економічним розвитком держави взагалі і низькою продуктивністю праці в сільському господарстві, зокрема.

З 1989 до 2001 року частка міського населення зросла в 11 областях України, зменшилася – у 5, в інших 11 – залишилася без змін. Зміни відбулися переважно в центральних, а також у деяких західних та південних регіонах. Особливо високий рівень цього показника в Донецькій (90%), Луганській (86%) та Дніпропетровській (83%) областях, низький рівень (менше 50%) характерний для Вінницької, Рівненської, Тернопільської, Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської областей.

На думку дослідників міст, перше, що вражає того, хто починає вивчати міста, – це розмаїття міст і видів урбанізації. Міста розрізняються, передусім, за чисельністю: великі, середні, малі. Є міста, які нараховують кілька тисяч чоловік, але є й міста-мільйонери. За даними статистики, кількість міст з мільйонним населенням в середині 80-х років наближалася до 270, а до 2000 року їх, може, стало вже близько 400. За деякими даними, чисельність населення Токіо та Нью-Йорка наближається до 20 млн. чоловік. Населення столиці України зараз становить 2,6 млн. чоловік. Густина населення є певною кількісно-якісною характеристикою можливої тісноти соціальних зв'язків в основних елементах адміністративно-територіального поділу суспільства. Антрополог К.Леві-Строс пише, наприклад, що коли потрапив до Америки, він був шокований тим, що міра людини та міра речей тут і в Європі є настільки різною, що єдиний шаблон був уже неможливий. Будинки, вулиці та міста були просто надто великими. У той же час в американців, які приїжджали до Європи, часто складалося протилежне враження: навіть найбільші європейські міста здавалися їм переповненими людьми і тісними.

В Україні зараз існує 476 міст, серед них – 24 обласних, одне столичне та одне столичне автономної республіки Крим. За адміністративними функціями розрізняють республіканські, обласні, районні, столичні. Міста розрізняються також за специфічними функціями: науковими, релігійними, культурними. Є промислові, військові, курортні та інші міста.

У різних країнах використовуються й різні принципи типологізації і класифікації міст. Виявлення різних типів міст дозволяє краще зрозуміти характерні риси та проблеми тих соціальних спільностей, що пов'язані з життєдіяльністю міст.

Що являє собою місто? Його особливості та характерні риси пов'язані з тим, що міста виступають у трьох основних якостях: місто, по-перше, є соціальним осередком суспільства, по-друге, воно виступає як одна з соціально-територіальних спільностей, і, по-третє, воно являє собою специфічне середовище життєдіяльності людей. Місто характеризується такими рисами: висока концентрація та густота населення на обмеженій території; розмаїття трудової та позатрудової діяльності населення, пов'язаного, головним чином, із несільськогосподарською працею; соціальна і професійна неоднорідність населення; високий рівень розвитку соціальної інфраструктури; особливості архітектури та густоти розміщення споруд і будівель; специфічний спосіб життя та особлива міська культура.

У деяких країнах, наприклад, у Японії в законодавстві обумовлюються ті риси та вимоги, яким повинен відповідати населений пункт, що претендує на статус міста. Серед них, наприклад, такі: чисельність населення не може бути менш як 50 тис. чоловік, не менше 60% житлових будівель мають знаходитися в центральній частині населеного пункту; не менше 60% населення мусить бути зайняте в промисловості, торгівлі або інших галузях, характерних для міст; необхідно мати певні міські будівлі і служби, перелік яких визначається актами органів префектури.

Міста як особливий тип поселення та повної соціально-територіальної спільності плідно досліджували чимало американських учених, зокрема представники Чикагзької школи соціології. Один із них, Л.Вірт, уперше висунув поняття „міський тип життя”, за допомогою якого він характеризував особливості міських поселень. Соціолог згрупував в єдине ціле характеристики просторової та соціальної організації міста (велика чисельність, висока концентрація і соціальна неоднорідність населення) і характеристики особливого міського типу особистості, який формується в цих умовах. Вірт

уважав, що спілкування людей у містах носить досить поверховий характер, особисті зв'язки дуже часто розпадаються, а соціальна згуртованість і соціальний контроль за поведінкою людей послаблюються, що веде до кращого виявлення індивідуальності людей і сприйняття кожної людини як багатогранної індивідуальності. Учений виділив такі специфічні риси міської культури: 1) перевага анонімних, ділових, короткочасних і поверхових контактів у міжособистісному спілкуванні; 2) зменшення значущості територіальних спільностей; 3) згасання сусідських зв'язків; 4) зменшення ролі сім'ї; 5) різноманітність культурних стереотипів; 6) несталість соціального статусу міського жителя, підвищення його соціальної мобільності; 7) послаблення впливу традицій на регулювання поведінки людини.

Соціологія міста отримала певний розвиток і в нашій країні. Систематичні дослідження міст і міського способу життя почалися в нас наприкінці 50-х років і проводилися по трьох основних напрямках.

1. Аналіз міста як соціального осередку суспільства: вивчення специфіки урбанізації в різних соціальних умовах, взаємозв'язок урбанізації та індустріалізації, проблеми управління, соціального прогнозування і планування, забезпечення комплексності соціально-економічного розвитку міста, відтворення соціальної структури і способу життя міського населення, аналіз взаємозв'язку соціально-масової структури і заселення міст тощо.

2. Досліджувалися міста і як соціально-територіальні спільності: соціально-демографічна і соціально-професійна структури міста, особливості функціонування його соціальних інститутів: сім'ї, політики, економіки, освіти тощо та вплив на міське й сільське населення міського способу життя, міської культури і т. ін.

3. Вивчаючи міста як середовище життєдіяльності людей, звертали увагу на взаємодію населення міста та його соціальної інфраструктури (проблеми її вдосконалення і розвитку згідно з потребами громадян у житлі, різних формах і видах побутового, соціального і культурного обслуговування).

Вивчення проблем міста в нашій країні було спрямоване на вирішення багатьох складних проблем реальної дійсності, які були пов'язані з недосконалістю великих міст, що створюють масу незручностей населенню, із стихійністю міграційних та демографічних процесів, порушеннями екології і таке ін.

Досить поширеним ще типом поселення залишається село – історично перший тип людського поселення. Тривалий час саме воно було природною формою розселення людей, оскільки першим видом людської діяльності була сільськогосподарська праця. У період розпаду первіснообщинного ладу і виникнення перших держав ремесло і торгівля поступово відокремлюються від сільського господарства. Відбувається суспільний поділ праці, внаслідок чого ремісники поселяються в окремих місцях, загороджують свої поселення стінами для захисту від ворогів. Далі ці поселення перетворюються в міста – острови ремісництва і торгівлі в морі сільськогосподарської діяльності. Із зростанням продуктивності праці ці острови стають усе більшими й багатограннішими, а кількість сільських поселень і сільського населення поступово скорочується. У наш час сільське населення – це значно менша частка населення Землі. В Україні на початку 90-х років сільське населення становило 32%, у Франції – тільки 6-7, у США – 5, в Англії – 3%.

Село – це соціально-територіальна спільність, яка характеризується своїми специфічними рисами: переважно невелика густота населення і невелика кількість жителів, які заселяють певну територію; однорідність (нечисленність) видів трудової та позатрудової діяльності, яка переважно пов'язана з сільськогосподарською працею; підпорядкованість праці ритмам і циклам природи, що зумовлює нерівномірність трудової зайнятості мешканців села впродовж року; значно більша, ніж у містах, соціальна і професійна однорідність населення; низький рівень трудової мобільності; особливості архітектури і просторового розміщення; низький рівень розвитку соціальної інфраструктури; специфічний спосіб життя й особлива культура, яка відрізняється від міської і більшою мірою пов'язана з народними традиціями та звичаями. У селі зберігаються також специфічні взаємовідносини між людьми: переважають соціально і національно однорідні сім'ї, відсутня

анонімність спілкування („усі один одного знають”); значну роль відіграє соціальний контроль спільності за поведінкою людей; певним регулюючим фактором виступають народні традиції, звичаї, місцеві авторитети. Велике значення мають сім'я та сусідські зв'язки й взаємовідносини. Вважається, що на селі життя йде спокійніше, менше стресів, психологічного напруження, людина є ближчою до природи.

Крім перерахованих рис, які притаманні всім сільським поселенням, можна виділити деякі риси, характерні для села в окремих країнах. Для наших сіл, передусім, властиве відставання рівня культури, благоустрою людей, їх побуту; більш низький, ніж у містах, рівень розвитку сільських поселень, пов'язаний з низькою продуктивністю сільськогосподарської праці, важкими умовами праці, низьким рівнем матеріального забезпечення основної маси сільського населення. Для сільського способу життя в нашій країні характерне і те, що в селі зберігається необхідність працювати в домашньому і підсобному господарстві, обмежене дозвілля.

Таким чином, можна сказати, що для села характерні дві групи особливостей: певні риси екологічного і соціально-психологічного розвитку, які служать для вираження особливої субкультури – вони були і будуть існувати, поки зберігаються сільські поселення, по-друге, ті риси економічного, соціально-побутового і культурного розвитку, які пов'язані з відставанням села від міста – вони поступово повинні зникнути і вже зникають у деяких країнах, поступившись місцем більш розвинутих і сучасним формам життєдіяльності людей.

2.3. Соціологічні проблеми міграції

Дуже тісно з проблемами соціально-територіальних спільностей пов'язана проблема міграції, вивченням якої займаються і регіональна соціологія, і соціологія міста, і соціологія села.

Міграція – це соціально-економічний і демографічний процес, який являє собою сукупність переміщень, що здійснюються людьми, у межах країни, району, поселення та поза ними. До числа найважливіших функцій міграції як специфічного соціального явища відносять постійну рухливість

населення, що сприяє зміні складу населення тих чи інших територій і веде до різноманітності місць проживання окремих людей, а також перерозподілу робочої сили як у країні, так і за її межами.

За даними вчених, до революції в Росії обсяг міграційних потоків складав лише 1/10 природного річного приросту населення, у 80-ті роки в колишньому СРСР природний приріст населення становив 1/5 обсягу міграційних потоків. Це означає, що якщо раніше міграція не мала особливого впливу на чисельність населення різних соціально-територіальних спільностей, їх статевовікову і національну структури, то зараз вона здатна радикально змінити за короткий час склад населення різних територій.

Виділяють різні типи міграції. Залежно від спрямованості переміщень розрізняють **внутрішню** (внутрішньодержавну) і **зовнішню** (міждержавну) міграції. Виїзд із країни на більш-менш тривалий час або постійне місце проживання називають еміграцією, в'їзд – імміграцією. Для багатьох країн проблема зовнішньої міграції має дуже важливе значення, не випадково можливість вільної міграції передбачена як міжнародними правовими документами, угодою між окремими державами, так і національними законодавствами. У загальній декларації про права людини зокрема говориться про те, що кожна людина має право: 1) вільно переміщатися та обирати собі місце проживання в межах окремої держави і 2) залишати будь-яку країну, у тому числі свою власну і повертатися до неї.

Для України проблема зовнішньої міграції виникла, на думку деяких учених, ще наприкінці XIX ст. Іноді називають навіть точну дату – 1877 рік. Саме тоді спостерігалася перша хвиля еміграції з України – із західноукраїнських земель до Америки. Кількість українців до 1909 року тут становила близько 470 тис., а до 1917 року вже сягала півмільйона. У 80-ті роки XX ст. за межами України проживало понад 10 млн. українців, з них за межами СРСР – близько 4 млн. Чому сьогодні мігрують мешканці України? Соціологічний

моніторинг 2005 року виявив низку причин, які подано далі в таблиці⁴.

**Причини, що могли б спонукати українців виїхати
з населеного пункту, де вони мешкають**

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2004	2005
Шкідливі для здоров'я екологічні умови	18.6	15.8	16.3	14.8	15.6	15.6	15.4	13.5	16.8	15.3
Бажання знайти нове місце роботи	7.1	9.9	9.8	10.2	14.4	16.2	18.0	18.0	22.9	17.1
У зв'язку з навчанням	1.9	2.4	1.7	1.5	1.9	2.8	2.6	2.3	2.2	2.1
Хочу переїхати ближче до родичів, друзів	6.2	5.8	6.1	5.5	6.1	6.1	5.5	5.8	7.9	6.2
Хочу повернутися на батьківщину, де виростав і навчався	2.5	3.1	2.9	2.9	3.6	2.4	3.4	2.4	3.7	2.4
Хочу змінити кліматичні умови	3.0	2.9	2.1	1.8	3.4	3.4	3.3	3.2	4.2	3.1
Остерігаюся міжнародних конфліктів	3.1	2.7	1.6	1.3	1.7	2.2	1.2	1.8	2.1	1.3
Просто хочу змінити місце проживання	5.3	5.1	7.1	6.1	6.3	7.2	6.8	7.1	8.4	7.8
Через труднощі з мовою спілкування	0.3	0.6	0.4	0.3	0.8	0.3	0.2	0.2	0.5	0.4
Інші причини	3.2	2.7	2.5	2.8	3.0	3.7	3.1	4.1	4.3	2.7

⁴ Паніна Н.В. Українське суспільство 1994-2005: соціологічний моніторинг – К.: ТОВ „Видавництво Софія”, 2005. – 109 с.

Залежно від характеру переміщень виділяють такі види міграції: безповоротна, сезонна, „маятникова” та ін. Безповоротна міграція фактично означає територіальний перерозподіл населення між різними соціально-територіальними спільнотами і проявляється як переселення людей на постійне місце проживання з однієї місцевості в іншу.

Сезонна міграція – це тимчасове територіальне переміщення людей, пов’язане або з економічними, або з соціально-культурними причинами (сільськогосподарські роботи, будівництво, робота за контрактом в іншій місцевості, навчання в навчальних закладах тощо). „**Маятникова**” міграція – це регулярне переміщення населення з одного територіального району в інший (постійне місце проживання, наприклад, у селі, робота – у місті), так званий вахтовий метод роботи і т.п.

За способом реалізації розрізняють такі види міграції: **організована** (проводиться за участю держави або іншої офіційної установи) й **неорганізована, стихійна; індивідуальна і колективна**.

Розглядаючи сутність міграції, соціологи виділяють такі структурні елементи міграційного процесу, як: 1) потенційна міграція, тобто формування мобільності; 2) власне переміщення; 3) адаптація до нових умов життя; 4) ідентифікація – ототожнювання мігрантом себе з новою соціально-територіальною спільнотою. Американські соціологи виявили той факт, що ідентифікація ґрунтується переважно на статусному принципі: людина ідентифікується з певною соціально-територіальною спільнотою тим сильніше і швидше, чим вищий статус цього територіального району.

Основними напрямками сучасної міграції є переміщення з села в місто, з невеликого міста у велике місто, деякі інші напрямки. Особливо інтенсивним завжди був процес міграції з села в місто, але поступово сільські джерела міграції стають усе слабшими, усе більшого значення набуває обмін населення між містами. Соціологи США підраховали, що зараз приблизно 3/4 міграційного поповнення американських міст-гігантів відбувається за рахунок мешканців інших міст та їх територій. У нашій країні міграція із села в місто стала значно меншою в

останні роки, що пов'язане з економічними труднощами в країні. Це також призвело до деякого збільшення нетрадиційної міграції – з міста в село.

**Основні напрямки міграції населення України в 2004 році
(на 1000 населення)**

Всі	Прибули	Вибули	Сальдо міграції
Напрями міграції	16,6	16,8	-0,2
У межах України	15,8	15,8	х
внутрішньорегіональна міграція	9,6	9,6	х
міжрегіональна міграція	6,2	6,2	-0,2
міждержавна міграція	0,8	1,0	0,1
країни СНД	0,7	0,6	0,3
інші країни	0,1	0,4	

**Еміграція населення окремих регіонів України в 2004 році
(на тисячу населення)**

Області	Прибули	Вибули	Приріст у цілому
АР Крим	2,5	2,1	0,4
Одеська	1,4	0,9	0,5
Донецька.	1,2	1,4	-0,2
Запорізька	1,1	1,2	-0,1
Закарпатська	0,2	1,1	-0,9
Херсонська	0,8	1,1	-0,3
Чернівецька	0,5	1,1	-0,6
Луганська	0,8	1,5	-0,7
Харківська	1,0	1,2	-0,2
Усього по Україні	0,8	1,0	-0,2

В останні роки існування СРСР виявилися й інші зміни в спрямованості міграційних потоків. Вони стали більш масштабними і проявилися, передусім, у зростанні зовнішньої міграції, репатріації депортованих народів, переміщенні так званих некорінних народів та республік колишнього СРСР, зокрема Закавказзя, Середньої Азії, Прибалтики. Збільшилась

кількість мігрантів з економічних та екологічних мотивів, з'явилися біженці⁵. Статистичні дані за 2004 рік подані в таблицях далі⁶.

Вїзд фахівців вищої кваліфікації за межі України

	Фахівці, що мають науковий ступінь									
	Доктори наук					Кандидати наук				
	1995	2000	2002	2003	2004	1995	2000	2002	2003	2004
Всього в т.ч. до країн:	59	26	27	13	13		12	12	79	74
Ізраїль	10	2	-	1	-		15	4	-	3
Канада	-	-	-	-	-		12	14	7	10
Німеччина	3	6	4	1	4		14	25	12	16
Росія	20	3	3	1	3		31	20	17	18
США	19	9	5	7	2		34	27	22	20
інші	7	6	15	3	4		19	38	21	7

Контрольні питання

1. За якою ознакою в соціальній структурі суспільства виділяються соціально-територіальні спільності (СТС). Що вони собою являють?
2. Назвіть головні системоутворюючі ознаки СТС?

⁵ Біженці, згідно з Конвенцією ООН, – це особи, які за ознакою раси, віросповідання, громадянства, належності до деякої соціальної групи або політичних переконань знаходяться за межами країни своєї громадянської належності.

⁶ Статистичний щорічник України за 2004 рік. – К.: Держкомітет статистики України, 2005, с. 352, 376, 378.

3. Які види СТС ви знаєте? У чому полягають особливості трактувань СТС та їх видів у різних країнах світу?
4. Що таке типи поселення? Які типи поселення вам відомі?
5. Коли і в зв'язку з чим почали виникати міста? Яке значення мав у цьому процесі поділ суспільної праці?
6. Що таке урбанізація? Які її кількісні характеристики в різних країнах світу? у нашій країні? Від чого залежать темпи урбанізації?
7. У чому полягає сутність процесів міграції? Які функції виконує вона в суспільстві? Якими причинами викликається в нас, в інших країнах?
8. У чому полягають особливості міста та села як типів поселення? Назвіть їх основні риси,
9. Які типи міграції вам відомі? Охарактеризуйте основні напрямки міграційних процесів в Україні, у колишньому СРСР, в інших країнах.

Проблемні питання, вправи та завдання

1. Чим відрізняються одні СТС від інших? Використовуючи статистичні матеріали, підготуйте порівняльну таблицю, що дає уявлення про відмінності, які існують між областями України, окремими регіонами. Проаналізуйте причини цього.
2. У багатьох країнах виділяється така одиниця територіальної структури, як регіон. Які б регіони ви виділили в Україні? Чому? Яке практичне значення має визначення різних регіонів для нашої країни?
3. Який вплив на міста мають такі показники, як кількість населення, його густота? Чому антрополог К.Леві-Строс був шокований, коли потрапив до Північної Америки? Ось як він писав з цього приводу: „Міра людини та міра речей виявились там настільки різними, що єдиний шаблон був уже неможливий. Будинки, вулиці та міста були просто надто великими. У той же час в американців, що приїжджали в Європу, часто складалося протилежне враження: навіть найбільші європейські міста здавалися їм переповненими людьми та тісними”.
4. Як між собою пов'язані урбанізація та індустріалізація? Як вони впливають одна на одну? У чому конкретно проявляється

механізм дії індустріалізації в цьому аспекті? Які наслідки має вона для процесів урбанізації?

5. Деякі соціологи вважають, що при всіх видах урбанізації має місце боротьба міста з селом. Як ви думаєте, у чому ця боротьба проявляється? Чи зникне зона колись, чи ні?
6. Вважається, що однією з характерних рис міської культури є послаблення впливу традицій на регулювання поведінки особи. І навпаки, у сільських поселеннях вплив традицій дуже великий. Як ви думаєте, чому це так?
7. Усі члени СТС мають деякі спільні територіальні інтереси, хоч вони і залишаються представниками інтересів різних класів або соціальних груп. Чи згодні ви з думкою дослідника Аітова, який писав: „Інтерес територіальної спільності для практичного життя може мати іноді більше значення, ніж інтерес його класу або нації”? Обґрунтуйте свою точку зору на цю проблему.
8. Використовуючи статистичні матеріали, складіть соціальний портрет тієї СТС, де ви перебуваєте.

3. Соціально-демографічна структура суспільства

3.1. Поняття соціально-демографічної структури в соціології

Складовою частиною суспільства є його соціально-демографічні спільності.

Демографія – це наука про населення, вона вивчає його чисельність, склад, структуру, поширення на території, а також його зміни в часі. Термін з'явився вперше в роботі французького вченого Гийара. Як самостійна наука демографія розвивається з 20-30-х років ХХ ст., з кінця 50-х років на Заході широкий розвиток отримала так звана „соціальна демографія”, яка впритул примикала до розділів соціології, що вивчають соціально-демографічну структуру суспільства.

Соціально-демографічна структура – це сукупність спільностей людей, що виділяються за такими ознаками: стать, вік, сімейний стан, місце народження та проживання. Вона включає в себе: статевовікову структуру (чоловіки та жінки, різні вікові групи); сімейну структуру (сім'ї, члени сім'ї, що проживають окремо, одинокі люди; крім того, сюди ж

включаються особи, об'єднані за принципом „шлюбного стану” – одружені, неодружені, розлучені, вдови, такі, що ніколи не перебували в шлюбі, тощо; генетичну структуру (місцеві уродженці, старожили, новосели).

Оскільки аналіз сімейної структури пов'язаний певною мірою і з соціологією сім'ї, яка буде вивчатися пізніше, у даній темі зупинимося на характеристиці лише статевовікової та генетичної структур суспільства.

3.2. Статевовікова структура суспільства

Статевовікова структура суспільства являє собою поєднання основних груп людей за ознакою статі та віку. На перший погляд, ця структура сприймається як чисто біологічна: і стать людини, і її вік дійсно найбезпосереднішим чином пов'язані з її біологічними особливостями. Але співвідношення чоловіків і жінок, представників різних вікових груп зумовлені зовсім не біологічними, а соціальними факторами.

Біологія, на думку соціологів, не може пояснити, чому, незважаючи на те, що хлопчиків народжується більше, ніж дівчаток, у населенні більшості країн світу жінок урешті-решт виявляється більше, ніж чоловіків. Причому співвідношення між ними є відмінним як у різних вікових групах, так і в різних країнах.

Те ж саме можна сказати і про відмінності між віковими групами: пояснити, чому одних вікових груп у населенні країн більше, а інших – менше, народжені в одному і тому ж році в одних країнах доживають до 80 років, а в інших – ледве до 60 (різна тривалість життя), поза соціальним контекстом практично неможливо. Так, німецький соціолог С.Ейзенштадт, міркуючи про значення вікової диференціації суспільства, пише, що вік та вікові відмінності відносяться до найфундаментальніших і найважливіших аспектів людського життя, визначають долю людини. Кожна людина протягом життя проходить через різні вікові ступені, які не біологічно зумовлені, а нормовані соціально, тобто визначені культурою.

Розглянемо проблеми вивчення вікової структури суспільства. Досить важливими факторами, що сприяють формуванню певної вікової структури будь-якого суспільства, є

народжуваність, смертність (різниця між ними позначається терміном „природний приріст”), а також тривалість життя.

У різних країнах світу всі ці показники дуже різняться. Більш конкретні уявлення про народжуваність і смертність населення окремих регіонів світу може дати така таблиця.

**Народжуваність і смертність населення світу в 2005 році
(млн.чл.), (на 1000 жителів)**

Материк, територія, країна	Усе населення	Коеф-т народжуваності	Коеф-т смертності	Коеф-т естест. приросту (%)
Увесь світ	6477	21	9	1,2
Розвинені країни	1211	11	10	0,1
Країни, що	5266	24	8	1,5
Африка	906	38	15	2,3
Північна Америка	329	14	8	0,6
Латинська Америка	559	22	6	1,6
Центральна Америка	147	25	5	2,0
Південна Америка	373	21	6	1,5
Азія	3921	20	7	1,3
Європа	730	10	11	-0,1
Північна Європа	96	12	10	0,2
Західна Європа	186	10	9	0,1
Східна Європа	297	10	14	-0,4
Україна	47,1	9	16	-0,7
Південна Європа	151	10	9	0,1
Австралія	20,4	13	7	0,6

Джерело: Population Reference Bureau. 2005 World Population Data Sheet⁷.

⁷ http://demoscope.ru/weekly/app/world2005_1.php.

Найбільш високі коефіцієнти народжуваності на початку 90-х років мали такі країни світу, як, наприклад, Монголія, Мексика, Китай. Дуже низький показник народжуваності був в Італії. Найбільш високий рівень смертності був характерний для Угорщини, Болгарії, Данії, найнижчий – для Мексики, Бразилії, Китаю, Куби. Відповідно до цього найвищий природний приріст населення був у Монголії та Мексиці, найнижчий – в Угорщині, Болгарії, Данії.

Дані статистики України⁸ свідчать про те, що, починаючи з 1991 року, природний приріст нашого населення значно зменшився і зараз становить від'ємну величину, що означає падіння чисельності населення республіки.

Коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту населення України з 1913 року

Рік	Кількість народжених	Кількість померлих	Природний приріст населення
1913	44,1	25,2	18,9
1940	27,3	14,3	13,0
1960	20,5	6,9	13,6
1970	15,2	8,8	6,4
1980	14,8	11,3	3,5
1990	16,6	12,1	0,5
2000	7,8	15,4	-7,6
2003	8,5	16,0	-7,5
2004	9,0	16,0	-7,0

Найбільш адекватною узагальнюючою характеристикою сучасного рівня смертності в усіх вікових групах є показник очікуваної тривалості життя. Він має значні відмінності в окремих країнах світу і навіть в окремих районах однієї країни, серед чоловіків і жінок.

Загальна тенденція полягає в тому, що тривалість життя чоловіків менша, ніж жінок. Найбільш висока тривалість життя спостерігається в Японії, Швеції, Норвегії, деяких інших країнах

⁸ Статистичний щорічник України за 2004 рік. – К.: Держкомітет статистики України, 2005, с. 366.

світу. Найменша тривалість життя характерна для населення Африки, а також деяких інших країн світу, наступна таблиця дає конкретну інформацію щодо показника тривалості життя в окремих країнах світу.

**Очікувана тривалість життя в окремих країнах світу
(за роками народження)**

Країна	Рік народження, за яким обчислено показник	Середня тривалість життя населення даної країни, (років)	Серед них	
			чоловіків	жінок
Японія	1989	79	76	82
Швеція	1988	77	74	80
Швейцарія	1988/1989	77	74	81
Нідерланди	1987	77	74	80
Норвегія	1989	77	73	80
Угорщина	1989	70	65	74
Румунія	1987/1989	69	67	72
Китай	1981	68	66	60
Індія	1987	57	57	58
Україна	1989	71	66	75

Очікувана тривалість життя при народженні (за роками народження) в Україні⁹

Роки	Всього	В тому числі	
		чоловіки	жінки
1965-1966	71,6	67,7	74,5
1995-1998	67,5	62,1	73,1
1999-2000	67,9	62,4	73,6
2000-2001	68,3	62,8	74,1
2001-2004	68,2	62,6	74,1

При аналізі даних статистики соціолога, на відміну від демографа, насамперед цікавлять такі проблеми: які соціальні

⁹ Статистичний щорічник України за 2004 рік. – К.: Держкомітет статистики України, 2005, с. 374.

причини впливають на народжуваність, смертність, тривалість життя; формування та зміну установок людей при вирішенні питання про народження дитини, потребу мати дитину в загальній системі людських потреб; роль суспільства і держави в регулюванні соціально-демографічних процесів тощо.

Вікова структура населення

Середній вік населення України складає 38,3 роки (чоловіки – 35,6, жінки – 40,6 років). Найбільш „молоді” області – Закарпатська, Рівненська (34-35 років); найбільш „старі” – Чернігівська, Полтавська, Вінницька (41-39 років). Середня очікувана тривалість життя під час народження – 67,9 років¹⁰.

При вивченні вікової структури суспільства соціологи виділяють кілька соціальних груп населення. Демографи виділяють три вікові групи, що розрізняються **за своєю працездатністю**, – особи, молодші від працездатного віку, особи працездатного віку, особи, старші за працездатний вік.

Із загальної кількості населення України	%		
	Усього	міста	села
у віці, молодшому за працездатний	16,3	15,1	18,6
працездатному	59,9	63,0	53,6
старшому за працездатний	23,8	21,9	27,8

У демографічних словниках¹¹ можна зустріти й іншу типологію, яка також може бути використана соціологами, зокрема: перша соціальна група – діти (від народження до 14 років); друга – молодь (населення від 15 до 29 років); третя – люди середнього віку (від 30 до 49 років); четверта – люди похилого віку (від 50 років і старші). Важливою характеристикою такої структури є показник співвідношення

¹⁰ На 1 лютого 2006 р. в Україні, за оцінкою, проживало 46886,4 тис. осіб. Упродовж січня 2006 р. кількість населення зменшилась на 43,2 тис. осіб, або 10,8 осіб на 1000 населення

¹¹ Статистичний щорічник України за 2004 рік. – К.: Держкомітет статистики України, 2005, с. 361.

різних вікових груп. Чи є прогресивною вікова структура українського суспільства? Проаналізуємо наведену нижче таблицю розподілу населення України за віком¹².

Розподіл населення України за віком (на 01.01.05)
(Всього 47100462 осіб)

У віці, років	Осіб	%		
		Усього	міста	села
<i>Перша вікова група</i>				
до 1 р.	423921	0,9	0,9	0,9
1-4	1542086	3,3	3,1	3,7
5-9	217717	4,6	4,1	5,3
10-14	2856078	6,1	5,7	6,9
<i>Друга вікова група</i>				
15-19	3699595	7,9	8,1	7,3
20-24	3756067	8,0	8,8	6,3
25-29	3414730	7,2	7,6	6,4
<i>Третя вікова група</i>				
30-34	3314197	7,0	7,3	6,6
35-39	3108929			
40-44	3622763	7,7	8,0	7,1
45-49	3586342	7,6	8,0	6,8
<i>Четверта вікова група</i>				
50-54	3285767	7,0	7,4	6,0
55-59	254902	5,4	5,7	4,8
60-64	2272183	4,8	4,5	5,4
65-69	2812486	6,2	5,8	7,0
70 і ст.	4594699	9,7	8,3	12,8

Співвідношення першої та четвертої вікових груп – **показник прогресивності** або регресивності вікової структури Вікова структура суспільства, у якій частка осіб, молодших за 15 років, більша від частки осіб віком 50 років і старших, називається **прогресивною**. Прогресивна вікова структура існує в країнах з досить високим рівнем народжуваності і є позитивною характеристикою структури суспільства, тому що

¹² Статистичний щорічник України за 2004 рік. – К.: Держкомітет статистики України, 2005, с. 361.

означає наявність у даному суспільстві „молодого” населення, а не такого, яке старіє. Це сприятлива для держави тенденція.

Дані таблиці показують, що вікова структура українського суспільства не носить прогресивного характеру, оскільки кількість дітей (перша вікова група) є меншою від кількості осіб похилого віку (четверта група). Тобто ми маємо населення, яке поступово старіє. Поки діє така тенденція, з кожним роком середній вік громадянина України буде все більшим. До речі, за даними перепису 1970 року, ми мали прогресивну соціально-демографічну структуру.

З точки зору прогресивності вікової структури виділяють кілька основних типів соціальної структури: **перший тип** – вікова структура, яка має молоде населення (населення, що росте); **другий тип** – це вікова структура, де переважає населення старшого віку (постаріле населення), але співвідношення вікових груп протягом багатьох років залишається незмінним. І, нарешті, **третій тип** – це вікова структура з дуже старим населенням, яке поступово зменшується. Останній тип найменш сприятливий для суспільства і породжує багато соціальних проблем.

Характеризуючи соціально-демографічний розвиток країни, можна виділити кілька **негативних тенденцій**.

- Падіння рівня народжуваності, яке склало в 1999 році 7,8 особи на 1000 чоловік населення, що майже на 30% нижче зареєстрованого на початку 90-х років. Динаміка показника сумарної плідності, або кількості дітей, яку народжує жінка за своє життя (сьогодні – 1,1 дитини на одну жінку) свідчить про те, що рівень народжуваності вже давно став недостатнім для заміщення старих поколінь новими (для чого потрібно 2,2-2,3 дитини на одну жінку). У результаті чисельність дитячого населення скоротилася з 1990 до 1999 року майже на 800 тис. чоловік.

- Інтенсифікація смертності населення – з 1990 по 1999 рік рівень смертності зріс на 36% і складає зараз 14,8 чоловік на 1000 населення. Має місце зростання смертності населення від інфекційних та паразитарних хвороб, стала реальною загроза

епідемії туберкульозу – більш як 600 тис. громадян України хворіють сьогодні на цю хворобу.

- В Україні спостерігаються найвищі в Європі темпи поширення ВІЛ/СНІДу. Особливу тривогу викликає те, що найбільшу частину інфікованих складає молодь, серед якої 15% – діти та підлітки. ВІЛ уже поширюється за межі груп ризику. Національні та міжнародні експерти вважають, що більш як 550 тис. жителів України на сьогодні вже є ВІЛ-інфікованими. Розраховано, що якщо не вжити запобіжних заходів, то до 2010 року ВІЛ буде інфіковано близько 1,5 млн. українців, а його розповсюдження стане практично неконтрольованим.

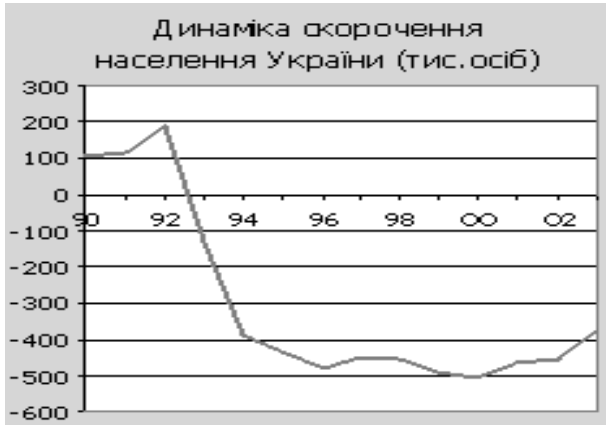
- Зростання масштабів соціально небезпечних хвороб – в Україні нараховується 1,2 млн. психічно хворих осіб, 720 тис. хворих на алкоголізм та 56 тис. наркоманів, 740 тис. онкологічних хворих.

- Старіння населення – частка осіб похилого віку у 1999 році склала в цілому по Україні понад 20%, а в селах – навіть 1/3 всього населення. (Для порівняння, аналогічні показники для Російської федерації – 17,6%, для Білорусі – 18,0%, для Прибалтійських країн – 17,4 – 19,0 %. За міжнародною шкалою “дуже високий рівень демографічної старості” країни починається з 18,0%) Відповідно до вказаної ситуації демографічне навантаження на 1 тис. чоловік працездатного віку непрацездатними особами пенсійного віку складає в середньому по Україні – 409 осіб, у сільській місцевості – 578, а в містах – 342 чоловік. Подальше старіння населення неминуче призведе до виникнення додаткових економічних та соціальних проблем по утриманню зазначеної групи населення.

- Невпинне скорочення середньої тривалості життя населення – за даними 1999 року вона склала 68 років для всього населення та, відповідно, 63 і 74 років для чоловіків та жінок, що на 2,5 роки нижче рівня 1990 року – 70,5 років.

- У результаті перевищення кількості померлих над кількістю народжених з 1991 року в Україні спостерігається депопуляція, яка на сьогодні обчислюється втратами в чисельності населення країни більш як на 2,8 млн. чоловік. На час отримання незалежності в 1991 році Україна мала майже 52

мільйонне населення і за цим показником входила в шістку найбільших країн Європи. На сьогодні населення країни складає близько 49,2 млн. чоловік.

Статевая структура суспільства

Структура суспільства за статтю складається з двох соціальних груп – чоловіків і жінок, їх співвідношення може бути різним у різних вікових групах.

Статевая структура населення України¹³

стать	1996	2001	2002	2003	2004	2005
Чоловіки, млн	23,6	22,5	22,3	22,1	21,9	21,8
Жінки, млн	27,3	26,2	25,9	25,7	25,5	25,3
чоловіки %	46,4	46,2	46,3	46,2	46,2	46,2
жінки %	53,4	53,8	53,7	53,8	53,8	53,8

Дані статистики свідчать про поступове зменшення статевої диспропорції у складі населення України, якщо в 1989 році на 1000 чоловіків припадало 1163 жінки, то у 2001 році – 1159. Це відбулося за рахунок сільського населення, у якому за той же період статеве співвідношення змінилось від 1205 до 1151 жінки на 1000 чоловіків. У містах цей показник, навпаки, зріс

¹³ Статистичний щорічник України за 2004 рік. – К.: Держкомітет статистики України, 2005, с. 350.

відповідно з 1143 в 1989 році до 1163 у 2001 році. Крім того, за даними останнього перепису, співвідношення кількості жінок та чоловіків у репродуктивному віці стало ще більш сприятливим, оскільки відносний показник для жінок цієї вікової групи з розрахунку на 1000 чоловіків відповідного віку склав 1031. За даними Всеукраїнського перепису населення кількість чоловіків та жінок, які перебували в шлюбі, склала 23,7 млн. осіб.

Співвідношення жінок та чоловіків визначається, як правило, не стільки біологічними факторами, скільки соціальними. На початку 90-х років в Україні в загальній кількості населення чоловіки становили 46%, жінки – 54%. Причому, протягом останніх 20 років це співвідношення практично було незмінним. Однак це в середньому по країні. Якщо ж ми проаналізуємо окремі вікові групи, то впевнимися, що в них може бути інша ситуація. Наприклад, за даними перепису 1989 року, серед дітей 5-9 років співвідношення хлопчиків і дівчаток було таким: 50,9% – хлопчики, 49,1% – дівчатка. Серед 20–24-річних це співвідношення було приблизно таким самим: 50,5% і 49,5%, а вже серед 25-29-річних ми спостерігаємо кількісну перевагу жіночого населення (49,8% і 50,2%). І чим старший вік, тим вищий процент жіночого населення. Для вікової групи понад 65 років чоловіків залишається лише 22,2%, а жінок – уже 77,7%. З чим це пов'язане?

Соціологи вказують різні причини: це і більш низька пристосованість чоловічого організму (біологічний фактор), і менша тривалість життя чоловіків (комплекс соціальних та біологічних факторів), це і такі суто соціальні причини, як війни та служба в армії, що призводять до загибелі або хвороб переважно чоловіків; це і робота, яка частіше, ніж у жінок, пов'язана з несприятливими умовами та впливами (шахти, рудники, атомна енергетика тощо), і негативні соціальні явища, пов'язані також більшою мірою з чоловічим населенням – алкоголізм, наркоманія, злочинність і т. ін. Значення останнього чинника доводять дані, наведені в таблиці, що містить інформацію про смертність населення від нещасних випадків, убивств, самогубств та інших зовнішніх дій.

**Смертність населення від нещасних випадків, убивств,
самогубств та інших зовнішніх дій
(кількість померлих на 100 000 постійного населення
відповідної статі і віку)¹⁴**

	1985		1999	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Усього померлих	162,0	44,4	244,2	56,1
у тому числі у віці, років				
молодше 20	45,8	22,0	51,6	21,6
20-24	140,7	20,4	192,8	32,3
25-29	167,1	22,5	219,7	38,4
30-39	200,2	32,7	295,1	48,4
40-49	277,0	55,1	394,7	66,2
50-59	259,0	61,8	433,5	86,3
60-69	197,0	58,5	333,9	73,6
70 і старше	211,4	95,0	239,8	93,6

3.3. Молодь як специфічна соціально-демографічна група

Особливе місце під час вивчення соціально-демографічної структури суспільства займає проблема молоді як специфічної вікової групи. Соціологи різних напрямів і шкіл пропонують різні інтерпретації суті та вікових меж цієї соціальної групи. Деякі соціологи визначають молодь як особливу соціально-демографічну групу, яка не завершила процесу соціалізації і характеризується повсякденною поведінкою, що відповідає її становищу. В інших соціологічних роботах зустрічаємо дещо інші визначення. Наприклад, відзначається, що молодь – це така соціально-демографічна група, яка переживає період становлення соціальної зрілості, уходження у світ дорослих, адаптації до нього та майбутнього становлення.

Серед трактувань молоді дещо окремо стоять підходи німецького вченого Ч.Кройтца та американських учених Д. і М.Раунтрі, які розглядали молодь не як особливу соціально-демографічну групу, а як особливий соціальний клас, що виступає третім класом сучасного суспільства поряд із буржуазією та пролетаріатом. У цьому зв'язку Д. і М.Раунтрі

¹⁴ <http://www.gmdh.net/pop/ustat1.htm>

пишуть: „Ми вважаємо, що зміни в становищі працівників у Сполучених Штатах у 40-х роках є результатом „класових зрушень” усередині США і за їх межами. У результаті такого „класового зрушення” новим потенційним революційним класом у Сполучених Штатах є вже не робітники взагалі, замість них новим пролетаріатом є маси у відсталих країнах і молодь США.

Розвиваючи цю теорію, Раунтрі підкреслюють, що в американській економіці домінують дві галузі виробництва – великі, масові та швидко зростаючі – оборона та освіта. Три чверті американських військовослужбовців – молодші за 30 років. Молоді солдати отримують менше, а середня заробітна плата військовослужбовців є нижчою, ніж зарплата цивільних державних службовців. Тому Раунтрі і вважають молодих солдатів частиною класу молоді.

Друге місце, на думку цих учених, займають безробітні молоді люди (серед молоді рівень безробіття в 3 рази вищий від старших вікових груп). Під час вивчення проблем молоді необхідно чітко розмежовувати поняття „молодь” і „молодість”. Вивчаючи молодість як період життя людини, дослідник концентрує увагу **на індивідуально-особистісних** процесах і співвідношенні фізіологічних, психологічних і соціально-психологічних особливостей, що властиві молоді. Групові, **соціальні характеристики** тут використовуються лише для пояснення особистісних якостей покоління. На третьому місці – **студенти**. Таким чином, згідно з підрахунками Раунтрі, 52,1% американської молоді віком від 18 до 24 років або навчаються, або служать, або не мають роботи, це і є та сила, яку вони називають класом молоді.

Якщо ми проаналізуємо наведені визначення молоді (за винятком останнього підходу), ми зможемо виділити основні критерії, на основі яких можна віднести ту чи іншу людину до соціально-демографічної групи молоді. Такими критеріями є: а) вікові параметри; б) незавершеність, рецесія соціалізації; в) відсутність повного статусу дорослих у суспільному та особистому житті; г) особливості культури мислення та поведінки.

Питання про вікові параметри молоді завжди дискутувалося соціологами, які по-різному визначали нижню та верхню межу молодіжної спільності. **Нижня межа** молоді найчастіше визначається у зв'язку з переходом від дитинства до молодості періодом статевого дозрівання, з початком професійної освіти та появою почуттів та інтересу до ближнього, до суспільства. Вона звичайно пов'язується з віком від 14 до 20 років, а весь цей „перехідний період” від дитинства до молодості нерідко називають юністю. Цей період Ж.-Ж.Руссо, наприклад, вважав часом другого, соціального народження людини. „Ми народжені, – писав він, – так би мовити, двічі: один раз, щоб існувати, другий – щоб жити; один раз – для роду, другий – для статі. На його думку, перехід від дитинства до вікової групи дорослих здійснюється швидко і рішуче („стрибкоподібно”).

Верхня межа молоді визначається більш багатогранно. Одні вважають такою межею отримання професійної освіти, пов'язують її зі вступом у шлюб, інші орієнтуються на досягнення економічної самостійності, адаптацію в професійній ролі, набуття статусу батьків. Одні визначають цю межу в 25 років, інші – 35. У нас верхньою межею найчастіше називають 29 років. Саме цей вік фігурує в соціології і статистиці, коли визначаються межі молодіжної спільності.

Визначення вікових меж молодіжної спільності пов'язане з проблемою співвідношення біологічного та соціального віку людей. Сучасне суспільне життя вносить значні зміни в розподіл життєвих циклів. Відомо, що, вступаючи в юнацький вік, людина стає достатньо фізично розвинутою. Тією мірою, якою для отримання статусу дорослої людини їй необхідна фізична сила, юнаки повністю відповідають вимогам, що пред'являються до дорослих (тобто з біологічної точки зору – вони зрілі). Але в жодному суспільстві ніхто не може брати участі в житті як дорослий без суттєвої підготовки. Навіть у найменш складних суспільствах для отримання статусу дорослого необхідно вивчити спільну мову, засвоїти традиції, мотиви та норми соціального життя і набути деякі вміння, для того щоб нагодувати себе – тобто стати зрілим у соціальному значенні.

У традиційних (давніх) суспільствах основні соціальні знання передавалися від покоління до покоління без помітного розриву: навчання здійснювалося, головним чином, усередині кола сім'ї або родичів і завершувалося до моменту повного фізичного розвитку. Унаслідок цього і фізична (біологічна), і соціальна зрілість (дозрівання) наставали майже одночасно. Біологічний і соціальний час майже повністю збігалися. .

Зовсім інша справа спостерігається в сучасному суспільстві. Зараз співвідношення біологічного та соціального віку має інший вигляд. З чим це пов'язане? Існує кілька причин цього стану.

По-перше, у сучасному суспільстві існує високо-спеціалізований поділ праці. Це сприяє тому, що досягнення статусу дорослої людини певною мірою пов'язане з оволодінням професією. Лише небагато професій знаходяться у прямій залежності від фізичної зрілості. Крім того, кількість професій постійно збільшується, а в багатьох навички та знання стають усе складнішими. Тому рівень досягнення соціальної зрілості відстає від рівня фізичної зрілості. Ця тенденція ще більше посилюється завдяки процесу акселерації (прискорення зростання та статевого дозрівання дітей і підлітків порівняно з попередніми поколіннями). У цих умовах людина продовжує залишатися в становищі юнака, що готується стати дорослим через певний час після досягнення своєї фізичної зрілості. Цей розрив є сам по собі джерелом напруження, оскільки в сучасних суспільствах ще зберігається уявлення, що фізична зрілість є свідченням досягнення статусу дорослих.

По-друге, необхідність протягом тривалого часу оволодівати професією затримує досягнення статусу дорослих, навіть якщо людина отримує ще один символ дорослості – одружується та має свою сім'ю. Більше того, протиріччя між дорослим статусом одруженої людини та професійним неповноліттям саме по собі породжує певну напруженість у суспільстві.

По-третє, статус молодої людини в сім'ї батьків не є в сучасних суспільствах певним показником дорослості або юнацтва, оскільки молода людина дуже часто не має фінансової незалежності, що у свою чергу пов'язане іноді з відсутністю

відповідальності за себе, свою родину та дітей. На довгий час відкладається виконання своїх обов'язків відносно батьків.

У цих умовах змінюється і ставлення молоді до людей зрілого віку. У традиційних суспільствах найбільш зрілий вік сам по собі був ознакою мудрості, нагромадження досвіду, незалежно від особистих якостей чи колишніх вчинків окремих індивідів. У сучасному суспільстві зрілий вік сам по собі ціниться набагато менше. Замість спільних, для всіх вікових груп традицій з відповідними обов'язками та досвідом ми маємо справу з різними кар'єрами. Рух же людей по рівнях соціальної ієрархії (кар'єра) здійснюється, як правило, не за віком, а швидше завдяки гідності та заслугам. Рух відбувається різними темпами: одна людина там і закінчує свою кар'єру на нижньому рівні, друга – уже в молодому віці робить блискучу кар'єру, третя займає високе становище у зрілому віці. Цей постійний розрив між віком і професійним положенням ставить перед суспільством багато проблем, які воно не може вирішити, оскільки їх не може вирішити кожна окрема людина: її вік не є перешкодою для досягнення мети – професійного успіху, певного соціального статусу тощо. З іншого боку, те, що вона ставатиме старшою, не гарантує отримання якої-небудь „винагороди”.

Становлення молоді, конституювання її в соціально-демографічну групу можна уявляти як процес, що складається з різних за змістом етапів або стадій. Вони відображають зміни в соціальному розвитку молодої людини та пов'язані з різноманітними функціями, вимогами, що пред'являються суспільством до молоді.

Сучасний соціолог Б.Брыз розрізняв три основних етапи становлення молоді як специфічної соціально-демографічної групи:

- **перший етап** соціолог характеризує як етап, де молодь виступає головним чином як об'єкт соціальних впливів у різноманітних проявах (лише в навчанні молодь виступає і як об'єкт, і як суб'єкт соціального життя);
- **другий етап**, на його думку, це початок періоду, коли молодь стає елементом продуктивних сил і виробничих відносин взагалі. Тут, залишаючись об'єктом соціальних

впливів, молодь набуває якості суб'єкта історичного процесу;

- **третій етап** – це етап досягнення молодою людиною повного свого виявлення і в ролі елемента продуктивних сил, і в ролі носія всіх виробничих відносин. Саме на цьому етапі молодь відбиває в собі асе сучасне суспільство, заперечуючи себе як молодь.

Важливе значення для вивчення соціальної структури суспільства має аналіз генетичної структури.

3.4. Генетична структура суспільства

Генетична структура суспільства – це сукупність людей, що відрізняються за характером їх зв'язку з місцем проживання. Вона містить у собі три основні соціальні спільності:

- особи, що народилися в даній місцевості (їх звичайно називають уродженцями певної місцевості);
- особи, які довгий час проживають у даній місцевості (старожили);
- люди, що недавно переселилися в дану місцевість (новосели).

Формування генетичної структури суспільства пов'язане з двома основними процесами:

- **природним приростом населення**, про який уже йшлося, і
- **міграційним рухом** (про міграцію мова йшла в попередній темі).

Міграційний приріст – один із найважливіших показників, що використовуються нашою статистикою для характеристики міграційного руху населення. Він обчислюється так: від кількості людей, які прибули в дану місцевість, віднімається кількість населення, що вибула з даної місцевості. Різниця і буде називатися міграційним приростом населення.

За даними перепису 1989 року в Україні він становив 8 чоловік на 100 чоловік населення. У цілому по СРСР він тоді був трошки менший – 6 одиниць. Нижчим, ніж в Україні, цей показник був у деяких інших республіках, наприклад, в Естонії – лише 3 одиниці; а в Білорусії – 13. На початку 90-х років міграційний приріст в Україні став майже в чотири рази меншим і продовжує спадати. Міграційний рух населення окремих регіонів України станом на 2003 рік охарактеризований у таблиці, поданій далі.

**Міграційний рух населення окремих регіонів України
за 2003 рік (на 1000 осіб)¹⁵**

	У межах України			Зовнішня міграція		
	при- було	ви- було	при- ріст	при- було	ви- було	при- ріст
Україна	15,1	15,1	х	0,8	1,3	-0,5
Волинська	13,1	14,5	-1,4	0,4	1,2	-0,8
Донецька	13,1	13,5	-0,4	1,4	1,9	-0,5
Житомирська	17,5	18,7	-1,2	0,5	1,1	-0,6
Запорізька	13,9	13,9	0,0	0,9	1,4	-0,5
Київська	16,3	15,4	0,9	0,4	0,5	-0,1
Луганська	14,6	16,2	-1,6	0,8	2,4	-1,6
Львівська	12,2	12,9	-0,7	0,2	0,6	-0,4
Рівненська	18,2	18,9	-0,7	0,3	1,5	-1,2
Тернопільська	13,6	14,4	-0,8	0,2	0,6	-0,4

Вивчаючи генетичну структуру суспільства, соціологи значну увагу приділяють проблемі проживання населення. За їх даними, у нашій країні більше половини населення жили в тому місці, де народилися й ніколи не переїжджали, решта – змінювали місце проживання хоч раз у житті. За підрахунками соціологів і психологів, необхідно приблизно 10-15 років, щоб новосели повністю адаптувалися до нового місця проживання.

Деякі вчені навіть вважають, що повна адаптація, наприклад, до міського способу життя проходить лише в третьому поколінні мігрантів, а американські соціологи відзначають, що час такої адаптації значною мірою залежить від статусу території, на якій поселяється людина.

¹⁵ Попередні підсумки міграційного руху населення України за 2003 рік. – <http://www.gmdh.net/pop/ustat2.htm#5>.

Частина людей, що змінила місце проживання, протягом тривалого часу не може адаптуватися до нових умов, відчуває дискомфорт, порушення психологічного стану і навіть здоров'я. За даними радянського соціолога Аітова, у середині 80-х років у СРСР у складі малих міст нараховувалось 8%, середніх – 16%, крупних – близько 20% осіб, які ще повністю не адаптувалися до міських умов життя.

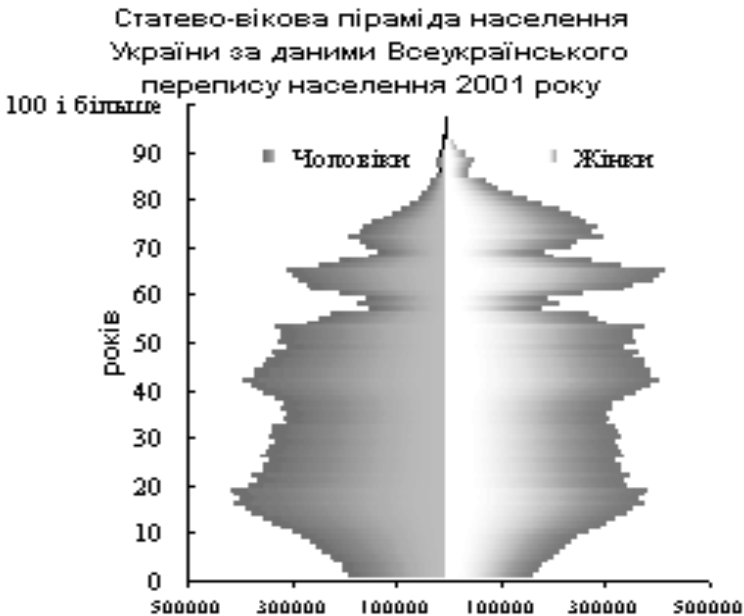
Контрольні питання

1. Що являє собою соціально-демографічна структура суспільства?
2. З яких спільностей вона складається? Коротко охарактеризуйте їх.
3. Які фактори впливають на формування статевовікової структури?
4. Чим характеризуються показники народжуваності та смертності в Україні? Порівняйте з іншими країнами.
5. Яка вікова структура суспільства називається прогресивною?
6. Що таке генетична структура суспільства?
7. У чому полягає специфіка молоді як особливої соціальної групи?

Проблемні питання, вправи та завдання

1. Соціально-демографічну структуру суспільства вивчають різні науки. Чим, наприклад, відрізняється за своїми підходами до цієї проблеми демографія та соціологія, статистика та соціологія?
2. На перший погляд, статевовікова структура суспільства обумовлена біологічними факторами. Чому ж ми розглядаємо її в соціології? Які біологічні та соціологічні фактори впливають на співвідношення різних статевовікових груп у суспільстві?
3. Чим можна пояснити найбільшу народжуваність у Монголії, Китаї та деяких інших країнах, а низьку – в Італії, Японії?
4. Чому тривалість життя чоловіків у більшості країн світу нижча, ніж жінок? З чим пов'язаний той факт, що чоловіків у старших вікових групах менше, ніж жінок?
5. Від чого залежить прогресивність або непрогресивність вікової структури суспільства?

6. Як ви розумієте такі характеристики молоді, як „незавершуваність процесів соціалізації”, „відсутність статусу дорослих” у суспільному або особистому житті?
7. З якими факторами пов'язане формування генетичної структури суспільства?
8. Як ви вважаєте, скільки років потрібно людині для повної адаптації до нового місця проживання?
9. Подивіться на графічне зображення статевовікової структури населення України. Проаналізуйте, чому такі нерівні краї пірамід. Які історичні події, на ваш погляд, вплинули на характер піраміди українського суспільства?

10. Згодні ви чи ні з тими поглядами, що молодь – це особливий соціальний клас? Поясніть свою точку зору.
11. Використовуючи статистичні довідники, підготуйте таблицю, яка б характеризувала соціально-демографічну структуру сучасної України.

4. Соціально-етнічні спільності в структурі суспільства

4.1. Поняття етносу в соціології

У сучасній соціології відокремилась галузь, пов'язана з вивченням різних соціально-етнічних спільностей людей та взаємовідносин між ними. Вона називається етносоціологією. Її предметом є насамперед параметри соціальної структури народів, соціально значущих явищ у культурі різних етносів, соціальна обумовленість змін у культурі, у тому числі в мові, побуті, національних орієнтаціях, соціальна детермінованість національної самосвідомості, міжнаціональних стосунків. Серед найважливіших категорій, якими оперує **етносоціологія**, описуючи соціальну структуру суспільства з поняття етносу та нації. Щодо їх визначення, а також щодо питання про їх співвідношення існує дуже багато думок і підходів. Спинимось на характеристиці цих понять і особливостях їх трактувань представниками різних наукових шкіл та ідеологічних напрямів.

Сутність категорії „**етнос**” розглядається з принципово різних позицій, хоча вчені єдині в тому, що дана спільність займає дуже важливе місце в соціальній структурі суспільства і потребує постійного вивчення та аналізу.

Одні науковці вважають, що етнос не є повною мірою поняттям соціології: оскільки феномен етнічних спільностей, на їх думку, належить не до соціальних, а до біогеографічних явищ, наприклад, відомий російський учений минулого (у нього багато прихильників і серед українських науковців націоналістичної орієнтації) Л.Гумільов визначав етнос як біологічну одиницю, а сам етнічний поділ людства – як один із засобів адаптації в природних ландшафтах. Він уважав, що етнос є природним явищем, а етнічна належність несе певні популяційні ознаки, генетичні характеристики конкретних етносів. Певний генофонд начебто надає представникам окремих етносів специфічні властивості та якості, а також спільність однакових рис, що передаються від покоління до покоління за допомогою механізму „умовно-рефлекторної сигнальної спадковості”. І людина, як південно-африканська птаха-ткач, генетично запрограмована на певну поведінку. З

цього впливає, що етнічна належність людини та її національність даються кожному апріорно, від народження, а тому українцями (китайцями, арабами та ін.) не стають, а народжуються.

Другий підхід до визначення сутності етносу протилежний першому. Учені цього напрямку вважають, що етнос, як і нація, є лише соціальне явище. Етнос вони розглядають як стійку сукупність людей, що історично створюється на певній території, володіє спільними рисами і стійкими особливостями культури (включаючи мову) й психологічного складу, а також усвідомленням своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (етнічною самосвідомістю). Ці науковці вважають, що основними **факторами, що сприяють формуванню етносів**, є єдність території, на якій проживає сукупність людей, що складатиме основу даного етносу, а також спільність їх економічного життя, спільна економічна діяльність, яка зумовлює їх постійну взаємодію. Однак, відіграючи важливу роль у виникненні етносів, названі фактори не можуть розглядатися як ознаки вже існуючих етносів. Наочним прикладом цього є сучасне становище багатьох етносів – євреї розселені по всьому світові, значна частина тих чи інших народів проживає поза своєю етнічною територією.

Ознаками вже існуючих етносів представники цього напрямку вважають мову, мистецтво, звичаї, традиції, норми поведінки – тобто все те, що можна назвати етнічною культурою. Тим самим вони підкреслюють, що етнос – це певна культурна цілісність, яка має соціальний характер. А отже, як генотип не визначає етнічної належності, так і генофонд не визначає етносу.

Біологія лише встановлює для людської природи рамки, а формування і розвиток особистості та певних груп людей відбуваються в процесі їх соціалізації, яка ніби вводить у дію для кожної конкретної людини, для певних сукупностей людей соціальні фактори. Згідно з цим підходом українцями не народжуються, ними стають у процесі тривалої соціалізації в певному етнічному оточенні. Не біологія визначає належність людини до етносу, а її самосвідомість, яка поступово формується в людині з дитинства в процесі етнічної соціалізації.

Логіка такого трактування сутності етносу примушує розглядати етнічну соціалізацію як неодмінну складову частину соціалізації особи взагалі. Етнічна соціалізація може розглядатися, як процес засвоєння індивідом етнічних особливостей конкретного етносу. Саме в результаті такої соціалізації людина забуває етнічну свідомість, самоідентифікує себе, дуже часто незалежно від предків, тобто від генетичного фактора, за переписом 1980 року, наприклад, у США мільйони громадян не зуміли визначити своя етнічне походження за предками, а ще більше – близько 80 млн. – указали на своє „американське” походження.

Етнічна соціалізація, у процесі якої людина набуває характерних рис якого-небудь етносу і визначає свою етнічну приналежність, включає, на наш погляд, кілька основних моментів:

- 1) засвоєння певної етнічної культури, насамперед мови, традицій, звичаїв;
- 2) засвоєння особою норм, цінностей і зразків поведінки, найбільш важливих для даної етнічної групи;
- 3) засвоєння певних стереотипів свідомості і поведінки;
- 4) набуття людиною відповідних властивостей та якостей, що характеризують етнічну спільність, з якою людина себе ототожнює;
- 5) усвідомлення своєї єдності з певною етнічною групою і самоідентифікація;
- 6) адаптація людини до умов життя конкретного етносу.

Етнічна соціалізація здійсниться за допомогою таких соціальних інститутів, як родина, система освіти, засоби масової інформації, а також під впливом найближчого оточення людини і тих конкретних соціальних подій, що відбуваються в суспільстві в кожному окремий період його розвитку.

Особливе значення серед названих соціальних інститутів етнічної соціалізації належить родині: саме тут з народження дитини починають закладатися основи етнічної самосвідомості, з перших кроків життя вона засвоює ті етнічні особливості, які характеризують представників етносу, до якого належать члени сім'ї. І тут немає значення, хто є предки дитини, головне значення мають ті традиції та звичаї, мова і культура взагалі, що

оточують дитину з першого дня існування. Невипадково в народі кажуть: не та мати, що народила, а та – котра виховала. Не до того етносу відносить себе дитина, якому належить її рідна мати, а до того, з яким пов'язує себе мати, котра виховала це дитя. Це повною мірою стосується й етнічної соціалізації, оскільки основні механізми її мають соціальний, а не біологічний характер – це спілкування з представниками певного етносу, спільна діяльність, взаємний вплив, навчання та виховання.

Таким чином, якщо перше трактування сутності етносу пов'язане з ототожнюванням його з біологічною популяцією, то друге трактування виходить з того, що етнос – це соціальний феномен, підпорядкований закономірностям соціального розвитку. Спроби ж знайти „золоту середину”, тобто знайти в етносі як генетично запрограмовані особливості, так і його соціальні характеристики, не знімають протиріччя між ними. Його розв'язують більш ефективно, на нашу думку, ті вчені, які поряд із поняттям „етнос” вводять поняття „раса”.

Раса – це сукупність людей, які відрізняються спадковими фізичними ознаками – будовою тіла, формою обличчя й голови, носа і губ, кольором шкіри тощо. Різні раси, згідно з найбільш поширеною точкою зору, виникли під впливом певних кліматичних умов існування людства на різних територіях Землі. Найбільш чітко розрізняються три раси – негроїдна, європеїдна, монголоїдна. Оскільки історично етноси формувалися на певних територіях, з певними кліматичними умовами, вони були пов'язані з окремими расами. Але певний расовий тип не є характеристикою етносу.

Раси й етноси – це окремі, незалежні характеристики певних сукупностей людей. Раса – це генетично запрограмована особливість людини, це біологічний феномен, а етнос – культурний, соціальний феномен, який обумовлений не походженням, а процесами етнічної соціалізації. Якщо білими, чорними, жовтими народжуються, то українцями, арабами, китайцями стають. І якщо людина має батьків, що належать до різних рас, вона в собі буде нести ці фізичні прикмети різних расових типів усе життя. У той же час людина не може бути „трошки” українцем, „трошки”, наприклад, поляком. Більшість

людей ідентифікує себе з тією етнічною спільністю, з якою була пов'язана етнічна соціалізація. Якщо батьки дитини мають різне етнічне походження, вона скоріше „обере” для себе, тобто самоідентифікується з тим етносом, на території якого живе родина, – „батьківським” чи „материнським”.

4.2. Поняття нації в соціології

Іншою важливою категорією, яка використовується в етносоціології для аналізу соціальної структури суспільства, є поняття „нація”. На думку Я.Прата, ізраїльського вченого, колишнього киянина, воно належить до найменш визначених понять, якими оперують суспільні науки. Учений вважає, що є суттєві підстави для того, аби взагалі відмовитися від обговорення цього поняття в етносоціології. Не ставлячи собі завдання дати вичерпне визначення нації, проаналізуємо деякі типові підходи до вироблення такого визначення.

В **етатичній концепції** націю розглядають як сукупність громадян однієї держави. Відзначають, що особливо широко це поняття стало використовуватися в часи Великої Французької революції (1789 р.), коли його використовували для означення всього населення Франції. Французи – це ті, хто живе у Франції. Етатичне розуміння нації – одна з основних і поширених європейських традицій трактування нації. Прихильники цього підходу є й у нас. Наприклад, відомий український спеціаліст у галузі етносоціології та етнополітології Б.Євтух, підкреслює: „Я схиляюсь до вживання терміна „нація” в значенні „держави”, ООН також об'єднує поняття нації-держави, тобто застосовує поняття нації в етатичному значенні.

Згідно з **біологічною концепцією**, нація розглядається, як спільність людей, що зв'язана „єдністю крові”. Основою всіх національних особливостей у цьому випадку вважаються анатомія і фізіологія. Найбільш відомим видаленням даної концепції можна вважати фашистську теорію арійської нації, яка розвивалася в Німеччині в першій половині ХХ ст.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в західній соціології з'являється **психологічна концепція нації**. Французький соціолог Г.Лебон запропонував вважати об'єднуючим початком того чи іншого народу, певної нації так званий „душевний лад”.

Він писав, що „кожний народ володіє душевним ладом, настільки ж стійким, як і його анатомічні особливості, від нього і виникають його почуття, його думки, вірування та його мистецтво”. На думку соціолога, усі основні елементи культури, з яких утворюється цивілізація, у тому числі і мова, і мистецтво окремих націй, повинні бути розглянуті, як зовнішні прояви душі людей, що їх створили.

У ХХ ст. найбільш поширеним варіантом психологічного обґрунтування нації стала теорія О.Бауера, австрійського соціаліста. Його праця „Національне питання і соціал-демократія” вважається класичним твором в галузі національного питання. О.Бауер визначав націю як культурну спільність і спільність характеру, які виникають із спільності долі. На ґрунті спільності долі, на його думку, відрізняється національна спільність від інтернаціональних спільностей професійних груп, класів, народу, що складає державу.

Згідно з **марксистською теорією нації** вона є продуктом природного суспільно-історичного розвитку. Нації, на думку марксистів, виникають у період зародження і розвитку капіталізму, приходячи на зміну таким етнічним спільностям, як плем'я і народність. Плем'я розглядається, як етнічне утворення, характерне для первіснообщинного устрою. Народність історично формується за племенем і передує нації.

З позиції цієї теорії, нація визначається, як історична спільність людей, що склалася в ході формування спільностей їх 1) економічних зв'язків, 2) території, 3) літературної мови, 4) деяких особливостей культури і характеру. Згідно із таким розумінням вона виникає лише в період зародження й розвитку капіталізму, який сприяє зростанню взаємозв'язків між людьми і територіями і приводить до виникнення економічної спільності (до ознак народності – спільність території, мови і культури ніби додається ще одна, яка і перетворює народність у націю). Дві останні ознаки – спільність культури і мови – беруться до уваги представниками різних концепцій, у тому числі найбільш розповсюдженої на заході психологічної теорії нації. Вони, як правило, ні в кого не викликають заперечення. Хоча... Візьмемо американців. США населені народами, які представляють різні етноси та раси. Кожний мав і має тепер свою мову, культуру

(китайський квартал – це не образне висловлювання, це осередок китайської культури, китайських традицій). І в той же час ми говоримо з повною відповідальністю про американську концепцію. Інший приклад – Швейцарія – країна, що також населена представниками різних етнічних груп, де існують чотири офіційні державні мови. Однак ми говоримо про існування швейцарської нації. І в першому, і в другому випадку об'єднуючим фактором, здається, є не мова, хоча в США й існує єдина мова – англійська, і навіть не культура в цілому, оскільки вона складається з культур різних етнічних груп, а деяка „спільність долі” (як у О.Бауера), або „душевний лад” (як у Г.Лебона), які і перетворюють багатоетнічні спільності в єдину націю.

Своєрідний підхід до визначення сутності нації характерний для **українського націоналізму**. Представники цього напрямку вважають, що процес виникнення, розвитку і занепаду націй заповнює собою періоди існування людства. „Історію, – пише Ю.Бойко в статті „Ідеологія українського націоналізму”, – український націоналізм звільняє від кайданів схематичного раціоналізму, він шукає інтимно-духовну суть кожної епохи окремо, щоб з'єднати окремі століття узами духовної спадщини в одну суцільну лінію розвитку національного духу”.

Визначаючи суть нації, Ю.Бойко підкреслює її універсалізм, який означає, що вона вміщує в себе все вагоме і суттєве в житті людського суспільства: усе з нації починається і нею закінчується. Він називає такі ознаки нації, як спільність психічного типу, спільність історичних традицій і переживань, спільні відносно зовнішнього світу економічні інтереси, окрема мова, яка виражає духовні особливості нації. В основі нації, на думку автора, лежить той чи інший расовобіологічний тип. Крім того, для більшості націй характерна наявність власної території (якщо не державної, то етнічної), а для зрілих націй – свідомі загальні духовні й політичні цілі.

Якщо проаналізувати два останні підходи до визначення сутності нації, можна побачити, що в них фактично повторюються ознаки, які називаються представниками інших напрямів. Це приводить до того, що вони несуть у собі й сильні,

й слабкі сторони, притаманні попереднім концепціям. А психологічний, марксистський та націоналістичний підходи, по суті, включають у себе й характеристику етносу, замінюючи його поняттям „нація”. Але етнос і нація – це різні поняття для позначення специфічних суспільних явищ – близьких, але зовсім не тотожних.

Якщо ми будемо трактувати етнос як певну культурну цілісність, яка володіє спільними рисами і стійкими особливостями культури, ми можемо визначити націю, як конкретно-історичну форму етнічної спільності. Які конкретно-історичні форми етнічних спільностей узагалі знала історія? Це плем'я, народність і, нарешті, нація. На відміну від попередніх спільностей, нація характеризується не тільки спільною територією та особливостями культур, а й спільним економічним життям і спільними політичними інтересами – вона має свою державність. На думку сучасного німецького вченого Ф.Геккмана, цілком можливо визначити поняття нації через етнос, він пише: „Нація – це етнічний колектив, який має спільну політичну свідомість, а з політичного погляду зорганізований у формі національної держави”. У цьому випадку до українського етносу будуть належати всі ті, хто засвоїв цінності української культури і мав відповідну самосвідомість, незалежно від того, де вони мешкають – у Канаді чи в Україні. А до української нації будуть належати лише ті, хто проживав на території української держави і є представником українського етносу.

У той же час поняття „національна держава”, як уважає цей учений, можна розглядати двоєю: 1) як „демократично-унітарну” державу (від грецького слова „демос” – народ) і 2) як етнічно-плюралістичну державу.

У зв'язку з цим фактично можна говорити про різні типи націй. По-перше, нацією можна вважати **одержавлений етнос** – коли йдеться про демократично-унітарну державу – це, наприклад, німецька, італійська, українська нації. По-друге, це може бути **об'єднання двох або більше одержавлених етносів**, які співіснують у межах однієї федеративної держави – наприклад, колишні Чехословаччина, Югославія, СРСР. Можна погодитися з думкою російського соціолога Тишкова, який у

свій час підкреслював, що, на жаль, в СРСР ми були позбавлені такого могутнього джерела консолідації, як ідея єдиної нації, аналогічного тому, що має місце в Іспанії, де проживає як мінімум чотири великих етноси, та в Індії, де їх десятки, – але все ж існує таке поняття, як „іспанська” та „індійська нації, цілісність яких виражена державою.

І, нарешті, це може бути **поліетнічна спільність**, що утворила єдину державу, наприклад, американська, канадська, швейцарська нації. Остання різновидність нації з часом (через досить тривалий час) може привести до виникнення нових етносів – відповідно американського, канадського, швейцарського або до виникнення нових націй, якщо, наприклад, у Канаді перемогу отримають сепаратистські тенденції.

4.3. Етнонаціональна структура України й проблеми етнонаціональних відносин

Якщо погодитися з тим, що нація – це конкретна форма етносу, можна сказати, що соціально-етнічна структура суспільства включає в себе кілька основних елементів:

1. **Етноси.** Їх налічується у світі, за різними даними, від 2 до 5 тис. Значна більшість їх надто нечисленна і не досягла стадії нації, тобто не має „своєї” державності ні в якій формі. Як відомо, зараз існують лише понад 200 держав, до складу яких і входять усі відомі на сьогодні етноси. Етнічні спільності, що мешкають компактно і проживають на етнічно своїй території, ми називаємо етносами. Але в умовах постійної інтернаціоналізації життя практично відсутні етноси, які б не мали своїх представників на інших територіях і в державах, де вони постійно проживають, або в іншому етнічному середовищі, або в поліетнічних суспільствах (як це має місце в „емігрантських країнах”: Австралії, Канаді, Сполучених Штатах). Для позначення цих етнічних спільностей при аналізі соціально-етнічної структури використовують інші поняття, наприклад, етнічна група.

2. **Етнічні групи** – це етнічні спільності людей, які проживають поза межами своїх етнічних територій, але не втратили певної етнічної самосвідомості і самоназви

(наприклад, українці в Канаді та США, росіяни в Україні). До етнічних груп відносять, як правило, і так звані „корінні” народи Америки та Австралії, які є нечисленними і не домінують в населенні тих країн. У цих поліетнічних державах, де практично відсутні етнічні домінуючі групи, представники всіх етносів називаються етнічними групами.

3. Національні групи – це також певні етнічні спільності, але у визначенні даної категорії немає такої однозначності, як у попередньої, про яку йшлося раніше.

Існують два основних підходи до розуміння цього поняття. Одні соціологи до національних груп відносять ті етнічні групи, що належать до одержавлених етносів (у цьому випадку поляків в Україні можна назвати національною групою, а римських татар і гагаузів – ні, оскільки етноси, з якими вони себе ідентифікують, ніде не мають своєї державності). Інші, навпаки, називають національними групами ті етнічні спільності, які прагнуть до відокремлення, до об'єднання в окремий політичний організм (окрему державу), основу якого склали б представники даної етнічної групи. У цьому випадку кримські татари в Україні могли б вважатися національною групою (ураховуючи їх бажання створити певну форму державності – автономну національну республіку), а поляки – ні.

У західній соціології для визначення в рамках однієї держави груп населення, які відрізняються від домінуючої групи походженням, мовними, культурними та іншими особливостями, застосовуються терміни „етнічна” і „національна меншості”, які в певному значенні можуть розглядатися як тотожні двом останнім поняттям, про які йшлося вище, тобто відповідно поняттям „етнічна” та „національна група”.

У нашій країні на побутовому рівні, а часто і в політиці, використовуються для позначення різних етнічних спільностей поняття „національність” і „національності”.

Національність (термін, що вживається в однині) – це належність до тієї або іншої етнічної спільності. Це означає, що коли людина каже: „Моя національність – „українець”, вона має на увазі свою належність до українського етносу, а не нації. Так

може про себе сказати всякий, хто ототожнює, ідентифікує себе з даним етносом, а не тільки той, хто живе в Україні.

Національності (термін уживається в множині) – сукупність усіх осіб однієї етнічної належності, яке є тотожною одночасно й поняттю „етнос”, і поняттю „етнічна група”. У відповідь на запитання: „Скільки національностей живе в Україні або існує у світі?”, ми називаємо кількість відповідно етнічних груп або етносів, які налічуються в нас та на земній кулі.

Особливістю національного складу населення України є його багатонаціональність. У таблицях далі наведена інформація про найбільш численні національності нашої країни.

**Найбільш численні національності,
які мешкають в Україні ¹⁶**

	Кількість (тис. осіб)	У % до підсумку		2001 рік у % до 1989
		2001 рік	1989 рік	
українці	37541,7	77,8	72,7	100,3
росіяни	8334,1	17,3	22,1	73,4
білоруси	275,8	0,6	0,9	62,7
молдавани	258,6	0,5	0,6	79,7
кримські татари	248,2	0,5	0,0	у 5,3 р. б
болгари	204,6	0,4	0,5	87,5
угорці	156,6	0,3	0,4	96,0
румунни	151,0	0,3	0,3	112,0
поляки	144,1	0,3	0,4	65,8
євреї	103,6	0,2	0,9	21,3
вірмени	99,9	0,2	0,1	у 1,8 р. б
греки	91,5	0,2	0,2	92,9
татари	73,3	0,2	0,2	84,4
цигани	47,6	0,1	0,1	99,3
азербайджанці	45,2	0,1	0,0	122,2
грузини	34,2	0,1	0,0	145,3
німці	33,3	0,1	0,1	88,0
гагаузи	31,9	0,1	0,1	99,9
ін. національності	177,1	0,4	0,4	83,9

¹⁶ Населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року – <http://www.gmdh.net/pop/ustat5.htm#3>.

**Найбільш численні національності
за окремими регіонами України¹⁷**

	Кількість тис. осіб*	Кількість наявного населення, тис. осіб		2001 рік у % до 1989
		2001 рік	1989 рік	
Житомирська	1389,3	100,0	100,0	90,4
українці	1255	90,3	84,9	96,1
росіяни	68,9	5,0	7,9	56,7
поляки	49,0	3,5	4,5	70,7
білоруси	4,9	0,4	0,5	58,9
євреї	2,6	0,2	1,4	12,3
Закарпатська	1254,6	100,0	100,0	100,7
українці	1010,1	80,5	78,4	103,4
угорці	151,5	12,1	12,5	97,3
румуні	32,1	2,6	2,4	109,0
росіяни	31,0	2,5	4,0	62,7
цигани	14,0	1,1	1,0	115,4
словаки	5,6	0,5	0,6	77,7
німці	3,5	0,3	0,3	103,0
Рівненська	1171,4	100,0	100,0	100,6
українці	1123,4	95,9	93,3	103,5
росіяни	30,1	2,6	4,6	56,2
білоруси	11,8	1,0	1,4	73,5
поляки	2,0	0,2	0,3	67,0
* До таблиці включені дані щодо національностей, частка яких у загальній кількості постійного населення відповідного регіону становила не менше 0,2%				

У складі населення України спостерігається яскраво виражена перевага двох етносів: 77,8% є українцями і 17,3% – росіянами. Протягом міжпереписного періоду кількість українців дещо зросла, натомість кількість етнічних росіян зменшилася на чверть. Євреї, утративши майже чотири п'ятих свого складу, перемістилися з третього місця за чисельністю

¹⁷ Населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року – <http://www.gmdh.net/pop/ustat5.htm#3>.

серед етнічних груп України на десяте. У цілому ж перепис 2001 р. зафіксував представників більш як 130 етносів. У межах України знаходяться основні регіони проживання кримських татар, караїмів, кримчаків і частково гагаузів.

Українці переважають у всіх регіонах, крім Севастополя та АР Крим, де найчисленнішою етнічною групою є росіяни (відповідно 71,6% та 58,3%). Майже в усіх інших регіонах росіяни посідають друге місце за чисельністю й лише у двох – четверте: на Закарпатті (після українців, угорців і румун) та на Буковині (після українців, румун і молдован). Висока питома вага росіян спостерігається також у Донбасі (38-39%), в інших східних та південних регіонах, на Сумщині (Путивльський район). Найбільш етнічно строкаті регіони України – Чернівецька, Одеська, Закарпатська області та Автономна Республіка Крим. Сумарна питома вага всіх етносів, крім росіян та українців, тут становить 16-21% (в інших регіонах не перевищує 6%)¹⁸.

Уперше після Другої світової війни в Україні відбулося зростання питомої ваги осіб, для яких українська мова є рідною, тобто відбувся перелом тенденції русифікації населення.

Українську мову вважають рідною 67,5% населення, що на 2,8% більше, ніж за даними перепису 1989 року. Російську мову визначили як рідну 29,6% населення, порівняно з минулим переписом населення цей показник зменшився на 3,2%. Частка інших мов, які були вказані як рідна, за міжпереписний період збільшилася на 0,4% і становила 2,9%.

У сільській місцевості частка україномовного населення становить 85,8% (російськомовного – 9,5%), у міських поселеннях відповідно 58,5% і 39,5%. Лише чотири з двадцяти семи регіонів переважно російськомовні (Севастополь, Крим, Донецчина та Луганщина), у трьох регіонах (Запорізька, Одеська та Харківська області) кількість осіб із рідною українською та російською мовами приблизно однакова, понад дві третини населення решти двадцяти регіонів вважають рідною українську мову.

¹⁸ Демографічна ситуація: сучасні проблеми та перспективи. – <http://www.gmdh.net/pop/uarticle.htm>.

**Мовний склад населення України за даними
Всеукраїнського перепису населення¹⁹:**

	Вважали рідною мовою (%)			
	мову своєї національності	українську	російську	іншу мову
українці	85,2	х	14,8	0,0
росіяни	95,9	3,9	х	0,2
білоруси	19,8	17,5	62,5	0,2
молдавани	70,0	10,7	17,6	1,7
кримські татари	92,0	0,1	6,1	1,8
болгари	64,2	5,0	30,3	0,5
угорці	95,4	3,4	1,0	0,2
румуні	91,7	6,2	1,5	0,6
поляки	12,9	71,0	15,6	0,5
євреї	3,1	13,4	83,0	0,5
вірмени	50,4	5,8	43,2	0,6
греки	6,4	4,8	88,5	0,3
татари	35,2	4,5	58,7	1,6
цигани	44,7	21,1	13,4	20,8
азербайджанці	53,0	7,1	37,6	2,3
грузини	36,7	8,2	54,4	0,7
німці	12,2	22,1	64,7	1,0
гагаузи	71,5	3,5	22,7	2,3
ін. національності	32,6	12,5	49,7	5,2

Основним фактором етнічних трансформацій стали міграційні процеси та зміни самосвідомості – якщо за радянського періоду частина українців (як і багатьох інших народів) відносила себе до росіян, то нині вони усвідомлюють себе представниками основного етносу незалежної України.

¹⁹ Населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року – <http://www.gmdh.net/pop/ustat5.htm#3>.

Дослідження соціологів доводять, що мовна ситуація в Україні характеризується тим, що Україна є фактично двомовною країною. Три п'ятих населення декларують як рідну українську мову. Більш однієї третини – росіяни. Переважною мовою спілкування в родині, згідно з відповідями респондентів, у 42% родин є українська мова, у 36% – російська мова, а в 21% родин обидві мови використовуються в повсякденному спілкуванні однаковою мірою.

На питання: „Якою мовою Ви хотіли б заповнювати анкету наступного разу?” 48% відповіли – „українською мовою”, а 51% – „російською мовою”. Відповідь на це питання свідчить про те, якою мовою людям легше правильно розуміти суть написаного в тім або іншому документі, коли одне-два „незрозумілих” слова позбавляють людини можливості зрозуміти зміст цілої фрази, нерідко включеної в той або інший документ. У даному конкретному випадку йшлося про бланк анкети. Але в реальному житті людям доводиться „спілкуватися” й з іншою, часто більш життєво важливою документацією – законодавчі документи, фармакологічний опис правил прийому медикаментозних препаратів і т.п. Отже, половина населення України фактично позбавлена можливості знайомитися з державною інформацією на доступній їй мові.

Половина населення в Україні вважає за необхідне додати російській мові статус офіційної. Так вважають 81% людей, чия рідна мова російська і майже третина (31%) тих, хто як рідну мову назвав українську²⁰.

Аналіз наведених даних показує, що соціально-етнічна структура України є досить складною. Складність соціально-етнічної структури породжує цілу низку проблем в області міжетнічних стосунків, які розв'язати дуже непросто. Усі багатогранні проблеми, що виникають у даній сфері соціальних взаємовідносин, на наш погляд, породжені двома основними факторами, які, безумовно, пов'язані між собою, але сприймаються іноді дуже по-різному. Це національне гноблення

²⁰ Паніна Н.В. Українське суспільство 1994-2005: соціологічний моніторинг. – К.: ТОВ ”Видавництво Софія”, 2005. – 57 с.

та етноцентризм, а також націоналізм, що виникає на його основі.

Національне гноблення – це економічне, політичне або духовне пригнічення одних етнічних груп іншими. Найчастіше суб'єктом гноблення виступає домінуюча етнічна група певної держави, а об'єктом – етнічні меншості цієї держави. Іноді, коли мова йде про колоніальне поневолення, у ролі гнобителя може виступати й етнічна меншість іноземного походження або меншість, на яку спираються в країні колонізатора. Національне гноблення проявляється в експлуатації одних етнічних груп іншими, в обмеженні прав і свобод окремих етнічних спільностей, пригнічуванні почуття етнічної самосвідомості, обмеженні розвитку культур тощо. Національне гноблення завжди сприймається, як зло, яке потрібно ліквідувати.

Трохи інакше сприймається фактор, що породжує міжетнічні проблеми. У науковій і політичній літературі використовуються два поняття для характеристики явищ, пов'язаних з орієнтацією на пріоритет окремих етнічних груп над іншими. **Етноцентризм** – це схильність сприймати та оцінювати всі життєві явища крізь призму традицій та цінностей власної етнічної групи, яка розглядається при цьому як певний загальний еталон. Етноцентризм означає визнання переваги власного способу життя над усіма іншими. Уважають, що вже члени „примітивних суспільств” були схильні до протиставлення своєї групи іншим: „Наша група й все, що вона робить, – це сама істина й добродієність, а до того, хто до неї не належить, відносяться з підозрою та презирством”. Етноцентризм став основою для виникнення такого явища, як націоналізм, що став поширюватися у ХХ ст. в багатьох країнах світу.

Націоналізм, як справедливо відзначають деякі дослідники, не має нейтрального значення, це слово використовується або як образливе, або як схвальне. У науці цим терміном, як правило, позначають ідеологію, політику або соціально-психологічну орієнтацію особистості, пов'язані з утвердженням пріоритету національних та етнічних цінностей перед особистими або іншими соціальними цінностями.

Важливими рисами ідеології націоналізму можна вважати такі: пріоритет національних цінностей над особистими; пріоритет хоча б у якихось відношеннях своєї національної культури над іншими; пріоритет державності над усіма іншими формами етнічної самоорганізації тощо. У такому розумінні націоналізм треба відокремлювати від національної самосвідомості, яка виявляється в любові до свого народу і гордості за його культурні здобутки, у почутті етнічної гідності та честі або образи та обурення щодо тих, хто зневажає й принижує вітчизняні цінності.

Усі ці почуття цілком природні, навіть благородні, але тільки за умови, що вони органічно поєднуються з доброзичливим ставленням до інших етнічних груп, щирим шануванням їхньої свободи та гідності, визнанням рівнозначності інтересів і прав усіх народів. Ці почуття характеризуються терміном „патріотизм”, який є природним здоровим інстинктом народів. Націоналізм же – гіпертрофований патріотизм, який примушує дивитися на інші народи крізь призму абсолютизованих цінностей свого етносу.

Російський філософ В.Соловйов у праці „Про націоналізм” писав: „Національна ідея, як і будь-яка інша, може розумітися досить по-різному. У нас достатньо поширене таке її розуміння, яке нагадує відому відповідь готтентота місіонеру, який питав його, чи знає він відмінності між добром і злом. „Дійсно, знаю, – відповідав готтентот, – добро – це коли я вкраду чужу худобу та чужих дружин, а зло – коли в мене їх украдуть”. Теж і націоналісти розхвалюють любов до свого народу, його культури як найвищу добродесність, але... тільки коли це стосується „своїх”, чужий же патріотизм вони визнають за зраду. Здається, до них повною мірою відносяться такі слова українського патріота І.Франка:

*Ні, хто не любить всіх братів,
Як сонце боже, всіх зарівно,
Той щиро полюбить не вмів
Тебе, кохана Вітчизно!*

Соціологічний моніторинг 2005 року показав, що в Україні продовжує зберігатися „мирне співіснування” людей різних національностей. Конфліктувати з людьми, що ображають чуже

національне достоїнство, як і раніше, доводилося вступати не більш 3% населення. Зіштовхувалися з випадками дискримінації представників інших національностей (українців, росіян, євреїв і інших) від 3% до 8% дорослого населення.

Як і раніше, продовжує зберігатися високий рівень психологічної відособленості населення України від представників більшості інших національностей. Крайнім проявом національної відособленості (вимірювалася за модифікованої Н.Паніною шкалою соціальної дистанції Богардуса) є **ксенофобія**, що виявляється у відповіді на питання „На яку позицію Ви б допустили представників цієї національності?“, – „Узагалі б не допускав в Україну”.

У таблиці, що подана далі, наведено індекси національної дистанційованості стосовно представників кожної національності; а також інтегральний індекс національної дистанційованості – усереднене значення стосовно всіх національностей за винятком українців, росіян та української діаспори. Оскільки впродовж десяти років відбувалися зміни в переліку національностей, з метою нівелювання можливого впливу цих змін у таблиці наведено інтегральний індекс національної дистанційованості за десятьма національностями, ставлення до яких оцінювали в усіх дослідженнях моніторингу.

Результати моніторингу населення України минулих років свідчать, що воно психологічно дистанціювало („відстороняло”) від себе переважно ті національності, що асоціювалися з виникаючими у світі міжнаціональними конфліктами. Протягом розвитку української незалежної держави відбувалося наростання як загального рівня національної відособленості, так і поширеності ксенофобських установок. Після терористичного акта в Нью-Йорку 11 вересня в масовій свідомості населення України відбувся якісний „стрибок” (зафіксований в опитуванні в березні 2002 року) у збільшенні соціальної дистанції стосовно представників значного числа інших національностей.

На початку 2005 року відбулося деяке зниження поширеності ксенофобських установок стосовно більшості національностей (у середньому на 1-2%), що позначилося й на загальному рівні національної відособленості, що небагато знизився (з 5,3 бала до 5,1 бала). Наступні виміри допоможуть

**Зведена таблиця індексів національного дистанціювання
за результатами моніторингу показників національної дистанційованості
населення України
(шкала Богардуса – середній бал: шкала: 1-7 балів)²¹**

Національна дистанційованість населення України від...	Індекс національної дистанційованості (шкала: 1–7 балів)									
	1992 N = 1800	1994 N = 1807	1996 N = 1800	1998 N = 1810	1999 N = 1810	2000 N = 1810	2001 N = 1800	2002 N = 1799	2004 N = 1 800	2005 N = 1 800
Азербайджанців	-	-	-	-	-	-	-	5,8	5,8	5,7
Американців*	4,3	4,4	4,6	4,7	4,8	4,8	4,9	5,4	5,5	5,4
Арабів	5,4	-	-	-	-	-	-	6,1	6,1	6,0
Афганців	-	-	-	-	-	-	-	6,2	6,2	6,1
Білорусів*	2,9	2,7	2,6	2,5	2,4	2,8	2,7	4,2	4,1	3,9
Грузин*	5,3	4,9	5,0	5,1	5,0	5,4	5,3	5,4	5,5	5,4
Євреїв*	4,2	3,8	3,8	3,9	3,8	3,9	3,9	5,1	5,1	5,0
Китайців	-	-	-	-	-	-	-	5,9	5,9	5,8
Кримських татар*	5,1	4,6	4,8	4,8	4,9	4,9	5,0	5,6	5,5	5,4
Молдаван		4,6	4,7	4,8	4,8	5,1	5,1	5,3	5,2	5,1
Негрів	4,5	-	-	-	-	-	-	6,0	5,9	5,9
Німців*	4,4	4,5	4,6	4,8	4,7	4,8	4,9	5,2	5,2	5,1

²¹ Паніна Н.В. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг–К.: ТОВ ”Видавництво Софія”, 2005. – 57 с.

Поляків*	3,8	4,4	4,5	4,6	4,5	4,8	4,9	5,0	5,0	4,8
Росіян	2,5	2,3	2,1	2,0	1,9	2,3	2,2	3,3	3,1	3,1
Румун*	4,6	4,7	4,9	4,9	4,9	5,2	5,2	5,4	5,4	5,1
Сербів	-	4,8	5,0	5,1	5,1	5,4	5,4	-	-	-
Словаків	-	4,6	4,8	4,8	4,8	5,0	5,0	5,1	5,1	4,9
Турків	-	4,9	5,2	5,3	5,4	5,6	5,6	5,9	5,9	5,7
Угорців*	4,2	4,6	4,8	4,9	4,8	5,1	5,1	5,4	5,4	5,1
Українців	1,6	1,8	1,4	1,5	1,5	1,6	1,6	2,4	2,2	2,2
Українців, які мешкають в інших країнах	3,5	-	-	3,9	3,8	4,0	4,1	3,5	3,4	3,1
Циган*	5,6	5,1	5,3	5,4	5,5	5,6	5,7	6,0	6,1	6,0
Чехів	-	-	-	-	-	-	-	5,3	5,3	5,1
Чеченців	-	-	-	-	-	6,1	6,1	6,3	6,4	6,4
Інтегральний індекс національної дистанційованості	4,6	4,5	4,6	4,7	4,7	5,0	5,0	5,5	5,5	
Інтегральний індекс національної дистанційованості за 10 національностями, позначеними «*»	4,4	4,4	4,5	4,6	4,5	4,7	4,8	5,3	5,3	5,1

визначити, чи є ця невелика зміна початком нової тенденції на шляху до відкритого демократичного суспільства, або це відображення деяких коливань настроїв, викликаних загальною психологічною атмосферою в країні²².

Сьогодні в області міжетнічних відносин основними є два основні завдання: забезпечення національно-культурного відродження українського етносу української нації, її історичної свідомості і традицій, функціонування української мови в усіх сферах життя; забезпечення всіх народів, національних груп, які проживають на території України, рівними правами в економічному, політичному, культурному житті та соціальній сфері.

Вирішення цих двох завдань буде, на наш погляд, тим успішнішим, чим точніше буде втримуватися баланс між реалізацією прав різних етнічних груп України та прав особи. Здається, що система захисту прав окремої людини має діяти як щодо етнічної „більшості”, так і етнічної „меншості”. Особливе значення при цьому матиме така форма реалізації прав, як персональна автономія.

У свій час універсальну модель захисту етнічних меншостей запропонував О.Бауер. Ця модель базується на національно-культурній автономії, яка передбачає реалізацію прав не за територіальним принципом, а за принципом етнічної незалежності. Ця модель у специфічних умовах України, де є регіони, у яких домінує український етнос, але є й такі, де домінують інші етнічні групи, – буде значно продуктивнішою як для українців, так і для представників інших етнічних груп.

Контрольні питання

1. Яка галузева соціологічна теорія вивчає етнічні відносини?
2. За допомогою яких основних категорій можна описати етнічну структуру суспільства?
3. Дайте визначення понять: „етнос”, „нація”, „народність”, „етнічна та національна група”, „етнічна та національна меншість”, „національність”.

²² Паніна Н.В. Українське суспільство 1994-2005: соціологічний моніторинг. – К.: ТОВ ”Видавництво Софія”, 2005. – 57 с.

4. З яких етнічних спільностей складається наше суспільство? Назвіть їх приблизні кількісні параметри.
5. Що таке націоналізм? інтернаціоналізм?
6. Який зміст укладається в поняття „міжетнічні відносини”?
7. Коли та на якій етнічній основі виникла українська нація? Які точки зору існують з цього приводу? Які особливості української нації можна виділити?

Проблемні питання, вправи та завдання

1. Які фактори сприяють формуванню етносів? Чи всі вони продовжують діяти протягом усього існування етносу, чи ні?
2. Які ознаки має етнос, які – нація? Що в них є спільного і що – відмінного?
3. Українці – це нація чи етнос? Поясніть свою точку зору.
4. Чи правомірне використання поняття „американський етнос” або „швейцарський етнос”; „американська нація” та „швейцарська нація”? Чому?
5. У чому полягає принципова різниця між етносом і нацією, з одного боку, та расою з іншого? За якими ознаками розрізняються людські раси? Які існують раси?
6. Як ви розглядаєте перспективи розвитку етносів і націй? Чи можлива, на вашу думку, поява в майбутньому безнаціональної спільності людей?
7. У більшості країн в особистих документах немає пункту про національність. Чи потрібно це вказувати, чи ні? Ваша думка?
8. Якщо в дитини батьки належать до різних національностей, то до якої національності вона буде належати?
9. Які тенденції характерні для розвитку етносів і націй? Як вони співвідносяться? Яка з них діє, наприклад, у країнах Європейської Співдружності, яка – у Югославії, колишньому СРСР?
10. Що є, на ваш погляд, головними причинами загострення міжнаціональних відносин у країнах світу, у нас?
11. Які існують напрями та шляхи розв’язання міжнаціональних проблем у сучасному світі? Які з них найбільш ефективні? У чому полягають особливості вирішення проблем шляхом самовизначення націй і шляхом розвитку культурно-національної автономії? Якби від вас залежало – який з цих двох шляхів ви б

обрали для себе: а) ви належите до етносу, що десь має свою державність; б) ви належите до етносу, що ніде не має своєї державності; в) ви належите до великого (чисельного) етносу; г) ви належите до невеликого за кількістю етносу?

12. Західні дослідники називають сучасний стан міжнаціональних відносин „етнічним ренесансом”, а деякі дослідники колишнього СРСР – „етнічним парадоксом”. Чому це так? А на вашу думку, те, що відбувається зараз в області міжнаціональних відносин у колишніх республіках СРСР, – це випадковість чи закономірність?

13. У чому ви бачите різницю між національним і націоналістичним?

РОЗДІЛ IV. СПЕЦІАЛЬНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

1. Соціологія праці

1.1. Сутність та структура праці

Вважається, що соціологія праці є однією з найрозвинутіших на сьогодні спеціальних соціологічних теорій, її виникнення було пов'язане з підвищенням інтересу суспільства до комплексного вивчення людської праці, а також з недостатньою інформацією про працю. Це давали інші науки з прагненням науково обґрунтувати ті різноманітні зв'язки, які існують між працею та іншими соціальними явищами.

Серед багатьох різноманітних спеціальних соціологічних теорій існують такі, що вивчають працю людей²³. На думку сучасних соціологів, саме комплексність вивчення праці виступає відмінною ознакою соціологічного підходу, який виділяє соціологію праці із системи наук про трудову діяльність людей. Але комплексність, з іншого боку, допускає складну внутрішню структуру соціологічного знання про працю, наявність різних рівнів, напрямів і тенденцій у розвитку його предмета. Зараз можна нарахувати близько десятка спеціальних соціологічних теорій, пов'язаних із вивченням різних аспектів трудового процесу, це, зокрема, індустріальна²⁴ та аграрна соціологія, економічна соціологія, соціологія управління, професій, підприємства, трудового колективу тощо. Усі вони доповнюють одна одну на основі взаємного обміну результатами досліджень і

²³ До наук несоціологічного профілю про працю можна віднести такі, як фізіологія та психологія праці, пов'язані з вивченням психофізіологічних змін у людському організмі під впливом праці, санітарія та гігієна праці, завданням яких є визначення та оцінка різних факторів, що характеризують робоче місце працівника; промислова токсикологія, яка вивчає потенційні шкідливі аспекти праці, інженерна психологія та ергономіка, спрямовані на конструювання машин і машинних систем, з якими взаємодіє людина, а також медицина праці, економіка праці, економічна психологія тощо.

²⁴ У вітчизняній соціології більш поширений термін "промислова соціологія".

в сукупності формують спільну проблематику, якою займається соціологія праці.

Коли виникла соціологія праці? Деякі вчені вважають, що вона почала розвиватися лише в 20-х роках ХХ ст., коли розпочалися масові емпіричні дослідження в промисловості, передусім Хоторнський експеримент. Інші підкреслюють, що для розгортання емпіричних досліджень праці були потрібні загальні соціологічні теорії праці, які стали її першоосновою, а тому початок соціології праці треба віднести до моменту виникнення соціології в 30-40-х роках ХІХ ст. Треті кажуть, що історію соціології праці не можна відділити від того теоретичного знання про трудовий процес, яке розвивалося ще задовго до виникнення соціології. У зв'язку з цим доцільно, на наш погляд, говорити про **три основні періоди еволюції теоретичних уявлень про працю**: донауковий (досоціологічний), класичний і сучасний.

Перший охоплює період від третього тисячоліття до н.е. до ХVІІІ ст. н.е. і включає в себе як теоретичні погляди давньосхідних та античних учених, так і теорії, створені науковцями Нового часу. Як відзначає сучасний югославський учений Д.Маркович, перші уявлення зустрічаються ще в Ксенофонта (430-355 рр. до н.е.), отже, його в певному розумінні можна розглядати як першого теоретика з проблем праці. Викликають інтерес і уявлення про працю іншого античного вченого Платона. Він підкреслював значення суспільного поділу праці, трудового виховання та вибору занять. У праці „Держава” Платон згадує 54, у „Протагорі” – 29, у „Горгії” – 28 видів професійних занять. Античний учений уважав, що ідеальне суспільство повинно забезпечити кожній людині можливість займатися лише одним видом праці: швець має бути швцем, а не землеробом; землероб – землеробом, а не суддею, воїн – воїном, а не торговцем. „Кожному – своє” – гасло Платона. Порушення якого, на його думку, є неприпустимим, і займатися двома або більше заняттями, господарювати в багатьох сферах і втручатися в чужі справи – це найбільший злочин.

У період середньовіччя з'являються нові аспекти аналізу праці. Августин Блаженний закликав наслідувати слова апостола Павла: хто не працює, той не повинен їсти. Він поставив на одну площину фізичну та розумову працю, оцінюючи найвище працю

сільськогосподарську. Мислитель підкреслював, що сільськогосподарська праця з'єднується з таким великим суспільним блаженством, що для тих, хто стоїть осторонь неї, це стане покаранням. Деякі інші представники середньовіччя розглядали працю як джерело всіх багатств, заповнюючи, що праця – передумова людського існування. Розподіл праці вони виводили з природи людської діяльності і необхідності співробітництва, розрізняючи два види поділу праці: особливий, як передумову людської діяльності, і загальний, який виник у процесі розвитку суспільства.

Пізніше, у період виникнення та розвитку капіталізму, у працях М.Лютера і Ж.Кальвіна, М.Вебера та соціалістів-утопістів, представників класичної філософії та політекономії з'являються різноманітні трактування праці, які відображають як її значення для розвитку капіталістичної системи, так і вимоги щодо гуманізації праці. Так, наприклад, М.Лютер писав про значення праці для фізичного і розумового здоров'я людей, підкреслюючи, що „кожний, хто може, повинен працювати, оскільки праця – не тільки загальна основа суспільства, а й найкращий спосіб служіння Богу”. Т.Мор вважав працю не лише обов'язком, а й честю для всіх членів суспільства. А.Сен-Симон міркував, що праця – значне суспільне явище, вона є обов'язком всіх людей, а неробство – неприродне, аморальне і шкідливе явище. Праця – джерело доброчесності і щоб уникнути експлуатації, потрібно розподіл багатства в суспільстві здійснювати за працею.

Політекономісти А.Сміт, Д.Рікардо, У.Петті розробили цілу низку економічних проблем праці, у тому числі теорію трудової вартості, яка зіграла важливу роль у поглибленому розумінні сутності й вартості праці. Серйозну увагу дослідженню праці приділяв Гегель. Праця – одна з центральних тем у його роботах. Деякі науковці називають його основоположником сучасної філософії праці. Він був першим філософом, який показав, що людина стала людиною завдяки праці.

Одним із видатних мислителів цього періоду був Прудон, який приділяв багато уваги проблемам праці. Він уважав працю вирішальною силою суспільства, що визначає його зростання і всю його структуру. На думку Прудона, результат праці –

суспільне багатство, і ніхто не має права відчужувати його. Учений підкреслював, що між працею людини і самою людиною існує настільки важливий зв'язок, що тих, хто не вміє користуватися знаряддями праці, не можна вважати людьми: це аномалія, нещасні істоти... Тому головний критерій прогресу суспільства – розвиток знарядь праці і промисловості. На відміну від багатьох своїх сучасників, які відзначали перевагу сучасного їм поділу праці, Прудон писав про негативні наслідки цього поділу, вважаючи, що це призводить до розтління душі та продовження робочого дня. На його думку, розподіл праці принизив працю ремісника, призвів її до праці чорнороба і поставив у залежне становище від виробництва.

Другий період еволюції уявлень про працю пов'язаний із розвитком соціології як самостійної науки. На думку деяких сучасних соціологів, класичними соціологічними теоріями, які визначали розвиток соціології з середини ХІХ ст. і до 80-х років ХХ ст., були теорії К.Маркса, Е.Дюркгейма і М.Вебера, у яких праця стала основним об'єктом аналізу і центральною соціологічною категорією.

Сутність моделі „трудового суспільства”, яка виникла на основі теорій Маркса, Дюркгейма і Вебера, пов'язана з двома основними ідеями:

1. Фундаментальним принципом такого суспільства є праця. Праця, її обмін і поділ лежать в основі всіх соціальних відносин.
2. Головним героєм „трудового суспільства” є індивід, економічна, соціальна, політична, культурно-творча та інша діяльність якого може бути зрозуміла й описана в рамках концепції раціональності.

Саме ці ідеї підлягають зараз серйозному перегляду. Під впливом мікроелектронної революції, яка призвела до суттєвих змін у соціальній сфері, змінила принципи прийняття економічних і політичних рішень, формування соціальної та політичної структури тощо, виникла необхідність вироблення нової теоретичної концепції, протилежної моделі „трудового суспільства”. Концепція “смерті” трудового суспільства та її другий бік – **концепція інформаційного суспільства** починають

поступово визначати розвиток сучасної соціології взагалі і теоретичні підходи до аналізу праці зокрема.

Інформаційне суспільство розглядається як антитеза трудового суспільства, як його заперечення й якісно новий етап у соціально-економічному розвитку. Центральним моментом цього розмежування є праця. Не праця, а інформація висувається на роль фактора, який визначає сутність нового суспільства. Система виробництва вже не розглядається як момент, що визначає суспільний устрій, разом з цим змінюється і концепція індивіда. Людина – це вже не людина економічна, діяльність якої обумовлюється вигодою, користю. З приводу цих змін у соціології Д.Белл, один із представників цього напрямку, писав так: „Суттєвим фактором є те, що тема праці як такої не є центральною, вона вже не має соціологічного і культурного значення, що поляризує і визначає всі інші теми... Тема праці залишається в економіці, але не в соціології і культурі”.

Третій, сучасний період розвитку соціології праці характеризується не тільки теоретичними дослідженнями проблем праці, а й широким емпіричним вивченням різних аспектів трудового процесу. Саме з початку 20-х років ХХ ст. соціологія праці починає відокремлюватися в самостійну галузь соціології, формуються її предмет і методологія.

Що вивчає соціологія праці? Можна виділити **три аспекти предмета** соціології праці:

1. **Суб'єкти праці**: працівник, професійна група, первинний колектив, виробнича організація та система відносин між ними, а також між ними і суспільством.
2. **Основні тенденції взаємодії людей із засобами та предметами праці**, зокрема механізми дії та форми прояву цих тенденцій у діяльності трудових колективів та особи.
3. **Ставлення людини до праці**, характер, зміст та умови праці й трудової діяльності.

Серед основних категорій, якими оперує соціологія праці і які дозволяють охарактеризувати предмет даної соціологічної теорії, можна назвати, насамперед, такі поняття, як „праця”, „зміст і характер праці”, „розподіл праці”, „колектив” тощо. Спинімося на аналізі тих категорій, які дозволять нам зрозуміти

сутність та особливості соціологічного підходу до праці й трудових відносин.

Що таке праця? Це поняття визначається по-різному. Одні вчені підкреслюють, що праця – це свідома, універсальна та організована людська діяльність, зміст і характер якої визначаються ступенем розвитку засобів праці й особливостями суспільних відносин, у рамках яких вона здійснюється. Інші звертають увагу на те, що праця – це виконання завдання, яке включає розумові та фізичні витрати необхідні для виробництва товарів чи надання послуг, що задовольняють потреби людини. Проаналізувавши ці, а також інші визначення праці, можна назвати такі основні її характеристики:

- це свідома, універсальна та організована діяльність людей;
- вона пов'язана з витратами розумової та фізичної сили;
- здійснюється в рамках певних суспільних груп;
- являє собою процес, у якому створюються матеріальні та духовні цінності;
- виступає як загальна умова обміну між людиною та природою;
- являє собою вічну і природну умову людського життя такою мірою, що ми в певному смислі можемо сказати: праця створила саму людину.

Праця має подвійний характер: з одного боку, вона являє собою обмін речовин між природою та людиною, а з іншого боку – обмін продуктами діяльності між індивідами. У першому випадку ми можемо аналізувати так званий простий процес праці, призначення якого – біологічне відтворення людини; у другому – суспільний процес праці, призначення якого – відтворення людини як соціальної істоти.

Простий процес праці включає в себе кілька основних елементів, об'єднання та взаємодія яких й обумовлюють його існування: це предмет праці, засоби праці, умови праці, продукт праці та суб'єкт праці. Відсутність хоча б одного з цих компонентів робить сам процес праці неможливим.

Соціально-економічна структура праці

Предмет праці – це те, на що спрямована праця. Сюди належить сировина, а також частково оброблені або допоміжні речовини, які супроводжують виробничий процес (вода, пальне тощо).

Засоби праці – це те, за допомогою чого здійснюється праця. Під час проведення соціологічних досліджень, типи та види засобів праці можуть бути описані такими індикаторами: прості прилади та інструменти (молоток, письмове приладдя); прості механічні інструменти (ручний дріль, механічна друкарська машинка тощо); машини ручного обслуговування з електричним приводом; напівавтоматичні станки та обладнання, комп'ютери і системи ЕОМ; автоматизовані станки та обладнання.

Продукти праці – закінчені речі або здійснені послуги, в економічному змісті – певні споживні вартості.

Умови праці – це сукупність фізичних, психофізіологічних, соціальних та інших факторів виробничого середовища, які впливають на здоров'я, самопочуття та працездатність працівника. Прикладами конкретних показників умов праці можуть служити загазованість, освітлення робочих місць, колір побутових приміщень, „прив'язаність” працівника до робочого місця, заробітна плата, міжособові стосунки, можливість спілкування в процесі праці та багато інших. Соціологи розрізняють три рівні умов праці, які справляють неоднаковий вплив на здоров'я та самопочуття працівників: екстремальні умови, що можуть викликати серйозні пошкодження здоров'я людини; відносно нормальні умови, які хоча і не створюють загрози здоров'ю людини, але знижують її працездатність; сприятливі умови, що не чинять шкідливого впливу на людину і відтворюють її працездатність. За даними радянських соціологів, на підприємствах СРСР частіше зустрічалися всі рівні умов праці. У промисловості в екстремальних умовах перебувало від 50 до 70% підприємств, у зоні відносно нормальних умов від 40 до 30%, у сприятливих умовах – не більш як 10-15% усіх підприємств.

І, нарешті, останній елемент, що входить у структуру простого процесу праці, – суб'єкт праці. **Суб'єкт праці** – це людина, у ході цілеспрямованої діяльності якої засоби праці

застосовуються до певних предметів праці та отримується відповідний продукт праці. Люди, працівники є первинними суб'єктами праці. Вторинними (сукупними) суб'єктами праці, які діють в суспільному процесі праці, є різні людські об'єднання. По-перше, це умовні групи людей – професійні спільності, а, по-друге, це трудові колективи та виробничі організації – реально існуючі об'єднання людей, у межах яких кожна людина, як правило, здійснює трудову діяльність.

У соціологічних дослідженнях предмет, засоби та продукт праці виступають як фактори, що визначають зміст праці окремих людей, зайнятих у суспільному трудовому процесі. **Суспільний же трудовий процес** завжди характеризується певним поділом праці. Розрізняють **природний поділ праці**, який виникає на чисто фізіологічній основі внаслідок вікових і статевих відмінностей людей; **технічний (технологічний) поділ праці** здійснюється в межах певної виробничої групи; **суспільний поділ праці**, який пов'язаний із розподілом праці на окремі сфери. **Індивідуальна праця**, тобто праця окремої людини, – це елемент технологічного поділу праці. **Зміст індивідуальної праці** – у сукупності конкретних операцій, що виконує людина при здійсненні трудових функцій у конкретному процесі праці.

Деякі соціологи пропонують вимірювати зміст праці з допомогою таких показників: типові робочі функції, загальна фізична важкість праці, розумові вимоги, які відносяться до вирішення проблем або прийняття рішень; нервово навантаження (терміновість завдання, необхідність постійної уваги до дрібниць, необхідність швидкої реакції на непередбачені ситуації); змінність роботи; технологічно необхідна комунікація (окремо з робітниками, з ІТП і з керівниками); можлива особиста комунікація тощо. Як можна побачити, зміст праці включає як техніко-організаційний компонент, так і соціально-економічний. Перший пов'язаний з якісною та кількісною визначеністю трудових функцій, обумовлених рівнем розвитку техніки, предметом праці, майстерністю працівника тощо. Другий відображає, передусім, характерні риси суспільних відносин, усередині яких здійснюється трудовий процес. Існує до сотні

індикаторів, які використовуються в емпіричних дослідженнях для опису змісту праці і в першому, і в другому аспектах.

Може здатватися, що дослідження змісту праці – чисто академічна (теоретична) проблема. У дійсності йдеться про дуже важливу прикладну проблему. Вивчення сукупності операцій і трудових функцій працівника лежить в основі практики професійного відбору. Для того, щоб знайти відповідних працівників для виконання тієї чи іншої роботи, керівництво мусить знати детально, які завдання будуть виконуватися, які знання та кваліфікація будуть для цього потрібні. Із багатьох кандидатів на певне робоче місце відбирається лише один, який найбільше підходить для виконання даної роботи.

Існує кілька методів аналізу змісту праці, по-перше, це спостереження за працівником, формальне визначення і реєстрація всіх завдань і дій, що він виконує. По-друге, це збирання потрібної інформації за допомогою співбесід із працівником або його безпосереднім керівником. По-третє, опитування працівника за допомогою спеціальної анкети, у якій називаються показники змісту праці та пропонується певна шкала оцінок. Усі три методи оцінки параметрів праці застосовуються як у нашій країні, так і за кордоном.

Зміст праці і, насамперед, його соціально-економічна сторона, залежать від характеру праці. Характер праці – це, як відзначає югославський соціолог Д.Маркович, зв'язки та відношення, які відбивають ступінь розвитку суспільної природи праці і те, як ця остання проявляється – безпосередньо чи опосередковано. На його думку, основними відносинами та зв'язками, що виражають характер праці, можуть бути: ставлення працівника до засобів виробництва, зв'язок між працею індивіда та працею суспільства, зв'язок між метою, заради якої здійснюється праця окремих людей, та метою суспільного виробництва. У цьому зв'язку основним фактором, що визначає характер праці в конкретному суспільстві, можуть бути лише пануючі в ньому соціально-економічні відносини (форми власності), їх розвиток і зміни в них призводять до змін у характері праці.

1.2. Соціально-психологічна структура праці

Поняття “зміст і характер праці”, як уже зазначалося, стосується техніко-організаційного і соціально-економічного аспектів праці. Але праця – це свідома, доцільна діяльність людини, вона включає в себе і соціально-психологічний аспект, поза яким неможливо зрозуміти до кінця сутність праці та окремі проблеми, що виникають у процесі її здійснення. На думку російського соціолога А.І.Кравченка, **соціально-психологічна структура праці** включає в себе такі елементи, як мета праці, стимули та мотиви праці, цінності та ціннісні орієнтації трудової діяльності, ставлення до праці.

Мета праці – це усвідомлений образ визначеного наперед результату праці, ідеальний план дій. **Стимули праці** – це зовнішні фактори, які спонукають до трудової діяльності. **Мотиви праці** – це внутрішні стимули трудової активності, в основі яких лежать певні потреби людини, котрі треба задовольнити.

Німецький соціолог Р.Штольберг запропонував таку класифікацію мотивів трудової діяльності:

1. **Громадський мотив** – пов’язаний з потребою у виконанні суспільно значущої роботи.

2. **Мотив досягнення** – виражає потребу розвивати в процесі праці свої розумові та фізичні здібності, застосовувати свої знання і навички, досягнути самоствердження себе як особистості.

3. **Мотив контакту** – забезпечує задоволення потреби в соціальному контакті, у співробітництві, у порівнянні здібностей, у включенні в життя групи тощо.

4. **Мотив матеріальної винагороди** – пов’язаний з потребою в матеріальному забезпеченні робітника та його сім’ї.

Цінності та ціннісні орієнтації – етичні спонуки трудової діяльності. **Цінність** – позитивна значущість об’єктів оточення, яка визначається не їх реальними властивостями, а тими якостями, то їм приписує суспільство. Цінності, що сприймаються особистістю, перетворюються в ціннісні орієнтації, ціннісні установки людини. За твердженням

А.І.Кравченка, протягом існування людства цінності трудової етики постійно змінювалися.

Ставлення до праці – це поняття, що виражає зв'язок між працівником і працею. Воно характеризує прагнення (або його відсутність) людини максимально проявляти свої фізичні та духовні сили, використовувати свій досвід і знання, здібності для досягнення певних якісних та кількісних результатів праці. Ставлення до праці – це певний індикатор погодження або відсутності погодження між метою праці та мірою її реалізації.

Об'єктивними показниками ставлення до праці можуть бути: кількість та якість виробленого продукту, ступінь ініціативності в процесі праці, рівень дисципліни. Суб'єктивними показниками ставлення до праці є задоволеність або незадоволеність людини трудовою діяльністю. Вони являють собою емоційно забарвлений стан збалансованості між метою праці та її досягненнями. Можна говорити про різні аспекти задоволеності (незадоволеності) працею – загальну задоволеність роботою, задоволеність окремими складовими праці та трудових відносин. Перший вид задоволеності-незадоволеності має глобальний характер, він пов'язаний з неможливістю досягнути мети, здійснити мрію, тобто – реалізувати ціннісні установки. Другий вид задоволеності-незадоволеності має тимчасовий, ситуаційний характер. Він може викликатися такими причинами, як погані умови праці, недостатні стимули (низька зарплата, відсутність додаткових виплат та пільг), нереалізовані мотиви (невизнання колегами, керівником). Якщо перший вид незадоволеності може тривати досить довго і носити прихований характер, другий може виникати лише в певні періоди і піддаватися регулюванню та коригуванню.

Суб'єктивні показники ставлення до праці можуть по-різному проявлятися в реальному житті: незадоволеність працею може виражатися в низькій її продуктивності, порушенні дисципліни, неякісному виконанні робіт, швидкому втомленні, нервових стресах, хворобах тощо. Наприклад, в одному із зарубіжних досліджень плинності кадрів було з'ясовано, що незадоволеність працею може виражатися як у звільненнях з підприємств, так і в пропусках роботи з посиланням на здоров'я.

Причому перше частіше проявляється на маленьких підприємствах, а друге – на великих.

На основі емпіричних досліджень соціологами СРСР була складена така типологія ставлення до праці.

Типологія ставлення людей до праці

	Типи людей за їх ставленням до праці	Частка колективу в %
Перша група	Виключно добросовісні працівники	5%
Друга група	Достатньо добросовісні працівники	60%
Третя група	Недостатньо добросовісні працівники	30%
Четверта група	Недобросовісні працівники	5%

Після розвалу соціалістичної системи істотно змінилися життєві цінності, мотиви праці й відношення до неї. Зарплата перестала бути мірою праці й єдиним джерелом забезпечення потреб родини. Знизилася цінність підвищення загальної і фахової освіти й вільного часу в цілому. На перше місце серед мотивів праці, незалежно від його характеру і змісту, вийшли гарний заробіток і постійна робота.

Відношення до праці погіршилися. Це, зокрема, проявилось в ставленні до робочого часу. Так, хоча в 1970–1980-х роках 70,4% робітників російського міста Пскова на питання про допустимість використання робочого часу для занять, не пов'язаних з основною роботою, відповіли „зовсім неприпустимо”. У 1995 р. таку відповідь дали лише 28,2% робітників²⁵. Дослідження українських соціологів дозволили виявити результати, що подано в таблиці далі²⁶.

²⁵ В.Д. Патрушев. Сравнительный анализ бюджетов времени рабочих в России, США и Финляндии. //Социологический журнал. 2001. № 4. – С. 128-134. – <http://www.nir.ru/sj/sj/sj4-01pat.html>.

²⁶ Паніна Н.В. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. – К.: ТОВ ”Видавництво Софія”, 2005. – 127 с.

Якою мірою Ви задоволені своєю роботою в цілому?

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Зовсім не задоволений	12.4	9.7	8.4	8.1	9.5	6.6	4.0	4.3
Скоріше не задоволений	14.1	11.5	13.6	11.7	13.1	13.0	13.6	13.8
Важко сказати, задоволений чи ні	11.2	12.6	11.7	12.2	21.5	15.1	17.0	14.8
Скоріше задоволений	13.1	12.6	10.6	14.2	15.0	16.7	19.0	18.8
Цілком задоволений	2.1	3.5	2.9	2.8	1.8	2.4	2.9	2.9
Зараз я не працюю	46.9	49.9	52.9	51.0	0.0	45.6	42.5	44.9

1.3. Проблема зайнятості та безробіття в соціології

Важливою проблемою, яка тісно пов'язана з працею і вивчається соціологами, є проблема зайнятості населення. Треба мати на увазі, що зайнятість і безробіття можуть вивчатися в різних аспектах. Однак тому, що вони знаходяться в певному зв'язку з працею, вони є предметом і соціології праці, яка вивчає їх з точки зору впливу трудової діяльності на реалізацію людини як творчої істоти, а також з позиції тих негативних наслідків, які випливають із безробіття. Вважається, що в контексті такого підходу соціологія праці вивчає структуру населення з точки зору зайнятості, динаміку рівня зайнятості, причини, обсяг і наслідки безробіття тощо.

Що таке зайнятість? Яке населення вважається зайнятим? Перш, ніж відповісти на ці запитання, треба сказати, що все населення будь-якого суспільства поділяється на дві великі групи: активне й неактивне. **Активне населення** – це частина населення, що здійснює певну корисну діяльність, на основі якої воно забезпечує собі засоби існування. **Неактивне населення** – це та частина населення, яка не здійснює ніякої суспільно корисної діяльності. Сюди належать діти, непрацюючі інваліди та пенсіонери, тобто ті соціальні групи, які (уже або ще)

не можуть здійснювати суспільно корисної діяльності. Економічна активність і неактивність населення у 2005 році показана в таблиці далі²⁷.

Економічна активність і неактивність населення України у 2005 році

Населення у віці 15-70 років-усього, тис.осіб	Усе населення		Міське населення		Сільське населення	
	2004	2005	2004	2005	2004	2005
Економічно активне	22202,4	22280,8	15504,5	15293,8	6697,9	6987,0
у тому числі:						
працездатного віку	20582,5	20481,7	14565,2	14410,7	6017,3	6071,0
старше працездатного віку	1619,9	1799,1	939,3	883,1	680,6	916,0
Економічно неактивне	13622,9	13559,7	9373,6	9651,8	4249,3	3907,9
у тому числі:						
працездатного віку	8365,4	8410,3	5902,8	6024,6	2462,6	2385,7
старше працездатного віку	5257,5	5149,4	3470,8	3627,2	1786,7	1522,2

Серед активного населення можна виокремити дві основні групи – зайняте і незайняте населення. **Зайнятість** означає, що працездатні члени суспільства здійснюють який-небудь вид суспільне корисної праці, завдяки якій вони забезпечують себе коштами для задоволення власних потреб і потреб суспільства. Згідно з цим, **зайняте населення** – це та частина населення, що зайнята продуктивною працею або виконує необхідні суспільству непродуктивні функції.

²⁷ Експрес – інформація. Державний комітет статистики України. – 30 березня 2006 року, № 82.

Незайняте населення – це частина активного населення, що не має ніякої роботи і не виконує ніяких суспільно корисних функцій. До незайнятого населення відносяться безробітні і ті, хто здатний працювати, але свідомо не бере участі в трудовому процесі й не виконує суспільно корисних функцій (сюди часто відносять дармоїдів та злочинців). Хоча останні і зайняті певною діяльністю, але вона не може розглядатися як суспільно необхідна.

Статистичні показники зайнятості українського населення подано в наступній таблиці²⁸.

Зайнятість населення України у віці 15-70 років (2004 рік)

2000	2003	2004
55,8%	56,2%	56,7%
<i>Найменша зайнятість у Тернопільській області</i>		
50,1%	46,0%	47,8%
<i>Найбільша зайнятість у Закарпатській області</i>		
55,6%	60,3%	58,7%

Рівень зайнятості – це співвідношення між числом зайнятих і загальною кількістю населення (іноді – кількістю активного населення). Усі держави і суспільства прагнуть збільшити рівень зайнятості і хоча б наблизитися до повної зайнятості (досягти 100% зайнятості активного населення: це не вдалося нікому). Вважається, що повна зайнятість існує тоді, коли всі працездатні члени суспільства повністю зайняті (припустимий рівень незайнятості становить близько 3-5% від кількості активного населення).

Рівень зайнятості в кожній країні різний і залежить від багатьох факторів, серед яких можна назвати такі: кількість населення, яке може бути зайнятим, матеріальне багатство країни, економіко-соціальна та політична структура суспільства тощо. Розвинуті країни, як правило, демонструють високий рівень зайнятості як чоловічого, так і жіночого населення. У низько розвинутих країнах рівень зайнятості дуже низький, через те що більша частина жіночого населення виключена з суспільної

²⁸ Статистичний щорічник України за 2004 рік. – К.: Держкомітет статистики України, 2005, с. 387.

праці, а значна частина чоловічого населення не має можливості знайти роботу.

Безробітні – це та частина незайнятого населення, яка з незалежних від неї причин не має роботи й активно шукає її. У Законі України про зайнятість (1991р.) категорія зайнятості визначається як діяльність громадян, що пов'язана із задоволенням особистих і громадських потреб і приносить, як правило, їм прибуток у грошовій чи іншій формі.

Закон про зайнятість зазначає, що до зайнятого населення в Україні відносять:

- усіх найманих працівників;
- тих, хто самостійно забезпечує себе роботою (індивідуальна трудова діяльність, підприємництво, фермерство);
- тих, хто перебуває на службі в армії;
- хто направлений на виконання оплачуваних громадських робіт;
- учнів у навчальних закладах різного рангу професійної освіти;
- зайнятих вихованням дітей або доглядом за старими і хворими.

Статистичні показники безробіття українського населення подано у таких таблицях²⁹.

Безробіття населення України за методологією МОП

2000	2003	2004
11,6%	9,1%	8,6%
<i>Найменший рівень безробіття в Києві</i>		
8,6%	4,9%	4,8%
<i>Дніпропетровській області</i>		
11,6%	7,4%	6,3%
<i>Найвищий рівень безробіття в Чернівецькій області</i>		
17,1%	10,1%	12,2%
<i>Тернопільській області</i>		
13,8%	13,0%	11,9%

²⁹ Статистичний щорічник України за 2004 рік. – К.: Держкомітет статистики України, 2005. – С. 389-390.

**Рівень безробіття за методологією МОП
за статтю та місцем проживання у 2004 році
(у віці 15-70 років)**

	15-70 років	25-29 років	15-24 років
Усе населення	8,6%	9,5	15,7
жінки	8,3%	9,6	15,4
чоловіки	8,9%	9,0	15,9
міське населення	8,7%	9,0	16,5
сільське населення	8,4%	9,9	13,9

Чому виникає безробіття? Існуючі теорії зайнятості відповідають на це запитання по-різному. „Циклічні теорії” розглядають безробіття як наслідок циклічного характеру ринкового виробництва. „Структурні теорії” пов’язують його із структурними змінами ринку, зумовленими раціоналізацією та посиленням експорту капіталу країни з дешевою робочою силою. Теорія „довгих хвиль” виходить із того, що економічна кон’юнктура переживає, поряд із короткими, більш тривалі цикли (приблизно 50 років). Відповідно до нього коливається і рівень безробіття.

Безробіття проявляється в різних формах. Розрізняють такі **форми безробіття**: тимчасове, нетривале і стагнативне безробіття, структурне і сезонне, регіональне, приховане, циклічне, добровільне та деякі інші види. Воно може коливатися від 2-3% (наприклад, Швеція – найбільш сприятливий у цьому плані регіон) до 18-20% у кризисні періоди розвитку окремих країн.

Російський учений О.О.Давидов пропонує таку шкалу відповідності безробіття рівню розвитку країни: для періодів процвітання економіки країни рівень безробіття може становити 0-3%, в період піднесення економіки – 3-5%, спад в економіці дає 5-8% безробітних, економічна криза – 8-13%, гостра криза – 13-21%, крах економічної системи може викликати рівень безробіття у 21-34%. Відповідно до даної шкали, можна передбачати, що наша економіка, яка в процесі переходу до ринку перебуває в

стані гострої кризи, буде характеризуватися рівнем у 13-21% безробіття.

Незайнятість (безробіття), незалежно від форми, завжди приводить до негативних соціальних наслідків. Кожний із безробітних по-своєму переживає свій стан. Хтось „замикається в собі”, хтось шукає допомоги, шляхів виходу з кризи. Ця критична ситуація суттєво ускладнює життєдіяльність, нерідко спрямовує людину на соціально неприйнятний шлях. Учені США встановили, що зростання безробіття на 1% збільшує кількість убивств на 5,7%, самогубств – на 4,1%, ув'язнених – на 4%, пацієнтів психіатричних лікарень – на 3,5%.

Українські соціологи почали займатися вивченням проблем безробіття відразу ж, як у нас було узаконено це явище (у 1991 році, із прийняттям Закону про зайнятість). Вони виявили, що вже тоді почали проявлятися певні тенденції, які спостерігаються і до цього часу. Наприклад, основною соціальною групою, яка була головним об'єктом звільнень, а отже, і основним поповненням армії безробітних, стала інтелігенція (близько 90% безробітних становлять службовці, значна частина яких – представники інтелігенції). Найменше безробіття торкнулося селян (менше 1% безробітних). Серед соціально-демографічних груп „перше” місце зайняли жінки і молодь (головним чином випускники шкіл, ПТУ, вищих навчальних закладів, тобто ті, хто не має досвіду роботи). В окремих регіонах значну частину безробітних-спеціалістів становили фахівці одного або кількох профілів, наприклад, у м.Рівне групою, найменш захищеною від безробіття, стали спеціалісти-меліоратори, яких готує місцевий університет і якими буквально була „наводнена” більшість рівненських організацій та установ. Відразу ж проявилася і тенденція, що пов'язана з кількісним переважанням міських безробітних над сільськими: у сільських населених пунктах групу безробітних поповнювали одиниці.

Станом на 1 березня 2006 р. на обліку в державній службі зайнятості перебувало 953,1 тис. незайнятих громадян, з них кожний другий проживав у сільській місцевості. Серед зазначеної категорії громадян 96,9% мали офіційний статус безробітних, з яких більше ніж двом третинам було призначено допомогу з безробіття.

Дисбаланс у розподілі виробничих ресурсів та робочої сили зумовлює значну міжрегіональну диференціацію зареєстрованого безробіття. Найвищий рівень зареєстрованого безробіття спостерігався в лютому 2006 року в Тернопільській області (7,1%), а найнижчий – у м. Києві (0,4%). За категоріями робочих місць найбільше навантаження припадало на робочі місця, на які можуть претендувати працівники сільського господарства (18 осіб) та особи без професії (10 осіб).

За сприяння державної служби зайнятості в лютому 2006 р. було працевлаштовано 70,9 тис. осіб, що на 28,9% більше, ніж у попередньому місяці та на 3,1% менше, ніж у лютому 2005 р. Серед працевлаштованих осіб майже половину (49,6%) становили жінки. По відношенню до загальної чисельності осіб, які перебували на обліку впродовж лютого, кількість працевлаштованих громадян становила 6,5%. За регіонами найвищий рівень цього показника спостерігався в м. Києві (26,9%), а найнижчий – у Чернівецькій області (2,6%). З причини самостійного працевлаштування впродовж лютого 2006 р. було знято з обліку 62,5 тис. осіб. Крім того, дострокову пенсію оформлено 3,1 тис. громадян передпенсійного віку.

Поряд з працевлаштуванням на постійній основі одним із напрямів соціального захисту незайнятого населення є організація громадських робіт, які забезпечують тимчасове працевлаштування. У лютому 2006 р. на громадські роботи було направлено 20,7 тис. осіб, не зайнятих трудовою діяльністю. Чисельність громадян, які брали участь у таких роботах, порівняно з січнем 2006 р. зросла в 1,5 раза і на 1 березня становила 10,3 тис. осіб, або 1,1% від кількості тих, що перебували на обліку.

Важливим напрямом підвищення конкурентоспроможності безробітних на ринку праці є професійна підготовка та перепідготовка. З метою отримання нової професії або спеціальності державною службою зайнятості в лютому 2006р. було направлено на навчання 16,1 тис. безробітних проти 10,9 тис. осіб у попередньому місяці. Загалом на початок березня 2006р. за такими направленнями в навчальних закладах усіх типів

проходили професійне навчання 36,7 тис. осіб (4,0% зареєстрованих безробітних)³⁰.

Контрольні питання

1. Що передувало виникненню соціології праці?
2. Кого вважають першим теоретиком із проблем праці?
3. У чому полягає сутність концепції „трудового суспільства”? Які соціологи сприяли її розвитку?
4. Що таке праця? Яку структуру вона має?
5. Що являє собою зміст і характер праці?
6. Які суспільні відносини вважаються трудовими?
7. Що таке поділ праці, які види поділу праці існують та існували раніше?
8. Як ви визначаєте ставлення до праці?
9. З чого складається соціально-психологічна структура праці?
10. Що таке зайнятість? Кого ми можемо віднести до категорії зайнятого (незайнятого) населення? Хто вважається безробітним?
11. Що таке колектив, трудовий колектив?
12. У чому особливості соціально-психологічного клімату в колективі?

Проблемні питання, вправи та завдання

1. Як ви вважаєте, що мав на увазі Платон, коли сформулював гасло „Кожному своє”?
2. Чому концепція „трудового суспільства” перестає визначати розвиток сучасної соціології? Які нові теорії поступово приходять їй на зміну?
3. Як би ви прокоментували положення, що праця створила саму людину?
4. Деякі соціологи вважають, що праця чітко відрізняється від дозвілля, розваги, гри тощо. Р.Лукач, наприклад, пише: „Це значить, що за змістом одна і та ж діяльність може бути працею і розвагою, залежно від того, чи є вона засобом існування, чи ні. Так, наприклад, обробка саду може вважатися працею, якщо роботу виконує селянин заради засобів для існування, а може бути розвагою, як це робить службовець для забави; танець є забавою для звичайних працівників і працею для професійного

³⁰ <http://www.ukrstat.gov.ua>.

танцюриста”. Чи погоджуєтесь ви з такою думкою? Аргументуйте свою точку зору.

5. Зараз у промисловості та інших галузях економіки використовують роботів, які виконують різноманітні операції. Як ви думаєте, чи можна робота або, наприклад, живу тварину – слона, коня вважати суб’єктом праці? Обґрунтуйте свою точку зору.

6. Існує теза: „Колектив завжди прав”. Згодні ви з цим чи ні? Чому?

7. Чи всяку групу людей можна вважати колективом? Які основні фактори перетворюють механічне з’єднання людей у колектив?

8. Чи є різниця між поняттями „зайняте населення” та „активне поселення”?

9. Чи можлива повна зайнятість населення? Поясніть свою точку зору.

10. У Законі України „Про зайнятість населення” є поняття „придатна робота”. Що воно означає?

11. Як ви вважаєте, які соціальні групи більшою мірою охоплені безробіттям, чому? Спробуйте намалювати „соціальний портрет” сучасного українського безробітного.

12. Прочитайте Закон України „Про зайнятість населення” та проаналізуйте, за яких умов, коли, скільки та в якому розмірі сплачується допомога безробітним різних категорій. Зверніть увагу, як це питання розв’язується щодо випускників вузів.

13. Що таке страйк? Чим він відрізняється від інших типів конфліктів?

2. Соціологія трудових колективів і професій

2.1. Трудові колективи як об’єкт вивчення соціології

Серед проблем, якими займається соціологія праці, можна назвати колектив як сукупний суб’єкт праці. Як уже зазначалося, праця здійснюється в межах певних суспільних груп. У соціологічній літературі використовуються різні поняття для їх визначення: група, соціальна група, організація, колектив, трудовий колектив, трудова організація. У нашій соціологічній літературі для аналізу проблем виникнення і розвитку соціальних

груп у трудовому процесі найчастіше використовуються терміни „колектив” і „трудоий колектив”.

Колектив (від лат. – зібраний) – це сукупність людей, об’єднаних спільною метою та спільною діяльністю для її досягнення. Колектив – це не тільки певна соціальна спільність, а й певна соціальна організація. Ознаками колективу як соціальної спільності є, по-перше, спільна зацікавленість у результатах певної діяльності, тобто спільна мета, по-друге, це об’єднання, яке характеризується спільною діяльністю, і, по-третє, це об’єднання людей, які впливають одне на одного. Особливості колективу як соціальної організації проявляються в тому, що члени сукупності поділені за окремими ділянками соціального процесу, тобто займають певне соціальне положення згідно з горизонтальною спеціалізацією членів даного колективу. Кожен працівник закріплений за конкретною посадою, яка визначає його певні функції у трудовому процесі. Крім того, місце членів цього об’єднання характеризується не лише певним становищем на горизонтальному рівні соціальної ієрархії, а й місцем на різних вертикальних рівнях, тобто існує підпорядкування працівників владі керівників і субординаційна залежність.

Розрізняють різні **типи колективів**: а) за змістом і метою діяльності – трудові, навчальні, наукові тощо; б) за формою організації – організовані спеціально або утворені стихійно; в) за складом учасників – дитячі, молодіжні, студентські, жіночі тощо; г) за ставленням до особистості – первинні та вторинні.

Трудоий колектив – це організована спільність людей, які об’єднані конкретним видом суспільно корисної праці, що здійснюється в межах тієї або іншої форми суспільної власності. Трудоий колектив може виконувати кілька різних функцій: цільову (іноді її називають виробничо-економічною), функцію задоволення соціальних потреб працівників (спілкування, визнання з боку колег тощо), соціально-інтегративну функцію, а також в окремих країнах – політичну функцію (наприклад, в Україні, згідно із законом про вибори, трудові колективи можуть висувати кандидатів у депутати різного рівня).

Трудові колективи розрізняються за формами власності (трудоі колективи державних підприємств та установ, кооперативних і колективних, орендних, приватних та

акціонерних), за змістом діяльності (виробничі, невиробничі, наукові, колективи органів управління тощо), в залежності від тривалості існування (постійні й тимчасові), за рівнями об'єднання працівників у трудові колективи (основний колектив – підприємство в цілому, проміжний рівень – вторинний колектив, наприклад, цех, відділ; первинний колектив – наприклад, бригада).

Структура трудового колективу включає в себе два види елементів і відношень між ними: реальні та умовні групи працівників. Реальні групи – це певні сукупності людей, які характеризуються їх постійними контактами й взаємодіями. Серед них можна виділити виробничо-функціональні групи – певні цільові підрозділи, виокремлені на основі різних функцій, що вони виконують для досягнення спільної мети підприємства або установи. На виробничих підприємствах – це цехи, дільниці, відділи, бригади, в інституті – факультети, кафедри, лабораторії, студентські групи. До **реальних соціальних груп** відносяться також суспільно-організаційні групи – ради трудових колективів, громадські організації, наприклад, профспілки, осередки просвіти, а також соціально-психологічні групи (спільності) людей, які складаються на основі симпатій, дружніх зв'язків, спільних орієнтацій, захоплень. Склад цих груп визначається особистими якостями людей, їх часто називають неформальною структурою трудового колективу.

На думку російського соціолога В.В.Щербини, неформальна структура характеризується відсутністю жорстко закріплених без особистісних стандартів, що роблять трудовий колектив стійкою організацією. Тут переважають групові норми, а спонтанна взаємодія надає гнучкості організаційній поведінці. Якщо формальна організація (виробничо-функціональні підсистеми насамперед) спирається на жорстку структуру відносин, зафіксовану в ієрархії посадових функцій, то в неформальній подібна структура носить ситуативний характер. Таким чином, формальна структура створюється відношеннями між безособовими посадовими й професійними позиціями, а неформальна – відносинами між живими людьми в процесі їх сумісної діяльності.

Умовні соціальні групи – це номінальні, статистичні сукупності, що визначаються за такими ознаками, як стать, вік, освіта тощо. Серед умовних груп виділяються працівники переважно фізичної або розумової праці; соціально-класові групи (робітники, інженерно-технічні працівники, службовці); різні функціональні групи – основні робітники, що займаються виготовленням продукції, на яку спрямований даний виробничий колектив, допоміжні робітники, що виконують роботи по обслуговуванню основного виробництва; технічні виконавці, спеціалісти, керівники; різні професійні групи – економісти, механіки тощо; різні кваліфікаційні групи – некваліфіковані, малокваліфіковані, середньокваліфіковані та висококваліфіковані працівники (частіше робітники), вища, середня або нижня ланка управління та спеціалісти різних категорій; демографічні групи – чоловіки та жінки, молоді та старі працівники, національні (етнічні) групи, працівники з різним сімейним станом, стажем роботи тощо.

Кожна з цих умовних груп, хоча й не утворюється реально, однак їх представники в різних частинах трудового колективу, вони характеризуються певними особливостями – відповідним типом ставлення до праці, інтересами, орієнтаціями, особливостями поведінки тощо, які потрібно враховувати в процесі управління соціальними процесами.

Складність соціальної структури майже кожного колективу породжує проблему, яку доводиться розв'язувати в процесі управління, проблему згуртованості. Що таке **згуртованість колективу**? Це поняття характеризує силу тих стосунків, що об'єднують членів колективу; вона проявляється у спрацьованості та відповідальності членів колективу один перед одним, узгодженні дій та взаємній допомозі в процесі виконання спільних завдань. У вітчизняній соціології прийнято розрізнити три типи колективів залежно від рівня згуртованості їх членів: згуртовані, розчленовані та роз'єднані.

Згуртовані колективи характеризуються стабільністю складу, підтримкою одних членів колективу іншими, розвитком дружніх зв'язків і стосунків у робочий та позаробочий час, високим рівнем трудової дисципліни і громадської активності.

Завдяки цьому такі колективи мають достатньо високі показники спільної праці.

Розчленовані колективи характеризуються наявністю кількох окремих груп, які неприязно ставляться одна до одної, мають великі розбіжності в показниках дисциплінованості та трудової активності працівників.

Роз'єднані колективи характеризуються тим, що в них розвиваються, головним чином, функціональні відносини: соціально-психологічні ж контакти не розвинуті майже зовсім, між членами колективу часто виникають конфлікти.

Соціологи відзначають, що для розчленованих, роз'єднаних колективів і колективів із низьким рівнем згуртованості характерні такі риси, як конформізм, схильність до чуток та панічного настрою підвищеного навіювання, емоційної нестійкості, до „вибухів”, поширення забобонів та упереджень.

Для визначення **рівня згуртованості** використовуються такі показники: коефіцієнти фактичної та потенційної плинності, кількість елементів дезорганізації (прогули, запізнення на роботу та інші порушення трудової дисципліни), кількість міжособових і групових конфліктів, групові індекси соціометричного статусу (про метод соціометрії йшла мова в другому розділі посібника).

На думку соціологів, згуртованість може бути позитивною або негативною, тобто має певну спрямованість. Позитивна згуртованість звичайно визначається як функціональна згуртованість, орієнтована на досягнення колективних цілей (наприклад, жіноча бригада в Хоторнському експерименті). Легітимна згуртованість розглядається як дисфункціональна згуртованість, спрямована на досягнення цілей соціально-психологічних груп, що суперечать цілям усього колективу.

Існують різноманітні фактори, що впливають на згуртованість колективів та обумовлюють її певний рівень. Загальні фактори згуртованості діють у суспільстві й впливають на всі трудові колективи (моральна атмосфера й суспільстві, його цінності, норми і традиції, методи господарювання). Локальні фактори згуртованості колективу виникають або існують всередині даного трудового об'єднання. Серед них розрізняють організаційно-технічні фактори-створення необхідних умов для

ритмічної роботи, забезпечення матеріалами та обладнаннями, використання певних форм організації трудового процесу, просторове розміщення робочих місць, чітке визначення функцій кожного працівника, обсяг його прав та обов'язків тощо, економічні (форм і системи оплати праці), соціально-психологічні (соціально-психологічний клімат³¹ у колективі, стиль керівництва, інформування працівників про хід трудового процесу у виробничій організації тощо), психологічні (сумісність членів колективу, особливості особи керівника та ін.).

Вплив на ці та деякі інші фактори трудового процесу може сприяти зростанню згуртованості трудових колективів і підвищення у зв'язку з цим їх працездатності.

2.2. Професійні групи як об'єкт вивчення соціології

Різний зміст праці, тобто багатоманітність тих конкретних операцій, які здійснюються в трудовому процесі, приводить до виникнення та існування в суспільстві багатьох професій і спеціальностей. За підрахунками вчених, зараз нараховують близько 40 тис. професій, крім того, вважається, що щорічно виникає десь 500 нових професій, старих же відмирає набагато менше. Що таке професія? Чим це поняття відрізняється від понять „спеціальність” і „кваліфікація”, які також використовуються в соціології праці та інших науках?

Поняття „професія” визначається в сучасній соціології по-різному. На думку югославського соціолога Д.Марковича, у різних визначеннях даного поняття можна виділити п'ять основних рис, що характеризують це явище, а саме: відносно тривале виконання конкретної діяльності; діяльність, що вимагає спеціальної освіти та вміння; діяльність, яка проявляється в конкретній (професійній) поведінці; здійснення професійної діяльності приводить до формування професійного інтересу, норм професійної моралі й традицій; прагнення представника

³¹ Соціально-психологічний клімат – це відносно стійка духовна атмосфера чи психологічний настрій, що переважає в даному колективі і проявляється як у ставленні людей один до одного, так і у ставленні до спільної справи.

однієї професії відносно представників інших професій проявити особливий статус.

Професія – це вид конкретної праці, спеціалізована діяльність, що виділена на основі існуючого поділу праці і вимагає спеціальних знань і вмінь. **Спеціальність** – це також вид конкретної праці, спеціалізована діяльність, однак виділена вже в рамках того чи іншого професійного поділу праці. На думку деяких соціологів, спеціальність може не вимагати особливої підготовки, учення, оскільки спеціалізація проходить, як правило, на базі вже отриманих професійних знань. **Кваліфікація** – це поняття, яке характеризує ступінь засвоєння працівником знань та вмінь, необхідних для даної професії і спеціальності. Як співвідносяться всі ці поняття в реальному житті? Проаналізуємо наведену нижче таблицю.

Співвідношення понять „професія”, „спеціальність” і „кваліфікація”

Професія	Спеціальність	Кваліфікація
Робітник	Слюсар, токар, водій	1-6 розряди
Учитель	Учитель-математик, учитель-історик, учитель початкових класів	Різні категорії вчителів
Політолог	Інформаційний аналітик-міжнародник	Провідний фахівець, головний фахівець

Оскільки професія, що називається, первинна, а спеціальність і кваліфікація – вторинні, пов'язані з нею і залежать від неї, більш детально спинимося на класифікації професій. Російський учений Є.А.Климов запропонував для класифікації професій використовувати основні характеристики праці – предмет праці, мету праці, засоби праці та її умови. У зв'язку з цими критеріями він виділив п'ять груп, відділи, класи та типи професій.

Залежно від предмета праці всю багатоманітність професій він поділив на п'ять основних типів: людина-природа, людина-техніка, людина-людина, людина-знакова система та людина-художній образ. У чому полягають особливості цих типів

професій? Професії типу людина-природа характеризуються тим, що трудові зусилля робітника спрямовані на різні живі організми, біологічні процеси (доярка, агроном, зоотехнік тощо). Основним предметом професій типу людина-техніка виступають технічні системи, об'єкти, матеріали, види енергії (інженер, слюсар, майстер з обслуговування комп'ютерів тощо). Основна увага професій типу людина-людина спрямована на людину (вихователь, учитель, лікар тощо). Професії типу людина-знакова система пов'язані з роботою з цифрами, знаками, формулами (математик, філолог, бухгалтер, програміст тощо). І нарешті, до професій типу людина-художній образ належать ті, предметом яких є художній образ, утілений в художні твори, картини художників, пісню співака, образ, який створює на сцені артист театру тощо.

Залежно від мети праці розрізняють три класи професій: гностичні (пізнавальні), основними операціями яких є класифікація, оцінювання, дослідження; перетворювальні, що орієнтовані на зміни в предметі праці; дослідницькі, котрі спрямовані на пошук нового невідомого, часто в умовах обмеженого часу.

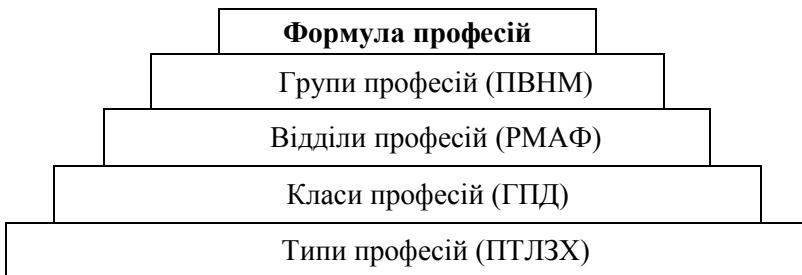
Залежно від засобів праці вчений пропонує виділяти такі види професій: ті, що пов'язані з використанням ручної праці, машин із ручним управлінням, автоматизованих і автоматичних систем, апаратів, а також ті, у яких використовуються функціональні засоби (жести, вимова звуків слів, міміка тощо – учитель, вихователь, актор, диригент і т.п.).

Залежно від умов, у яких здійснюється праця, можна виділити чотири групи професій: ті, що пов'язані з роботою в умовах звичайного (побутового) мікроклімату; які характеризуються перебуванням на свіжому повітрі (у відкритому середовищі); при яких праця здійснюється в незвичайних умовах: під землею, під водою, у повітрі, у гарячих цехах тощо; особливе місце займає група професій з підвищеною моральною відповідальністю за здоров'я, життя людини або за великі матеріальні цінності.

Є.А.Климов вважає, що на основі цієї класифікації можна скласти формулу будь-якої професії, котра враховуватиме не тільки інтереси, а й здібності людини, її бажання обирати ту чи

іншу професію. Наприклад, використовує перші букви видів професій, виділених у запропонованій вище класифікації, професію інформаційного аналітика можна зобразити у вигляді такої формули: ЗДФП, де З – означає, що ця професія належить до тину професій людина-техніка, Д – дослідницький клас професій, спрямований на пошук нового, невідомого, Ф – професія пов'язана з використанням функціональних засобів (при здійсненні ними основних робочих функцій використовується мислення), П – трудовий процес у даному випадку здійснюється в побутових умовах. Аналогічно можна скласти формули й інших професій.

Усю класифікаційну модель професій часто зображують у вигляді певної піраміди, в основі якої знаходиться певний тип професії, а на вершині – формула професії, яка відповідає здібностям та інтересам конкретної людини:

Особливості кожного з цих різноманітних видів професій є об'єктом вивчення соціологів і психологів. Результатом цього вивчення є професіограми конкретних видів професійної діяльності.

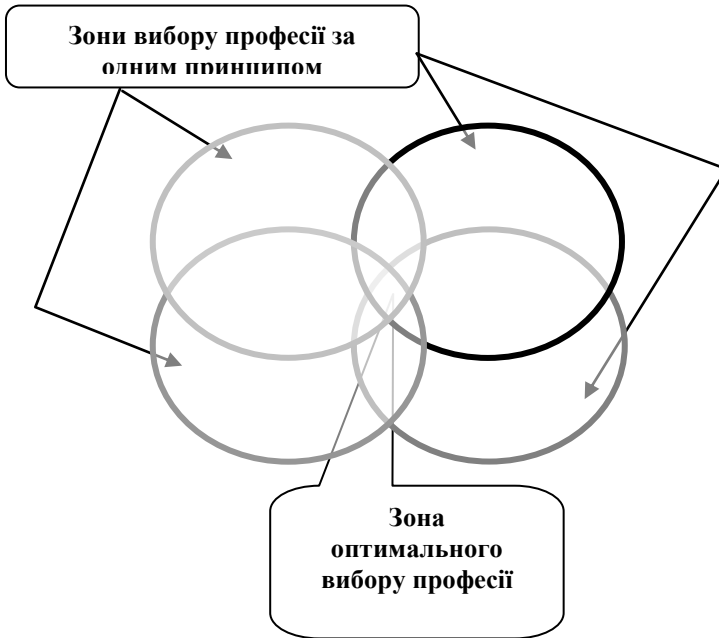
Професіограма являє собою певну сукупність інформації про професію та систему вимог, що висуває вона до людини. Іноді її називають професійно-кваліфікаційною моделлю, у якій відображені специфічні характеристики певного виду професії. Професіограма включає в себе дві частини: у першій формулюються основні обов'язки працівника певної професії, у другій – визначаються якості, необхідні для виконання відповідних обов'язків (ця частина називається психограмою). Оскільки професіограма являє собою систематизовану

інформацію про професію й психофізичні вимоги до працівника, вона може принести велику користь під час проведення профорієнтаційної та кадрової роботи.

Нашим предкам у давні часи не доводилося думати над питанням „Ким бути?“, оскільки людина все робила сама, не було поділу праці, який існує нині. У сучасних умовах правильно обрати професію досить важко. Соціологи, які вивчають мотиви обрання різних професій, звертають увагу на те, що більшість людей обирає професію, керуючись неістотними факторами. Наприклад, в одному з досліджень були отримані такі відповіді: під впливом більш самостійного товариша обрали професію 25% школярів, за порадою батьків – 17%, під впливом засобів масової інформації – 9%. І лише 40% школярів визначили для себе професію, орієнтуючись на її зміст. При цьому треба мати на увазі, що більшість молодих людей в Україні до недавнього часу отримувала уявлення про зміст професії з досить неглибоких джерел пропагандистських матеріалів, шкільних підручників, фільмів тощо, які дають, як правило, лише поверхову інформацію про ту чи іншу професію. Соціальні інститути, які б займалися поширенням компетентної, наукової інформації про професії (профорієнтаційні центри), були створені в нас нещодавно.

Звертає увагу і той факт, що серед мотивів обрання певної професії практично відсутня потреба суспільства у фахівцях цього профілю. І вже зовсім дивно виглядав би школяр, який би сказав, що обрав певну спеціальність тому, що вона „підходить“ для нього, тобто знає, що його нахили, здібності та окремі якості саме потрібні для здійснення даної професійної діяльності. А при обранні професії гарантує успіх, якраз і є збіг цих чотирьох аспектів вибору професії: **знаю, хочу, можу і треба.**

Лише коли всі вони збігаються, вибір буде оптимальним. Зона оптимального вибору професії на схемі, що подана далі, знаходиться на перетині чотирьох критеріїв вибору професії, які зображені окремими колами.

Одним із важливих факторів, який впливає на обрання людиною професії, є престиж професії – це її оцінка згідно з прийнятою в суспільстві шкалою цінностей, або співвідносна оцінка її суспільної значущості в ряді професій і спеціальностей, які існують у даному суспільстві. Вона складається стихійно на основі, головним чином, оцінки внеску, зробленого представником окремих професій.

Оскільки престиж професії розуміється, як, насамперед, авторитет її в громадській думці, повага членів суспільства до її представників, він складається, в основному, з соціальних оцінок. Український соціолог Г.В.Дворецька запропонувала розраховувати рівень престижності професії за певною формулою (L):

$$L = \frac{1}{N} \sum_{i=1} a_i N_i$$

де N - кількість опитаних; a_i - бали, що приписані за оцінювання престижу; N_j - кількість респондентів, які давали їм i -ту оцінку.

Визначення балів

Оцінка престижу певної професії	Відповідні числові значення
Дуже висока	+1
Висока	+0,5
Середня	0
Низька	-0,5
Дуже низька	-1

На думку вчених, ієрархія престижу професій є відносно стабільною в часі, а її часткові зрушення, як правило, пов'язані із зміною об'єктивних характеристик певних видів професійної діяльності (наприклад, у свій час підвищення заробітної плати вчителям сприяло зростанню престижу цієї професії) або змінами в структурі цінностей індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому (наприклад, у теперішніх умовах переходу до ринку в Україні значно зменшився престиж інженерної, учительської, наукової праці, які не тільки не дають можливості мати забезпечене матеріальне становище, а й не забезпечують пересування до більш соціально престижних груп суспільства).

2.3. Професійна стратифікація: форми та особливості

Розмаїття професій обумовлює наявність у суспільстві численних професійних груп, які відрізняються не тільки певним родом трудової діяльності, а й різним соціальним статусом. Існування в суспільстві професій, одні з яких вважаються більш престижними порівняно з іншими, також дає можливість говорити про наявність у суспільстві певної професійної стратифікації.

Соціальна стратифікація, як уже зазначалося, - це диференціація певної сукупності людей (населення) на класи або групи в ієрархічному ранзі. Вона знаходить вираз в існуванні вищих і нижчих верств. Її основа і сутність полягає в нерівномірному розподілі прав і привілеїв, відповідальності та обов'язків, наявності або відсутності соціальних цінностей і

влади та впливу серед членів тої чи іншої суспільності. Конкретні форми соціальної стратифікації різноманітні і численні. Існування професійної стратифікації пов'язане з таким: певні професії завжди представляють верхні соціальні верстви, у той час, як інші майже завжди знаходяться біля основ соціальної піраміди; феномен професійної стратифікації проявляється і в середині кожної професійної сфери: люди в кожній з цих стратифікацій діляться на багато рівнів та рангів; від верхніх рангів, які здійснюють контроль до нижніх, які контролюють.

П.Сорокін зазначав, що професійна стратифікація проявляється у двох формах:

- внутрішньопрофесійна – стратифікація кожної професійної групи,
- міжпрофесійна – ієрархія основних професійних груп.

В основі внутрішньопрофесійної стратифікації, на думку П.Сорокіна, лежить поділ кожної професійної групи на три верстви:

а) **підприємці, або господарі**, які є економічно незалежними і їх діяльність пов'язана з організацією і контролем „своїх справи” і „своїх службовців”;

б) **службовці вищої категорії**, такі як директори, менеджери, головні інженери тощо – усі вони грають дуже важливу роль в організації виробництва, хоч і продають свою робочу силу й отримують за це заробітну плату;

в) **наймані працівники**, які також продають свою робочу силу, але набагато дешевше, ніж попередня група, крім того, вони є в основному працівниками фізичної праці, а тому залежать у своїй діяльності від інших. Такі верстви існували й існують зараз у всіх відносно розвинутих суспільствах, належність до них визначає різне соціальне становище представників одних і тих же професійних груп на соціальному рівні.

Існування міжпрофесійної стратифікації проявлялося по-різному в минулому і неоднозначно дає про себе знати зараз. У кастовому суспільстві виражалося в існуванні низьких та вищих каст. Згідно з класичною теорією кастової ієрархії, кастово-професійні групи скоріше накладаються одна на одну, ніж розташовуються поряд на одному та тому ж рівні. В основі

сучасної міжпрофесійної стратифікації лежить рівень інтелекту, необхідний для успішного виконання професійних обов'язків, а також важливість професії для виживання й функціонування суспільства.

Успішне виконання функцій організації і контролю, звичайно, вимагає більш високого рівня інтелекту. І чим складніші професійні функції, тим вищий рівень інтелекту, що потрібний. П.Сорокін в роботі „Соціальна та культурна мобільність” наводить шкалу відповідності індексу інтелекту й певних професій, розроблену Ф.Барром, що показує, як зростає рівень інтелекту у зв'язку з ускладненням професійних функцій.

Шкала професійного статусу за Ф.Барром

Індекси інтелекту	Професії
0...4,29	випадкова робота, ремонтники, проста селянська праця, сміттярі
5,41... 6,93	водій, рознощик, швець, перукар
7, 05... 10, 83	ремонтник широкого профілю кухар, фермер, поліцейський, будівельник, поштар, водопровідник, телеграфіст, гончар, кравець
10,86... 16, 28	детектив, клерк, виконроб, бібліотекар, медична сестра, редактор, учитель школи, фармацевт, викладач вузу, провідник, лікар, інженер, артист, архітектор, стенографістки
16, 58... 17, 50	інженер-консультант, адміністратор системи освіти, лікар, журналіст, оптовий торговець
17,81. .. 20,71	професор університету, видатний музикант, загальнонаціональні офіційні особи, видатний письменник, талановитий новатор, дослідник

Соціальна роль професій

1. Члени однієї професійної групи схожі між собою в багатьох відносинах.
2. Внаслідок цієї подібності особи, що належать до одних професійних груп, притягуються на ґрунті спільних потреб і інтересів, з іншого боку, вони вступають у протиріччя, антагонізуються з представниками інших професій.
3. У результаті має місце професійне розшарування суспільства та соціальна нерівність представників різних професій.
4. Соціальна роль професій більш помітна, коли мають місце закриті професійні групи, що в основному складаються з нащадків та довічних членів. У професіях, що швидко оновлюються склад їх членів, рівень корпоративності та відмінності від інших меншин.

У населенні, де міжпрофесійна мобільність індивідів більш інтенсивна, де індивіди частіше змінюють професію, антагонізм різних професійних груп менш гострий.

Вважається, що соціально значущими завжди були професії, пов'язані з функціями організації і контролю. П.Сорокін зазначає: погана поведінка солдатів може не вплинути надто на всю армію, недобросовісна ж робота командуючого автоматично впливає на всю армію. Крім того, посідаючи життєво важливе місце в суспільстві, хоча б у силу такого об'єктивно впливового становища, відповідні професійні групи забезпечують для себе максимум привілеїв і влади в ньому.

Збереженню професійної стратифікації сприяють і ті впливи, що мають професії на людину. На думку соціологів, основними формами впливу професії на людину є

- Вплив професії на зовнішній вигляд людини, зокрема, аналогічної будови.
- Вплив професії на людину та її поведінку.
- Вплив професії на психічні особливості людини.
- Вплив професій на спосіб життя людини.

Вплив професії на зовнішній вигляд людини проявляється в професійному відборі. Він пов'язаний з тим, що в багатьох професіях, щоб потрапити в певну професійну групу, людина повинна мати певні фізичні особливості. Ці обставини приводять до своєрідного відбору: щоб стати співаком, треба мати хороший

голос, тобто певну будову голосового апарату: товста людина не може бути акробатом, каліка – військовим, глуха – хорошим музикантом. Це приводить до того, що склад професійних груп з анатомічної сторони повинно бути різним, а члени однієї і тієї ж професійної групи повинно бути схожими саме в тих відносинах, які впливають на сам характер даних професій (акробати – люди з гнучким та еластичним тілом, ті, хто займається сплавом лісу в Карпатах – сильними людьми з добре розвиненою мускулатурою).

Професійна діяльність примушує, у свою чергу, людський організм пристосовувати до певної праці, що викликає надмірний розвиток одних частин тіла, які непотрібні для цієї роботи органів, у музикантів (піаністів) розвивається мускулатура пальців і кисті, стає грубою шкіра в землеробів, спостерігається скривлення хребта в тих, хто багато часу проводить за письмовим столом, значна деформація всього тіла має місце в атлетів, акробатів.

Сюди можна додати й професійні хвороби – голос у співаків, учителів, захворювання дихальних шляхів у шахтарів. Навіть недосвідчений спостерігач пояснить різницю між зовнішнім виглядом землероба і робітника, що працює в цеху, ученим з лабораторії. Смертність, що коливається від професій до професій, також підтверджує цю закономірність.

Більш-менш тривале виконання професійних актів накладає відбиток на зовнішні рухи людини і на її вигляд. Наприклад, хода моряків (качаються та перевалюються), хода священників (плавні та величні рухи), „військова” виправка офіцерів. Ще помітніше вплив професій виявляється в словесних рефlekсах: манері говоріння, термінології, голосній промові, чітка дикція. Одяг людини при виконанні професійних обов’язків („форма” медиків, військових тощо). Обличчя – довге волосся та борода у священників, коротка зачіска військових, багато косметики на обличчі повії та інше.

Професія впливає й на психічні особливості людини. Тут діє той же професійний відбір (у даному випадку „психічний відбір”), про який ішлося раніше: певні професії вимагають відповідних психічних властивостей від людини. Людина, що не має їх або не може потрапити в цю професійну групу, або,

навпаки, за непридатність виключається з часом з неї (наприклад, неуважна людина не може бути бухгалтером, казначеєм; людина відверта і щира – дипломатом, „не фанатик” – лідером релігійної секти або революційної партії). Завдяки такому відбору члени однієї професійної групи психічно будуть схожими (саме в тих властивостях, які вимагає дана професія).

Будь-яка професія для задовільного виконання вимагає відповідної психічної адаптації до себе. Професія співака, музиканта вимагає від нього музичного слуху і постановки голосу, професія художника – гостроти сприйняття світлових та кольорових тонів і гам. Без розвитку відповідних властивостей люди не могли б залишатися в їхній професії, а тим більше задовільно виконувати свої обов'язки. Вони були б виключені з неї або самі пішли б.

Важко здійснити якісь дії з першого разу, однак після неодноразового повторення це виходить набагато простіше. Сприйняття та увага людей, наприклад, підлягають такому професійному впливу. Людина краще сприймає об'єкти і явища, що відносяться до її професії, до них вона ставиться з більшим розумінням. Приклади: коректор-професіонал легко помічає помилки (учитель); лікар з досвідом помітить симптоми, які не бачить спеціаліст. Якщо взяти пейзаж, то різні люди звернуть увагу на різні його аспекти: селяни – на склад покриття, художник – на поетичну красоту, фарби, історик – на історичну пам'ятку тощо. Експерименти підтверджують, що людина запам'ятовує більше тих предметів, які пов'язані з її професією.

Проявом впливу професії на людину є і факт гіпертрофічної оцінки важливості та значення своєї професії зі сторони професіонала. На думку Сорокіна, як підсумок такого впливу – виникнення професіональних типів: солдат, матрос, банкір. У результаті виробляється „корпоративний дух”, який проявляється в особливій професійній солідарності, єдності інтересів, світогляду в „професійній етиці”.

Професія кожної людини деформує її душу за певним образом і складом. Від характеру людини значною мірою залежить характер її ідеології, духовного багатства, етики, симпатії та антипатії, звичок та інше. Професія кожного нав'язує свою точку зору, на основі якої людина сприймає світ, явища і

реагує на роздратування. Отже, професія має велике значення у визначенні психічного стану людини, а вплив професії розповсюджується на все наше духовне життя і тим сильніше, чим довше людина займається в межах своєї професії.

Професії впливають на поведінку й спосіб життя людини.

Вона обумовлює місце проживання, характер житла, одягу, їжі. Якщо середній дохід однієї професії один і той же, то саме через це часто життя буває схожим. Прямо або опосередковано професія виражає: бюджет часу людини, час їжі, процес роботи, сну, відпочинку тощо; її житло та обстановку; їжу; одяг; потреби та засоби їх задоволення; характер розваг (ресторани, бари, театр та інше); сімейний стан; засоби підтримки знайомих та коло знайомих; слідування певним правилам (деякі професії вимагають у їх представників певних особистих якостей).

Оскільки професія має таке велике значення для людини, вона відповідно має вплив і на соціальні процеси, бо вони в кінцевому рахунку складаються із вчинків людей.

Перспективи розвитку професій у сучасному й майбутньому

Майбутні професії будуть в основному пов'язані з технологічною революцією – нібито нове суспільство стане суспільством інформації з типовими для нього професіями – „новим відродженням”; у перспективі всі будуть працювати лише в галузі інформатики або астронавтики; 2/3 зайнятості припадає на професії, що поки не існують.

Деякі вчені відмовляються від такого спрощеного підходу до аналізу майбутніх професій. Вони вважають, що на їх розвиток будуть впливати різні фактори і багато сьгоднішніх професій будуть дуже потрібними в майбутньому.

Які фактори будуть впливати на професійну структуру суспільства в майбутньому? На зміни у сфері зайнятості впливає не стільки найновіша технологія, скільки економіка і, зокрема, динаміка росту національного продукту. Так, наприклад, на думку західних науковців, робочі місця, що зникли в останні три роки внаслідок технологічних інновацій, складають незначну частину загальної кількості місць, що зникли. Феномен виникнення нових професій тісно пов'язаний із структурними

скороченнями зайнятості. Підраховано: ріст продуктивності праці на 1% викликає скорочення 300-350 тис. робочих місць.

Зміни в технології вплинуть на створення нових і оновлення старих професій. Професії, основані на новітніх технологіях, розповсюджуються достатньо швидко, проте вони мають поки що невелику частку в структурі зайнятості – усього 10-20%. Тому невірно прогнозувати, що подібні професії призведуть у наступні 10 років революцію. Підтвердженням цього є нещодавні дослідження американських учених. Згідно з ними, у період до 1995 року найбільша кількість робочих місць була зайнята касирами, секретарями, продавцями та ін. Перша професія, пов'язана з новою технологією, аналітик комп'ютерних системи знаходиться на двадцять другому місці в списку найбільш розповсюджених професій. Більше половини робочих місць пов'язані з низькою кваліфікацією.

Має місце зростання зайнятості в невиробничій сфері, наприклад, у США – $\frac{3}{4}$ робочих місць дадуть у найближчі 10 років саме невиробничі служби. Ще в 2000 році приблизно 90% було зайнято в цих закладах.

Зростає зайнятість у службах бізнесу. Дослідження професійної зайнятості показали, що найбільш популярними є спеціальності, пов'язані з комерцією. Вони дають половину робочих місць у таких професіях, як комерсанти, страхові агенти, фінансові консультанти в галузі кредиту, рахівники і касири.

Скорочення ручної праці, зростання числа висококваліфікованих працівників. Згідно з прогнозами, робітники в США склали в 1985 році – 17% зайнятого населення, у 1990 – 10%, у 2000 році – приблизно 4% (що співвідноситься з кількістю всіх аграріїв країни). Таким чином, **співвідношення між робітниками та службовцями зміниться з 40:60% до 30:70%.**

Перехід від енергоємної праці до інформаційної також приводить до змін на ринку праці. Як відзначав Д.Белл, головним ресурсом постіндустріального суспільства є не земля, не енергія (як в індустріальному суспільстві), а інформація і знання: без матерії ніщо не існує, без енергії ніщо не відбувається, а без інформації – ніщо не має змісту. Основу інформаційної індустрії складають службовці. М.Порат зробив спробу визначити склад

робочої сили, розставляючи професії згідно з їхнім інформаційним вкладом:

- виробники інформації (учені, техніки);
- поширювачі інформації (викладачі і театральні працівники);
- працівники, що здійснюють планування, контроль і відповідну діяльність в області інформації (від менеджера до розсильного).
- обробники інформації (журналісти і службовці);
- спеціалісти, що розповсюджують інформацію (система телекомунікації).

За оцінками Національної Асоціації Коледжів і Роботодавців США (National Association of Colleges and Employers, нині найбільш затребувані випускники вищих навчальних закладів, що мають професії: бухгалтери, менеджери, фахівці в області продаж, інженери-будівельники, фінансові аналітики, інженери-проектувальники, викладачі й фахівці з консалтингу³².

Контрольні питання

1. Від чого залежить соціально-психологічний клімат трудового колективу? Який із стилів управління директивний, демократичний, ліберальний має позитивний вплив на нього, який – негативний?
2. Використовуючи метод соціометрії, проведіть вивчення соціально-психологічного клімату в студентській групі, де ви навчаєтесь. Запропонуйте засоби для його поліпшення.
3. Що таке професія, спеціальність, кваліфікація?
4. Які професії можна виділити залежно від предмета праці, мети праці, засобів праці, умов праці?
5. Складіть формулу тієї професії, якої ви навчаєтесь.
6. Що таке професійна стратифікація?
7. Які форми професійної стратифікації Вам відомі? У чому їх особливості?
8. Яким чином впливає професія на людину?
9. Охарактеризуйте тенденції змін у сфері професійної зайнятості.

³² <http://www.washprofile.org/ru/node/4730>

Проблемні питання, вправи та завдання

1. Як співвідносяться в реальному житті поняття „професія”, „спеціальність”, „кваліфікація”? Наведіть конкретні приклади.
2. Використовуючи тести (наприклад, опитувальник Клімова), з'ясуйте, чи відповідає ваша майбутню професія вашим здібностям і нахилам.
3. Проведіть аналіз мотивів вибору майбутньої професії студентами вашої групи. Чи багато серед них таких, хто прийшов до вузу за покликанням?
4. Вважається, що вибір професії може бути оптимальним, якщо збігаються мотиви „хочу”, „можу” і „треба”. А як це можна здійснити практично? Наведіть приклад.

3. Соціологія побуту та дозвілля

3.1. Особливості позавиробничої діяльності

За основними функціями і типом соціальної організації людська життєдіяльність у сучасному суспільстві, як відомо, може бути поділена на три важливі сфери: сферу трудової, виробничої діяльності, у якій створюються матеріальні і духовні надбання суспільства; сферу суспільно-політичної діяльності, з якою пов'язані процеси управління суспільством, і, нарешті, сфера позавиробничої діяльності людей, де здійснюється особисте споживання, а також необхідне для нього обслуговування і самообслуговування, відновлюються і розвиваються людські здібності, народжуються і проходять первинну соціалізацію підрастаючі покоління. Саме ця остання сфера життєдіяльності і є предметом вивчення таких спеціальних складових соціологічної науки, як соціологія побуту і соціологія дозвілля, котрі поки що не отримали у нашій країні належного розвитку.

Тривалий час значення позавиробничої діяльності пригнічувалося. Невиправданий примат праці породив „тоталітаризм” праці в суспільстві, була фетишизована виробнича сфера, виник культ працівника і, насамперед, виробника. Усе, що поза роботою, поза працею, уважалося другорядним, відсувалося на другий план. Але ж із визначення праці як вічної та природної умови людського життя, на чому

базувалася офіційна марксистська ідеологія, зовсім не впливає, що праця – єдина і достатня умова нашого життя. Засновник марксизму К.Маркс, наприклад, писав: „Людина може витратити протягом доби, природна тривалість якої дорівнює 24 годинам, лише певну кількість життєвої сили. Протягом певної частини дня сила повинна відпочивати, спати, протягом іншої частини дня людина повинна задовольняти інші фізичні потреби – харчуватися, підтримувати чистоту, одягатися і т.д. За цими чисто фізичними межами продовження робочого дня натрапляє на межі морального характеру: робітникові потрібен час для задоволення інтелектуальних і соціальних потреб, обсяг і кількість яких визначається загальним станом культури”.

Позавиробнича сфера діяльності людей характеризується певними особливостями та рисами, що відрізняють її від інших сфер діяльності людей.

- По-перше, вона значною мірою залежить від інших сфер життя і, насамперед, від трудової діяльності людей та економічного життя суспільства.
- По-друге, позавиробнича діяльність підлягає значно меншому організаційному впливу суспільства і держави, ніж інші сфери життя. Можна сказати, що вона регулюється ними не прямо, а опосередковано і не формалізується так, як, наприклад, суспільно-політичне життя, праця людей в організаціях та установах.
- По-третє, тут значно більше значення мають індивідуальні особливості людей та їх угруповання, які з’являються на основі спільного дозвілля, дружніх стосунків і прихильностей, тобто мають неформальний характер.
- По-четверте, позавиробнича діяльність характеризується значно більшим індивідуалізмом, ніж праця і суспільно-політичне життя, які пов’язані, як правило, із суспільно-організованими, переважно колективними діями.
- І нарешті, основними соціальними групами, пов’язаними з позавиробничою діяльністю, є сім’я, якій буде присвячена наступна тема, і різноманітні неформальні спільності людей, які утворюються на основі індивідуальних прихильностей та інтересів.

Бюджет часу – це структура часу соціального суб'єкта за основними видами діяльності, розподіл часу людини на ті або інші заняття. Добовий фонд часу прийнято поділяти на дві основні частини: необхідний та вільний час. До необхідного відносять робочий час і час для задоволення фізіологічних потреб і ведення домашнього господарства. Використання добового фонду часу робітниками Росії, США й Фінляндії можна проаналізувати, звернувшись до таблиці, що подана далі. Її аналіз показує, що з поза виробничою діяльністю пов'язана значна частина як необхідного часу, так і весь вільний час людини.

**Структура повсякденної діяльності промислових і будівельних робітників у трьох країнах,
% від тижневого фонду часу³³**

Види діяльності	Чоловіки			Жінки		
	Псков	Джек-сон	міста Фінляндії	Псков	Джек-сон	міста Фінляндії
Робота	31,8	26,4	28,8	28,3	35,7	26,0
Домашня праця і задоволення побутових потреб	6,4	6,4	7,5	14,0	8,7	12,3
Загальне трудове навантаження	38,2	32,8	36,3	42,3	44,4	38,3
Фізіологічні потреби	38,5	40,5	40,6	38,8	39,6	40,3
Вільний час	20,5	23,8	22,6	15,8	15,0	20,9
Пересування, пов'язані з роботою	2,8	2,9	–	3,1	1,0	–
Нерозподілений час	–	–	0,5	–	–	0,5

Значна частина витрат часу, пов'язаних із роботою, витрачається на дорогу до робочого місця і назад. Цей показник поступово збільшується. У великих містах витрати на дорогу до місця роботи і назад навіть більше середніх.

³³ В.Д. Патрушев. Сравнительный анализ бюджетов времени рабочих в России, США и Финляндии. //Социологический журнал. 2001. № 4. – С. 128-134. – <http://www.nir.ru/sj/sj/sj4-01pat.html>.

За 12 років, що пройшли між першим (80-ті роки) і другим (90-ті роки) дослідженнями даного автора у Пскові, у Росії відбулися великі зміни. Змінився політичний лад, іншими стали економічні відносини, морально-психологічний клімат, соціальна й виробнича структури. Усе це не могло не позначитися і на бюджеті часу робітників. Так, у чоловіків час роботи зменшився за рахунок зменшення тривалості оплачуваної роботи, але разом з тим збільшилися витрати на пов'язані з нею види діяльності. При цьому тривалість додаткової оплачуваної роботи практично залишилася на колишньому рівні. Усе це пояснюється неповною завантаженістю на основному місці роботи, що не дивно в нинішніх умовах. У жінок, зайнятих на промислових підприємствах і в будівництві, збільшився загальний час роботи, а також додаткової оплачуваної роботи. Для нормального життя заробітної плати жінок не вистачає, і вони змушені трудитися більше.

Час, пов'язаний із задоволенням фізіологічних потреб, включає в себе час на сон, прийняття їжі, догляд за собою. Дослідження показують, що в будні для цього використовується 37-39% добового часу: у чоловіків у будні на сон припадає 7,5-7,6 год., у вихідні – 6 год., у жінок відповідно 7,3 і 8,3 год.

Домашня праця включає в себе повсякденне обслуговування і самообслуговування (приготування їжі, прибирання, догляд за одягом, житлом, купівля товарів тощо). Крім того, сюди включають також працю в підсобному господарстві (город, сад, догляд за худобою, ремонтні роботи).

3.2. Структура та особливості побутової діяльності

Як показав аналіз бюджету часу, позавиробнича діяльність включає в себе дві основні частини: побутову діяльність, яка в основному пов'язана із задоволенням матеріальних потреб, і дозвілеву діяльність, що сприяє задоволенню, головним чином, духовних потреб та інтересів людей.

Побут – це повсякденний бік життя людей, пов'язаний з відновленням життєвих функцій людини, її працездатності та задоволенням її нагальних потреб. Соціологи відзначають, що побут включає в себе повторювані, буденні види життєдіяльності, які сприймаються людиною як природні, необхідні, звичні.

Найбільш стійкі з них можуть виступати як звичаї і ритуали. У побутових нововведеннях особлива роль належить молоді.

Основними факторами, які визначають специфіку побуту різних народів і країн, є: рівень розвитку продуктивних сил, характер соціально-класової диференціації, культурні та етнічні особливості народів, що населяють певну країну, природнокліматичні умови, у яких вони проживають. У середині кожної окремої країни певні розбіжності має побудова життєдіяльності представників різних соціальних груп (мешканців села і міста, робітників та інтелігенції, молодих і старих, тощо), а також етнічних спільностей.

Побут включає в себе три основні частини: домашнє господарство, суспільну форму побуту і так званий „виробничий побут”.

Домашнє господарство – важлива частина побуту. В його основі лежить один із поширених видів праці – домашня робота, яка охоплює основну частину дорослого населення. На думку англійського соціолога Е.Гідденса, цей вид праці еквівалентний за своєю цінністю праці на виробництві. Він відзначає, що в сучасній економіці третина продукції виробляється в домашніх умовах.

Однак домашня робота являє собою один із найважчих видів праці. Дані інституту фізіології праці Макса Планка в Німеччині показують, що робітник важкої фізичної праці витрачає за хвилину 5 ккал, а жінка, працюючи вдома, витрачає при прасуванні 1,8 ккал, піл час приготування їжі – 2,1 ккал, митті посуду – 3, митті вікон – 3,9, під час прибирання квартири – 5, миття ванни – 7,3 ккал. Під час щоденної купівлі продовольчих товарів для сім’ї з чотирьох чоловік жінка приносить, часто здалеку, додому покупки, загальна вага яких становить 2,4 т. Як відзначають польські соціологи, щоденна домашня робота жінки в сім’ї з двома дітьми відповідав важкій фізичній праці робітника, що працює в металургійній промисловості.

У нашій країні домашня робота завжди була малоефективною, з високою часткою ручної, немеханізованої праці. Статистика показує, що продуктивність праці в промисловості, наприклад, зростає значно більш, ніж продуктивність домашньої роботи. У чому причина? Соціологи

вважають, що це, передусім, пов'язане з низьким рівнем технічної оснащеності домашньої праці, дефіцитом товарів, які полегшують цю працю, недостатнім розвитком суспільних форм побуту. І хоч зараз можливостей для використання різноманітної домашньої техніки стало більше (немає вже дефіциту цих товарів), великі ціни на них, а також на побутові послуги в громадсько-побутових установах, як і раніше, не поліпшили справи в цій сфері.

Одним із важливих факторів нашого побуту взагалі і домашнього господарства зокрема є житло. Від нього залежить не тільки продуктивність домашньої роботи, а й самопочуття людини, її задоволеність життям. Як зазначалося в Указі президента „Основні напрями забезпечення житлом населення України на 1999-2005 роки (липень 1999 року), житлова проблема є однією з найгостріших соціально-економічних проблем в Україні.

Середня забезпеченість населення житлом становить 20,1 кв. метра загальної площі на одну особу, що в 2 рази менше, ніж у розвинених країнах світу. Обсяги будівництва житла за останні роки зменшилися більш як у 2,5 рази і становили в 1998 році 5,85 млн. кв. метрів, з них лише 3,5 відсотка будувалося за рахунок централізованих капіталовкладень. Значно скоротилося спорудження житла підприємствами та організаціями, а також кооперативне житлове будівництво (у 10-12 разів). Істотні зміни відбулися в структурі введеного в експлуатацію житла та джерелах фінансування його будівництва. Частка житлового будівництва за рахунок коштів населення досягла майже 57 відсотків його загального обсягу³⁴.

Результати соціологічного моніторингу, подані далі в таблиці в %³⁵, показують, які типи житлових приміщень має сучасна українська сім'я.

³⁴ http://osp.iatp.org.ua/22_ukr_law/yp_onzjn.htm.

³⁵ Паніна Н.В. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. – К.: ТОВ ”Видавництво Софія”, 2005. – 117 с.

Тип житлового помешкання української сім'ї

	2002	2003	2004	2005
Індивідуальний будинок	38.9	35.2	34.3	34.7
Частина індивідуального будинку	3.1	3.1	2.2	3.7
Окрема квартира	52.0	55.9	58.4	55.1
Загальна (комунальна) квартира	2.6	2.5	2.6	2.7
Гуртожиток	1.2	1.2	0.7	1.2
Будинок-інтернат для громадян похилого віку, інвалідів, монастир	0.0	0.0	0.0	0.1
Готель	0.0	0.0	0.0	0.1
Інше приміщення	0.4	0.1	0.3	0.4
Наймане в громадян житлове приміщення	1.5	2.1	1.4	1.8

Результати соціального моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України, свідчать про певне поліпшення життєвих умов населення України. Збільшилася житлова площа й загальна площа проживання. Від 1998 року тривав процес поліпшення житлових умов: зменшувалася частка людей, змушених мешкати в одній кімнаті утрьох, учотирьох або вп'ятьох і, відповідно, збільшувалася кількість тих, хто мешкав в одній кімнаті вдвох, ба навіть мав власну кімнату. Проте у 2002 році ця тенденція загальмувалася, і впродовж 2004 року істотних змін не зафіксовано. З огляду на те, що поряд зі збільшенням житлової площі дещо зросла частка тих, хто у своєму розпорядженні має частину будинку, можна припустити, що

поліпшення житлових умов у 2004 році відбувалося, зокрема, за рахунок розширення прибудов до будинків.

Проблеми житла в Україні пов'язані не тільки з кількісними параметрами, а й з якісними. Значна частина житлового фонду в нас не пристосована для нормального життя. На питання „Чи маєте Ви у квартирі (будинку)...? (Відзначте всі відповіді, що підходять)” були отримані такі відповіді (%)³⁶:

У квартирі (будинку) маю	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Холодну воду	76.4	75.0	76.9	78.3	80.8	80.4
Гарячу воду	56.5	46.8	44.0	41.8	39.7	38.7
Каналізацію (туалет)	66.5	66.5	65.7	67.7	71.4	69.8
Центральне опалення	63.0	61.4	59.4	62.3	62.8	60.0
Телефон	47.5	47.2	48.7	53.6	53.7	55.8
Газову/ електроплиту	92.7	94.1	87.8	92.9	91.7	95.4

Ці результати підтверджують і дані статистики. За даними статистики, 45,1% житлових приміщень у нашій країні не мають водопроводу, 51,1% – каналізації, 61,9% – гарячого водопостачання, 54,4% – ванни або душу. Це також зменшує продуктивність праці в домашньому господарстві й робить незадовільними наші побутові умови. З цього випливає, що перспективи щодо поліпшення побуту в нашій країні пов'язані як із забезпеченням громадян країни якимось житлом, так і з підвищенням рівня його благоустрою, поліпшенням планування житлових приміщень.

На думку американських експертів, підвищення продуктивності праці та вдосконалення побутових умов життя

³⁶ Паніна Н.В. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. – К.: ТОВ ”Видавництво Софія”, 2005. – 116 с.

людей у розвинутих країнах буде певною мірою залежати від комп'ютеризації житла. Це означає, що в будинках до центрального комп'ютера буде підключена практично вся побутова техніка, а система сигналізації будуватиметься таким чином, щоб зайти в будинок можна було, набравши певний код. При цьому в пам'яті комп'ютера залишається час входу і виходу. Із закінченням, наприклад, циклу прання та сушіння білизни на екрані з'являтиметься потрібний сигнал. Таким же чином можна дізнатися про готовність м'яса в духовці чи про те, що посуд у посудомийній машині вимитий і висушений. Можна також вибрати зручний температурний режим для кожної кімнати, регулюючи її за часом. Від'їжджаючи з дому, можна включити кондиціонер і запрограмувати, щоб він почав працювати за три години до передбаченого повернення. Поки що найдешевші такі системи коштують дуже дорого, їх можуть дозволити собі лише заможні люди, але з часом, можливо, такі зручності стануть доступними для значної більшості громадян розвинутих країн.

Залишається невирішеною проблема забезпечення житлом громадян, які потребують соціального захисту. Лише для пільгових згідно з чинним законодавством категорій громадян необхідно побудувати близько 70 млн. кв. метрів житла. Повільними темпами здійснюється реконструкція житлових будинків перших масових серій забудови, яка б дала змогу відновити 72 млн. кв. метрів житла. У зв'язку з цим основними завданнями у сфері забезпечення житлом населення України є: збільшення у два рази протягом 1999-2005 років обсягів житлового будівництва в Україні та здача в експлуатацію до 2005 року до 55 млн. кв. метрів житла, для чого необхідно залучити 45 млрд. гривень, у тому числі завершення спорудження близько 10 млн. кв. метрів тимчасово припиненого будівництвом житла; удосконалення в 1999-2001 роках нормативно-правових актів щодо фінансування та кредитування будівництва житла з метою нарощування обсягів будівництва; сприяння збільшенню інвестицій у житлове будівництво.

Яка ситуація сьогодні з житлом в інших країнах? За даними статистики: забезпеченість житлом на душу населення в Австралії становить 26 кв. метрів, Великобританії – 34,5, Італії – 42,8 кв. метра. 68% американських домогосподарств у 2001 році

були власниками свого житла. У 2001 році тут був побитий ряд національних рекордів – щодо угод купівлі-продажу будинків та обсягу ринку нового будівництва житлових будинків для однієї родини. За даними Гарвардського Університету (Harvard University), що обстежував ринок житлової нерухомості США, головною причиною росту числа домовласників став вплив іммігрантів, що складають більше 40% покупців житла.

Національна Асоціація Домобудівників США і Національна Асоціація Ріелтерів провели дослідження, щоб визначити, де хочуть жити американці. 32% опитаних повідомили, що вони хотіли б жити в ближньому передмісті, 28% – у місті, 25% – у віддаленому передмісті і 15% – у великому місті. Найважливішим фактором при виборі житла 41% опитаних назвали його ціну, 39% – розташування, 11% – красу, 2% – близькість до роботи, 1% – близькість до школи. Під час покупки будинку головну роль грають його розміри – чим більший будинок, тим краще (цієї думки дотримують 64% опитаних). 27% оцінюють: чи знаходяться в межах пішохідної прогулянки до школи, магазину, місця відпочинку й розваг. 23% респондентів звертають увагу на близькість будинку до місця їхньої роботи, 9% – хочуть жити ближче до маршрутів суспільного транспорту і 5% – якнайближче до міста (опитані могли вибрати кілька варіантів відповіді). На момент проведення цього дослідження 58% опитаних жили в окремому будинку, 7% – у таунхаузі, 22% – у багатоквартирному будинку, 8% – у мобільному будинку.

Середньостатистичний американський будинок зразка 2002 року мав площу 196 кв. м. Приблизно 87% будинків оснащені централізованою системою кондиціонування повітря. У 55% було принаймні дві туалетних кімнати. У 58% – один і більше камінів. 52% будинків були не нижчі двох поверхів.

Однак і в США існує гостре житлове питання: проблема полягає в нестачі недорогого житла. Причому гострота цієї проблеми наростає: за останні 25-30 років кількість недорогого житла (\$300 на місяць, у цінах 1995 року) залишалася на одному рівні, при тім що число орендарів житла з низькими доходами (\$12 тис. у рік, у цінах 1995 року) неухильно зростало. 14,4 млн. американських родин з низьким рівнем доходу вкрай мають потребу в поліпшенні житлових умов. Як правило, дешеве житло

перебуває в поганому стані й виявляється першим у черзі на знос, на реконструкцію або приходять у непридатний для життя стан. Між 1973 і 1993 роками 2.2 млн. одиниць дешевого житла зникло з ринку. У 2003 році 57,7% американських родин відповіли позитивно на питання: „Могла б ваша родина придбати недорогий будинок?”. Це означає, що 57,7% родин були готові протягом 30 років погашати кредит з фіксованою процентною ставкою. Ціна „недорогого будинку” визначається за такою схемою: 25% будинків у даному районі дешевші і 75% будинків дорожчі цієї ціни.

Розходження між домовласниками за віковою ознакою красномовно описують типову американську вікову модель благополуччя. Так, у 2003 році лише 22,8% молодих людей у віці до 25 років були власниками будинків. У віковій категорії від 25 до 29 років відбувається стрибок – уже 40,6% молодих людей є домовласниками. А серед американців у віці від 30 до 34 років більшість знаходить статус домовласника – 57,3 %. Таким чином, у 25-34 років більшість американців не тільки піднімається на новий і „знаковий” для США рівень статку, але й бере на себе досить тверді зобов’язання щомісячного погашення кредиту. У наступних вікових категоріях відсоток домовласників неухильно росте: 66,2% (35-39 років), 71,6% (40-44 роки), 76% (45-49 років) і т.д. – і досягає піка в групі 65-69 літніх американців – 82,3%.

Надалі відсоток власників житла знижується (для людей у віці старше 75 років він зменшується до 79,3 %), оскільки багато літніх американців продають будинки. І не тільки тому, що в такому віці господарювати стає не під силу, але й тому, що ці засоби потрібні для оплати витрат на проживання в будинках для старих і на медичні витрати. Таким чином, у типовій американській життєвій стратегії будинок є одним з головних об’єктів вкладення капіталу і гарантом благополучної старості³⁷.

Розглядаючи проблему житла та місця його в житті людини, потрібно відзначити, що намічається процес зміни функцій житла. Як відомо, воно завжди були місцем, де задовольнялися первинні потреби людей (харчування, догляд за собою, спілкування, відпочинок тощо). Будинок був „фортецею”, де

³⁷ Жилье. – <http://www.washprofile.org/ru>.

люди ховалися від складностей великого світу. Зараз же через різні причини він стає і місцем роботи: сфера праці і побуту для окремих людей зливаються до купи. У нашій країні найбільш поширеною причиною об'єднання праці та побуту є розвиток індивідуальної трудової діяльності, поява невеликого підприємництва, коли сім'я, не маючи інших приміщень, використовує своє житло як майстерню, склад тощо. Це найчастіше погіршує житлові умови людей, і таке становище не може бути тривалим, його не можна розглядати як позитивну тенденцію розвитку побутової сфери.

У більш розвинутих країнах, де широко запроваджена електронна техніка, житловий будинок стає також місцем роботи, коли людина має комп'ютер і працює на ньому вдома, виконуючи свої робочі функції у звичайних побутових умовах. У тих країнах, де житлова забезпеченість є досить високою, це не погіршує побутових умов людей, а, навпаки, сприяє збереженню часу (він не витрачається на дорогу до роботи й назад) і, отже, збільшенню вільного часу, що можна розглядати, як позитивну тенденцію у розвитку побуту.

Суспільний побут – інша важлива частина побутової сфери життя – включає в себе систему державних і приватних підприємств та установ, які займаються побутовим обслуговуванням населення як безпосередньо у себе, так і дома в клієнтів. Це перукарні й пральні, майстерні ремонту техніки, взуття, одягу тощо, хімчистки, їдальні, система комунального обслуговування і т. ін. Здійснюючи побутові послуги населенню, ці заклади безпосередньо задовольняють потреби людини, породжуються особистими та сімейно-побутовими запитами, веденням домашнього господарства. Соціологи відзначають, що серед цих послуг можна виділити дві основні групи: матеріальні (ремонт побутової техніки, наприклад) і нематеріальної, які складаються з послуг перукарів, спеціалістів обслуговування свят, догляду за хворими й дітьми і т.п.

Суспільна форма побуту має більш високу продуктивність праці порівняно з домашнім господарством, сприяє економії часу. Згідно з розрахунками вітчизняних економістів, повна електрифікація побутових процесів може скоротити час ведення домашнього господарства лише на одну третину, а суспільні

форми побуту скорочують його вже на дві третини. Існує думка, що функції домашнього господарства поступово передаватимуться суспільним формам побуту, але це, думається, не означає повного зникнення першого, як це вважали, наприклад, у 20-30-х роках, пропонують поступову заміну індивідуальних форм побуту колективними (комунальна квартира, їдальня, виховні заклади для дітей, колективні форми відпочинку тощо). Головне значення суспільних форм побуту полягає в максимальному полегшенні домашньої праці, а не в заміні її.

Серед найбільш трудомістких частин домашнього господарства можна назвати приготування їжі. Для того щоб знизити витрати часу та затрати фізичної енергії, потрібно розвивати такі форми суспільного побуту, як їдальні, кулінарії та підприємства харчової промисловості, які зможуть забезпечувати господарку не сировиною, а максимально підготовленими до споживання продуктами (напівфабрикати). Вони (насамперед їдальні, кафе, ресторани) можуть розглядатися не як основний спосіб харчування людей, а допоміжний – для організації великих свят на дому, задоволення потреб людей у харчуванні, коли вони знаходяться поза межами своїх осель – на відпочинку, на роботі, навчанні тощо.

Сучасні дослідники вважають, що збереження домашнього господарства пов'язане як з об'єктивними причинами (низький рівень розвитку суспільних форм побуту та їх неспроможність охопити всю різноманітність людських потреб та інтересів, низька купівельна спроможність деяких категорій населення, які не можуть користуватися послугами громадських підприємств побуту, тощо), так і з суб'єктивними. Дуже виявляється консерватизм людей, їх прихильність до традиційних форм задоволення потреб навіть тоді, коли існуючі форми вже застаріли й не відповідають можливостям сучасного суспільства. Так, деякі сім'ї визнають за краще прати білизну в домашніх умовах, а не віддавати в пральні, оскільки вважають це більш гігієнічним. Підраховано, що сім'я витрачає на прання білизни приблизно 25 днів на рік, тобто, скориставшись пральною, жінка збереже місячну відпустку. Та значна частина нашого населення ігнорує громадські підприємства, які б полегшили домашню

працю. У той самий час деякі сім'ї погодились би на використання білизни одноразового призначення (постільна білизна, деякі види одягу, рушники, серветки тощо), але у нас поки що не виробляються матеріали, які дозволили б це зробити.

Крім консерватизму населення, існують і деякі психологічні причини, що не дозволяють повністю відмовитися від домашнього господарства: споживання має індивідуальний характер, громадські форми побуту практично не здатні передбачити всю різноманітність інтересів, смаків і потреб людей, забезпечити їх задоволення.

Третя частина побуту – це так званий „**виробничий побут**” – специфічна форма суспільного побуту, яка являє собою обслуговування потреб людини в процесі її трудової діяльності. Він включає в себе ті побутові структури, які забезпечують відновлення сил працівника та його особисту гігієну: їдальні та буфети на підприємствах й установах, побутові приміщення (гардероби, душові, умивальники тощо), кімнати гігієни, відпочинку, психологічного розвантаження і т. ін. Від якості виробничого побуту залежить працездатність людей, ефективність їх трудової діяльності, задоволеність працею, самопочуття та здоров'я. У розвинутих країнах цьому питанню приділяється досить багато уваги: розробляються програми соціального розвитку організацій та установ, вивчаються потреби працюючих та можливості їх задоволення. Цим займаються і соціологія, і психологія, і соціальна гігієна, й інші науки.

3.3. Структура та особливості дозвілля

Важливе місце в позавиробничій діяльності суспільства відіграє вільний час людей. Існує спеціальна соціологічна теорія, яка займається вивченням вільного часу та дозвілля, (**соціологія дозвілля** – це галузь соціології, що вивчає поведінку індивідуума і груп у вільний час, способи задоволення потреб під час відпочинку (рекреації), розваг, спілкування, а також функціонування „індустрії дозвілля”, тобто підприємств та установ, які організують колективне споживання культурних цінностей та суспільні форми відпочинку. Вважається, що ця галузь соціології почала розвиватися з появою роботи Веблена „Теорія бездіяльного класу”).

Емпіричні дослідження дозвілля почалися у 20-30-х роках ХХ ст. В СРСР перші значні дослідження вільного часу були проведені в 60-х роках.

Дозвілля – це вільний від оплачуваної праці і неодмінних обов’язків час. На формування дозвілля сучасного типу справили вплив, насамперед, два основних фактори: 1) індустріалізація суспільства й 2) процес урбанізації. Збільшення продуктивності праці внаслідок індустріалізації привів до скорочення часу, необхідного для праці, підйому життєвого рівня населення, збільшення вільного часу як наприкінці робочого дня, так і наприкінці робочого тижня. Останнє мало наслідком також концентрацію дозвілля у вихідні та під час відпусток.

Основними функціями дозвілля є економічна і соціальна. **Економічна функція** дозвілля характеризується тим, що воно забезпечує відпочинок після праці, у процесі якого здійснюються споживання продуктів, користування послугами, котрі сприяють відтворенню людини. **Соціальна функція** дозвілля забезпечує спілкування людей, відтворення соціальної структури через належні різним соціальним групам типи дозвільної поведінки.

В одному з досліджень, наприклад, були виявлені такі типи дозвільної діяльності, які характеризуються різним ставленням людей до дозвілля:

1. Участь у сучасних формах культурного дозвілля та орієнтація на розширення цієї участі (45,5% опитаних – кількісні характеристики отримані під час вивчення працівників промислового виробництва СРСР).

2. Участь у названих формах дозвілля, але без орієнтації на його розширення (6,5%).

3. Неучасть у названих формах культурного дозвілля та орієнтація на таку участь (26,6%).

4. Неучасть у сучасних формах культурного дозвілля і відсутність орієнтації на участь у них (21,4%).

Соціологічний моніторинг, здійснений українськими соціологами, виявив певну структуру занять (у вільний від основної і домашньої роботи час), якими вони займалися хоча б один раз протягом останніх 7 днів (разом з вихідними). Результати соціологічного опитування подано в таблиці у %).

Структура занять населення України в позавиробничий час

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Ранкова гімнастика і фізкультура	18,3	19,3	11,3	14,0	11,6	16,6
Біг, оздоровчі прогулянки	9,3	9,4	4,0	4,9	3,5	4,8
Відвідування плавбасейну, заняття в спортзалі, на стадіоні, спортмайданчиках	4,5	5,4	2,9	2,3	2,4	3,1
Відпочинок на природі	8,7	9,9	8,2	9,3	9,5	6,4
Екскурсійна подорож	1,7	1,7	1,1	0,8	0,4	1,3
Відвідування спортивних видовищ (як глядач)	3,2	3,3	1,7	1,5	2,1	3,2
Відвідування кінотеатру	1,4	2,5	2,0	1,8	2,7	3,4
Відвідування театрів, концертів, музеїв, худ. виставок	4,1	3,4	3,4	1,9	2,2	2,9
Перебування в гостях	49,1	44,3	35,2	38,8	-	39,1
Прийом гостей	47,1	40,4	31,5	36,3	35,6	37,9
Відвідування ресторану, нічного клубу тощо	11,7	13,3	4,4	4,4	4,8	8,3
Написання листів	15,4	14,9	-	-	-	11,0
Праця за сумісництвом, додатковий підробіток	11,0	12,6	6,9	8,9	7,7	7,9
Громадська робота	4,2	5,0	4,2	4,8	3,9	3,6
Відвідування бібліотек	5,9	6,5	5,8	5,8	4,9	5,5
Читання художньої літератури	39,0	40,3	24,4	28,9	26,7	27,1
Відвідування курсів, гуртків, студій	2,0	1,7	1,6	0,9	1,6	1,3
Художня творчість (створення музики, творів, малювання, гра на музичних інструментах)	4,9	4,8	2,1	2,9	2,3	2,7
Прикладна творчість (рукоділья, вишивання, виготовлення дрібних виробів, різьблення по дереву)	10,6	13,1	6,7	7,8	6,9	7,0
Прослуховування музики (платівки, диски, магнітозаписи)	34,5	35,3	22,2	27,2	25,6	26,3
Відвідування церкви, костюлу, синагоги, мечеті, молитовного	22,7	17,4	13,5	18,1	14,2	16,7

будинку)						
Заняття з дітьми (уроки, ігри, прогулянки)	33,0	33,7	28,1	27,8	24,1	25,8
Настільні ігри (шахи, шашки, карти, доміно тощо)	15,5	17,2	11,2	14,2	9,2	10,1
Заняття з комп'ютером, пошук інформації, ігри, створення програм тощо)	5,4	8,4	5,3	7,6	7,4	10,8
Відвідування не продуктивних магазинів та ринків	-	-	20,7	25,1	22,7	27,0
Перегляд телепередач	86,5	87,0	76,5	80,7	83,3	86,4
Прослуховування радіопередач	58,2	54,6	43,6	42,9	38,8	47,1
Читання газет	70,3	70,3	61,1	61,1	58,3	67,7
Рибальство, полювання, збирання грибів і т.д.	-	-	6,0	5,9	3,9	4,2
Раціоналізаторство, конструювання	-	-	1,2	1,0	0,9	1,2
Вивчення літератури за фахом	-	-	7,7	9,7	8,7	8,7
Перегляд відеомagneтoфoнa, відеороликів	-	-	10,0	11,8	11,7	11,5
Відвідування клубів, дискотек, вечорів відпочинку	-	-	4,2	5,2	4,9	3,6
Колекціонування, фотографування, кінознімання	-	-	1,7	3,1	2,5	3,1
Участь у художній самодіяльності	-	-	0,7	0,6	1,2	1,1
Просто відпочинок, нічого не роблю	43,5	45,7	34,4	38,6	41,0	39,2
„Похід” по магазинах (не беруться до уваги продуктів)	14,7	15,8	-	-	-	-
Відвідування речового ринку (як продавець)	4,9	3,1	-	-	-	-
Відвідування речового ринку (як покупець)	25,6	29,4	-	-	-	-

Основні тенденції розвитку дозвілля характеризуються такими факторами:

- обсяг вільного часу практично співвідноситься з часом трудової активності, а в деяких соціальних групах (передусім, молодь) перевищує його;

- величина вільного часу зменшується із збільшенням віку;
- в останні роки домінує неорганізована форма проведення дозвілля, причому в мешканців села ця тенденція діє особливо явно;
- серед інших видів дозвільної діяльності переважає перегляд телепередач, що характерне практично для всіх країн світу. За даними Е.Гідденса, діти у віці до 18 років проводять біля телевізора більше часу, ніж вони витрачають на сон;
- останнім часом більш поширеними стали форми дозвілля, пов'язані з відеоапаратурою і комп'ютерами. Можна передбачати, що вони поступово переважатимуть у структурі дозвілля всіх вікових груп;
- значно менше, ніж раніше, витрачається часу на фізичну культуру і спорт (передусім це стосується нашої країни). Деякі дослідники вважають, що цей вид дозвілля в ряді країн знаходиться в передкризовому стані.

У ході дослідження вільного часу української молоді були виявлені різні форми соціокультурної діяльності, які можна згрупувати так:

I. Індивідуальне споживання культури з метою отримання інформації, відпочинку й розваги: перегляд телепередач, прослуховування радіо, грамзаписів, магнітофонів і відеомагнітофонів, читання газет і журналів, різноманітної літератури.

II. Масово-видовищне споживання культури з метою отримання інформації, відпочинку і розваг: відвідування кіно, театрів, концертів, виставок, музеїв, спортивних видовищних змагань і т.п.

III. Творчі заняття – фотографія, колекціонування, участь у художній самодіяльності, малювання тощо.

IV. Позасімейне спілкування, відпочинок і прийом гостей, відвідування вечорів відпочинку, дискотек, ресторанів, кафе, прогулянки і т.ін.

V. Самоосвіта, навчання і суспільна праця.

Дослідження показують, що значна частина позавиробничого часу витрачається на **сімейне спілкування** (слідкування подружжя, батьків і дітей, спілкування з іншими родичами), сюди

ж включається безпосередній догляд за малюками, заняття з дітьми – ігри, бесіди, перевірка уроків, відвідування шкіл, де вони навчаються тощо. Деякі дані свідчать, що на ці види занять витратяться приблизно 15-17% вільного часу чоловіків і 35-36% вільного часу жінок.

За останній час практично не змінилася структура занять людей у вільний час і місць проведення відпустки. Близько двох третин населення у відпустку не їздять, або не мають її, або проводять дома, займаючись домашніми справами. Основний час дозвілля більшість людей проводить пасивно: перегляд телепередач – 86%; читання газет – 68%; слухання радіопередач – 47%; просто відпочинок, нічого не роблячи – 39%; відвідування гостей – 39%; прийом гостей – 38%; читання художньої літератури – 27%; відвідування непродуктових магазинів і ринків – 27%; прослуховування музики (пластинки, диски, магнітозаписи й т.п.) – 26%; заняття з дітьми (уроки, ігри, прогулянки) – 26%. Зберігається тенденція збільшення частки осіб, які присвячують вільний час комп'ютерним іграм (на початку 2005 року їх вага складала близько 11% дорослого населення України).

Контрольні питання

1. Які три найважливіші сфери життєдіяльності людей ви знаєте? У чому полягають їх особливості та характерні риси?
2. Які функції виконує позавиробнича сфера життєдіяльності людей? Які соціологічні теорії її вивчають?
3. Яку структуру має позавиробнича життєдіяльність?
4. Що таке побут? Назвіть його основні форми.
5. Що таке бюджет часу? Які основні види занять людей виділяються підчас його вивчення у вітчизняній та іноземній літературі? Дайте кількісну та якісну їх характеристики?
6. Що таке дозвілля? Які в нього функції та структура?

Проблемні питання, вправи та завдання

1. Чому позавиробнича діяльність значно менше регулюється суспільством та державою, ніж трудова та суспільно-політична? У чому це проявляється?
2. З якими соціальними групами вона найбільше пов'язана?

3. Які фактори впливають на специфіку побуту в різних країнах та в різних народів? Які тенденції властиві для розвитку побуту в наш час?
4. Чи є відмінності в побуті представників різних класів і соціальних груп однієї й тієї самої країни? Чому це так?
5. Як ви вважаєте, чому продуктивність праці в домашньому господарстві нашої країни найменша порівняно з промисловістю та сільським господарством? А як ідуть справи в інших країнах?
6. Назвіть основні тенденції, характерні для бюджету часу нашого суспільства, студентської молоді.
7. Яке значення має вивчення бюджету часу? Вивчіть свій бюджет часу протягом тижня або місяця. Підрахуйте, скільки часу ви витрачаєте на відвідування навчальних занять, підготовку до семінарів, самообслуговування, на дозвілля.
8. Охарактеризуйте основні види дозвілля сучасної молоді взагалі, а також студентів, що навчаються в вашому інституті.
9. Запропонуйте заходи для впорядкування організації навчання, побуту та дозвілля студентів вашого інституту.

4. Соціологія сім'ї

4.1. Сутність та історичні форми сім'ї і шлюбу

Важливим елементом соціально-демографічної структури суспільства є сімейна структура. Вона складається зі спрільнот, що виділяються на основі двох критеріїв: сімейного й шлюбного стану. За сімейним станом розрізняють; сім'ю, членів сім'ї, що живуть окремо від сім'ї, самотніх людей. За шлюбним станом виділяють такі соціальні групи: одружені, неодружені – розлучені, овдовілі й ті, хто ніколи не був у шлюбі. За даними 2005 року, дві третини населення України перебувають у шлюбі: 60% – у зареєстрованому шлюбі, а 5% – у фактичному (громадянському). Ці види спільностей і проблем, пов'язані з ними, вивчає соціологія сім'ї.

Соціологія сім'ї – це галузь соціології, яка вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї та сімейно-шлюбних відносин. Вона розглядає сім'ю двояко: як соціальний інститут і як соціальну спільність. У першому випадку безпосереднім предметом вивчення постають: зразки сімейної

поведінки, властиві тим чи іншим соціальним групам, типам культури, характерні ролі в сім'ї, особливості формальних і неформальних санкцій і норм у сфері сімейно-шлюбних відносин. З тієї ж позиції вивчається значення сім'ї для суспільства, її функції, проблеми вибору шлюбного партнера, мотиви й причини сімейних конфліктів. У другому випадку предметом вивчення є структура сімейної влади, стабільність сім'ї тощо.

Дана галузь соціології виникла у 20-ті роки ХХ ст. Її виникненню передували численні дослідження сім'ї різними школами й напрямками наукового знання. Серед дослідників, що зробили найбільш значний внесок у розвиток даної галузі соціології, можна назвати, насамперед, І.Ноя, І.Рейса (США), А.Жирар, Л.Руссель (Франція) і багато інших західних соціологів. У колишньому СРСР відомі праці А.Харчева, М.Мацьковського, І.Бестужева-Лади та ін.

На думку деяких дослідників, в Україні проблема сім'ї та сімейних відносин до певного часу не була предметом спеціального дослідження. Тільки в середині ХІХ ст. сім'я, насамперед так звана мала сім'я, починає цікавити українських учених. Відзначають, що в 1653 році дослідник В.Тарнавський висловив ідею про те, що вивчення даної форми сім'ї є „історичним питанням першорядної важливості”. Пізніше П.Єфіменко став вивчати історію виникнення малої сім'ї на основі розгляду українських сільських общин. Щоб отримати об'єктивну картину, він використав соціологічні методи. Учений проводив опитування селян, вивчав думку офіційної влади й поміщиків з цього питання.

Історик М.Грушевський, вивчаючи історію виникнення і розвитку українства, виділяв фактично дві основні форми української сім'ї: найбільш просту форму сімейної організації – моногамну патріархальну сім'ю, яка складалася з матері, батька і неповнолітніх дітей; він називав її „тіснішою”, а всі інші форми сім'ї – ширшими.

Основними поняттями цієї соціологічної теорії є „сім'я” і „шлюб”. У чому полягає їх сутність? У соціологічному словнику поняття „сім'я” визначається двояко. По-перше, сім'я розглядається як соціальний інститут, який характеризується

сукупністю соціальних норм, санкцій і зразків поведінки, що регламентують взаємовідносини між подружжям, батьками, дітьми та іншими родичами. По-друге, вона визначається як заснована на кровній спорідненості чи шлюбі мала соціальна група, члени якої пов'язані між собою спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою.

Поняття „**шлюб**” бере початок від старослов'янського „сьлюб”, що означав урочисту обіцянку. „Злюбитися” означає домовитися. У сучасній соціологічній літературі це поняття розглядається, як санкціонована суспільством форма відносин між чоловіком і жінкою, що включає в себе норми регулювання відносин між ними, їх взаємні права та обов'язки. Шлюб як соціальний інститут пов'язаний із дією норм, обов'язків і прав юридичного характеру, а також з моральними нормами, традиціями і звичаями.

Сім'я і шлюб – поняття історичні, вони виникли на певному етапі розвитку людського суспільства і змінювалися разом із ним. У доісторичні часи, про які можна міркувати лише на підставі нечисленних непрямих даних, первісні люди об'єднувалися в кровноспоріднені скупчення, у яких і реалізували інстинкт продовження роду та статевий інстинкт. Існує думка, що в цей період сім'ї та шлюб не існувало. Панували відносини так званого **проміскуїтету** (невпорядковані статеві зв'язки), при якому кожна жінка даного скупчення могла вступати в близькі відносини зі всіма чоловіками цього гурту, а кожний чоловік – з усіма жінками цього ж скупчення. Мала місце так звана **ендогамія** – у статеві стосунки вступали представники одного роду. Вважається, що подібна форма статевої відносин сьогодні не зустрічається навіть у найвідсталіших племенах. Рецидиви первісного проміскуїтету були востаннє виявлені дослідниками в минулому столітті, наприклад, у Північній Америці в індійському племені чеппева та інки, де чоловік брав за дружину свою сестру чи матір.

Поступово стало зароджуватися примітивне соціальне регулювання статевого життя первісних людей. Серед перших соціальних норм, які регулювали біологічні інстинкти, можна назвати **статеві табу**. По-перше, це була тимчасова заборона на статеве спілкування між чоловіками та жінками в певні періоди

життя – підготовка до полювання, під час полювання; пізніше, у період землеробських робіт. По-друге, було заборонене кровозмішування.

Певною мірою саме під впливом цих табу стали зароджуватися перші форми сім'ї та шлюбу. Ендогамія стала переростати в **екзогамію**, що являла собою систематичні статеві зв'язки між представниками різних родів. На думку деяких учених, причинами встановлення екзогамії були: відсутність статевого потягу між людьми, що жили разом з дитинства (Дарвін), намагання уникнути кровозмішування (Морган), необхідність у регулюванні трудової діяльності всередині гурту, оскільки неупорядковані статеві зв'язки спричиняли розбрат і сутички на основі статевого інстинкту, що порушувало господарську діяльність колективу (так вважали деякі радянські вчені).

Початковою формою екзогамного шлюбу був **груповий шлюб**, сутність якого пов'язана з тим, що чоловіки одного племені були колективними, спільними чоловіками для жінок іншого племені. Два початкових гурти об'єднувалися в одну **кровноспоріднену сім'ю**, у межах якої спочатку діяло табу тільки на статеві зв'язки в межах одного роду, потім між батьками й дітьми, потім між братами й сестрами. Поступово **групова сім'я й шлюб** стали трансформуватися в **парну сім'ю**, яка об'єднувала вже тільки одну подружню пару. Спочатку кожний із подружків продовжував жити у своєму родовому гурті (**дислокальний шлюб**), потім чоловік почав переходити в рід дружини (**матрилокальний шлюб**), а ще пізніше – і дружина в рід чоловіка (**патрилокальний шлюб**). Однак за будь-яких обставин майно подружжя лишалося нероздільним. Чоловік був власником зброї, мисливських і рибальських знарядь. Жінці належали домашні речі. Шлюб розривався за бажанням будь-якої із сторін.

Від парного шлюбу, що легко розривався, через проміжну форму патріархальної сім'ї суспільство переходить до нових сучасних форм сім'ї та шлюбу: полігамії та моногамії. **Моногамна сім'я** характеризується одношлюбністю. Подружжя в ній з'єднані відносно міцними стосунками – шлюб, визнаний суспільством, може бути розірваний лише за згодою певних

громадських органів. Члени моногамної сім'ї мають однакові права (принцип рівноправності), у тому числі майнові. Вони разом ростять дітей і несуть рівну відповідальність за їх виховання. Формальна одношлюбність моногамії іноді доповнюється позашлюбними зв'язками (частіше чоловіків), а також фактичною нерівноправністю жінок.

В Україні єдиною можливою, згідно із законом, є моногамна сім'я. Її виникнення деякі вчені пов'язують з XVI-XII ст., інші вважають, що моногамна сім'я була характерною вже для ранніх періодів історії українства. Ще в 20-ті роки М.Грушевський підкреслював, що для українських племен був характерний патріархальний побут і моногамна сім'я, про це свідчать, на його думку, лінгвістичні та археологічні джерела. Сучасні розкопки поселень IV-III ст. до н.е. у Хмельницькій, Чернівецькій та Вінницькій областях свідчать, що площа житлових приміщень могла забезпечити мінімальний життєвий простір тільки для 4-5 чоловік, тобто для малої (моногамної) сім'ї. Кожна будівля мала ще й господарські прибудови, що вказує не тільки на те, що малі сім'ї проживали окремо (як парні сім'ї), але й вели свою господарську діяльність (це є ознака моногамної сім'ї).

Другою формою сучасної сім'ї є полігамна сім'я. Ця форма сім'ї заснована на багатошлюбності й є **полігінічною** (один чоловік мав кілька дружин). **Поліандричні сім'ї** в сучасному суспільстві відсутні (коли одна жінка має кілька чоловіків). Полігамні шлюби поширені, головним чином, у країнах ісламу, там багатошлюбність узаконена й підтримується релігійними нормами, хоча це зовсім не означає, що тут усі сім'ї полігамні. Серед молоді тут досить широко представлені моногамні сім'ї.

Яке місце належить сім'ї в сучасному суспільстві? На думку дослідників, вона виконує дуже різноманітні функції, які можуть розрізнятися за своїм значенням як в окремих країнах, так і в окремих людей. Найчастіше називають такі **функції сім'ї**:

1. Народження і виховання дітей (репродуктивна функція сім'ї).
2. Нагромадження й передання від покоління до покоління багатства, матеріальних і духовних цінностей.
3. Підтримка й турбота подружжів одне про одного, батьків – про дітей, дітей – про батьків.

4. Спілкування членів сім'ї один з одним, організація дозвілля тощо.
5. Господарсько-споживча функція, пов'язана із задоволенням потреб людини в харчуванні, житлі і т.д.
6. Сексуальна функція.

Дослідження установок студентської молоді у сфері сім'ї та шлюбу показують, що перераховані функції сім'ї мають не однакове значення для різних студентів: 80% опитаних студентів назвали головною функцією сім'ї психологічну (передусім, це спілкування), 76% вважають головною репродуктивну функцію. На запитання „Для чого ви прагнете створити сім'ю?” ці студенти дають відповідь: „Щоб мати дітей, щоб продовжити свій рід”. Значущість інтимних стосунків і сексуальної функції сім'ї визнають близько 50% студентів початкових курсів, на старших курсах їх кількість стає дещо більшою. Економічні та господарські аспекти життя мають значення для меншої частини студентів: вирішення економічних і матеріальних питань вважають важливими 36% опитаних, організацію побуту – 49%, можливість мати свій дім – 56% опитаних студентів.

4.2. Структура сучасної української сім'ї

За даними Всеукраїнського перепису населення кількість чоловіків та жінок, які перебували в шлюбі, склала 23,7 млн. осіб. Як виглядав розподіл населення України за сімейним станом під час Всеукраїнського перепису населення, показано в таблиці далі³⁸.

Порівняльний аналіз за період 1989–2001 рр. засвідчив стійку тенденцію **зменшення частки тих, які перебувають у шлюбі**, майже у всіх вікових групах чоловіків і жінок у міських поселеннях та сільській місцевості. Винятком були лише міські чоловіки 40-44 років, міські і сільські чоловіки 60 років і старші та жінки 55 років і старші. Найбільшою мірою зазнав ушкодження шлюбний стан головних шлюбоспроможних контингентів (коли беруться перші шлюби) – міських чоловіків і жінок у віці до 35 років, сільських чоловіків – до 30 років, жінок – до 25 років. Майже у 2 рази в жінок і 2,5 рази в чоловіків зменшився рівень

³⁸ <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/marry>.

згадуваних показників у наймолодшому віці – до 20 років. Проте потребує особливої уваги значне зменшення (понад 1/3) частки тих чоловіків і жінок, які перебувають у шлюбі у віці 20-24 роки, коли реєструється найбільша кількість шлюбів. Саме в цьому віці молоді подружжя мають народжувати дітей.

Розподіл населення за сімейним станом

Вікові групи постійного населення у віці 15 років і старші	Частка осіб даного сімейного стану у відповідному віці, %							
	чоловіки				жінки			
	У шлюбі*	Не був у шлюбі	Удівці	Розлучені	У шлюбі	Не був у шлюбі	Удівці	Розлучені
Усього	64,6	24,3	3,9	6,8	54,0	16,1	19,2	10,4
15-19	1,0	98,6	0,0	0,1	7,3	92,1	0,0	0,4
20-24	24,8	73,1	0,0	1,6	48,1	45,8	0,3	5,3
25-29	60,8	32,0	0,1	6,6	70,1	16,3	0,9	12,4
30-39	77,4	10,9	0,4	10,9	75,2	6,1	2,5	15,8
40-49	82,5	4,9	1,2	11,1	73,6	3,6	6,4	16,1
50-59	84,5	2,7	3,4	9,0	66,0	3,1	16,8	13,8
60-69	83,6	1,6	9,3	5,3	51,4	3,6	36	8,9
70 років і старші	71,8	0,8	25,1	2,1	23,6	5,6	66,4	4,2

* у зареєстрованому чи незареєстрованому шлюбі.

Повіковий розподіл показників шлюбного стану засвідчує, що **несприятливі структурні зрушення більшою мірою спостерігались у міського населення**, сільського вони торкнулись незначною мірою. Трудова сімейна кооперація, фермерство, наявність особистого господарства, як основи матеріального забезпечення доходів сімей, зумовили більш сприятливу шлюбно-сімейну ситуацію в селах порівняно з містами. Дещо не сприяв цій ситуації також високосний 2000 рік, коли, за звичаєм, шлюби відкладаються, а компенсаторні важелі ще не встигли спрацювати.

На зменшенні показників перебування в шлюбі в середньому і старшому віці позначились також підвищена розлученість та овдовіння внаслідок високої смертності (як прояву демографічної кризи). У 1989–2001 рр. спостерігалось значне **збільшення частки розлучень довготривалих шлюбів** (особливо 20 років і більше), а також **зменшення компенсаторної ролі повторних шлюбів**. Проте в цілому, у середньому та ранньому старшому віці, показники перебування в шлюбі лишаються порівняно високими, лише в жінок 70 років і більше частки заміжніх незначні, із 1000 осіб – близько 1/4. Позначаються відмінності в повіковій смертності та тривалості життя, жінки в середньому живуть довше чоловіків, залишаючись удовами.

Загальною є тенденція переважання порівняно з чоловіками показників перебування в шлюбі в жінок молодого та дещо середнього віку – у містах до 35 років, у селах до 40. Після зазначених меж віку згадані показники в чоловіків вищі. Позначається різниця в шлюбному віці чоловіків і жінок (в останніх він нижчий), а також та обставина, що чоловіки після розлучення чи овдовіння одружуються вдруге з жінками значно молодшого віку. Слід звернути увагу й на ту обставину, що відносно високий рівень та незначні структурні деформації показників перебування у шлюбі в середньому та старшому віці є надбанням насамперед високої шлюбності в доперехідний період.

З огляду на зменшення показників перебування в шлюбі **частка тих, які ніколи не перебували в шлюбі, значно збільшилась**, для віку 16 років і старші з перевагою в чоловіків. За даними перепису на 1000 осіб у віці 16 років і старші припадало: холостяків 227 (241 у містах і 198 у селах), дівчат 147 (161 у містах і 117 в селах). Порівняно з 1989 р. частка холостяків згадуваного віку в містах збільшилась на 33,1%, у селах і на 17,2%, частка дівчат збільшилась відповідно на 23,8% і 18,2% (табл. 4.6.2). Отже, у міжпереписний період збільшилась диференціація згадуваних показників у розрізах місто і село, особливо у чоловіків, та холостяки і дівчата, особливо в міських жителів. Проте частка жінок, які ніколи не перебували в шлюбі, була в 1989 р. і лишилась у 2001 р. у середньому нижчою порівняно з чоловіками. У той же час частки холостяків і дівчат у

загальній чисельності населення характеризуються відмінностями їх повікової диференціації.

Перепис виявив посилення **тенденції до розповсюдження в Україні різних форм шлюбно-сімейних стосунків**³⁹, уперше зафіксував окремо так звані консенсуальні, тобто незареєстровані шлюби. На 1000 осіб у віці 16 років і старші в Україні припадає: у чоловіків 46 незареєстрованих шлюбів (39 у містах та 62 в селах); у жінок 39 таких шлюбів (33 у містах і 51 у селах). У чоловіків неофіційних шлюбів на 1/5 більше порівняно з жінками; у сільській місцевості порівняно з міським поселенням їх у 1,6 раза більше в чоловіків і в 1,5 раза – у жінок. Перевага частки неофіційних шлюбів у чоловіків порівняно з жінками зумовлена превалюючою дією психологічних чинників, згідно з якими схильність до офіційно оформленого шлюбу в жінок вища, ніж у чоловіків.

Незареєстровані шлюби характеризуються посиленою диференціацією за віком та статтю. Частка незареєстрованих шлюбів у загальній кількості коливається в таких межах: у чоловіків від максимуму 38,9% (33,2% в містах і 48,2% у селах) у 17 років до мінімуму 5,1% (3,9% в містах і 6,7% в селах) у 60-69 років; у жінок від максимуму 53,7% (44,6% у містах і 60,4% в селах) у 15 років до мінімуму 5,6% (4,0% у містах і 7,8% в селах) у 60-69 років. Найбільш розповсюджені консенсуальні шлюби в молодому віці – у чоловіків до 20 років, у жінок до 19 і особливо – до 18 років. Здавалось би, що неофіційні шлюби мали бути поширеними в контингентів середнього віку 25-49 років як складові повторних шлюбів. В умовах високих показників розлученості та овдовіння 70-80-их років – це була типова ситуація (життя „на віру”). Проте в перехідний період 90-х років спостерігалась значна поширеність консенсуальних шлюбів насамперед серед молоді. Саме в цьому полягають відмінності структури неофіційних шлюбів порівняно з доперехідним періодом. Поширеність таких шлюбів серед молоді свідчить як

³⁹ Через зниження показників кількості офіційних та поширення незареєстрованих шлюбів збільшилася кількість дітей, народжених поза шлюбом. У 1989-2001 роках цей показник збільшився на 66,7% і склав 18%.

про погіршення умов для взяття офіційного шлюбу та створення сімей, так і про зміни матримоніальної поведінки молоді, про появу нових традицій „пробних” шлюбів тощо. Мають значення також пристосування до нової системи соціального захисту молоді, материнства і дитинства, захист приватної власності та інше.

Консенсуальні шлюби поширені у високорозвинених країнах світу явище, особливо в європейських. Вони не нові й для України, незважаючи на традиції переважаючої зареєстрованої шлюбності. Неофіційні шлюби були розповсюджені в Україні до 1944 року, коли зареєстровані і незареєстровані шлюби були рівні в правах, та в перші повоєнні роки після Другої світової війни (як наслідок статево-вікових диспропорцій серед шлюбоспроможних контингентів населення). Проте в сучасний період їх компенсаторна роль щодо формування шлюбного складу населення за умов низького рівня шлюбності та високої розлученості недостатня й лише допоміжна.

Існування в українському суспільстві моногамної форми сім'ї не означає її однорідності й однаковості в реальному житті. Сучасні сім'ї розрізняються за структурою, кількістю дітей, розподілом влади в сім'ї, етнічним складом та деякими іншими критеріями. Проаналізуємо особливості окремих різновидів сімей.

Типи сучасної сім'ї за родинною структурою

Нуклеарна сім'я, в яку входять подружня пара і діти, що не мають своєї сім'ї. Цей тип сім'ї часто називають малою родиною, він є досить поширеним у сучасних суспільствах (особливо це стосується міських поселень). Це найпоширеніші в Україні сім'ї, частка яких досягла в доперехідний період близько 2/3 (1989 р.) в загальній чисельності сімей при незначній диференціації у зіставленні: міські поселення – сільська місцевість. Проте при відносній стійкості частки простих сімей щодо динамічних порівнянь за 70-80-і роки вона відзначається помітною територіальною диференціацією. За даними перепису населення 1989 р. найбільша частка таких сімей спостерігалась у Черкаській, Кіровоградській і Житомирській областях: тобто – у регіонах з молодою віковою структурою населення та більшою

чисельністю молодих сімей. Менш поширені прості сім'ї, домогосподарства в західних, деяких північних і центральних областях.

Розширена сім'я, яка включає в себе подружню пару, дітей, а також когось із родичів – батьків або родичів чоловіка чи дружини. Іноді така розширена сім'я фактично складається з кількох сімей – коли діти одружуються, мають своїх дітей, але залишаються жити з батьками в одній квартирі чи будинку. Поширеність складних, трипоколінних сімей у віддаленому минулому України визначалась виробничою функцією сімейних господарств. Індустріальний розвиток і урбанізація, зміни структури трудової зайнятості та соціально-професійного складу населення в Україні сприяли зведенню до мінімуму частки складних сімей; посилення цієї тенденції, особливо в селах, засвідчили дані переписів населення 1989-2001 рр. У доперехідний період незначною була також диференціація середніх значень цієї частки сімей у порівнянні місто-село з переважанням її рівня в селах. Більш значною була міжобласна диференціація частки складних сімейних домогосподарств при порівнянні індустріальних та східних областей з областями аграрного спрямування економіки та західного регіону. В останніх вона була і лишається дещо вищою.

У міжпереписний період 1989-2001 рр. частка розширених сімей, з двома та більше шлюбними парами, у сільських жителів України зросла від 6,1 до 7,2% (на 18%); у міських жителів вона значно зменшилась – від 5,0 до 3,8% (на 24,0%); для всього населення України теж зменшилась – від 5,4 до 4,9% (на 9,3%). Отже, складні сімейні домогосподарства нетипові для України, особливо в містах. З огляду навіть на зростання ролі виробничої кооперації селянських господарств молоді сім'ї і в сільській місцевості проживають здебільшого окремо від батьків; будують власний дім поруч з ними.

Проживання батьків старшого віку в сім'ях дітей – досить поширене в Україні явище. Після одруження та створення власної сім'ї дорослі діти, як правило, відокремлюються від батьків, що сприяє поширеності простих (нуклеарних) сімей. Проте в разі, коли один із батьків лишається самотнім, тим більш – немічним, він знову об'єднується з сім'єю дітей. Особливо

стійкими традиціями щодо догляду за батьками похилого віку вирізняються західні області України. Саме в цьому регіоні вищі частки складних та трипоколінних сімей; максимальні значення їх часток спостерігаються в Закарпатській області.

Монобатьківська сім'я – неповна сім'я – родина, що складається з дітей та одного з батьків. Так прийнято називати ті сім'ї, у складі яких відсутня шлюбна пара, тобто батько або мати. Вони складаються з матері або батька з дітьми (частіше матері з дітьми); до цієї групи відносяться також ті сім'ї, до яких, окрім матері чи батька з дітьми, уходить один із батьків матері (батька). Це так звані, “осколкові” сім'ї, які утворюються внаслідок розлучення, овдовіння та безшлюбного материнства. Вони були значно поширені в Україні після Другої світової війни внаслідок загибелі чоловіків та збільшення контингентів вдів.

Французькі соціологи прогнозують збільшення монобатьківських сімей: один із чотирьох дітей деякий час до свого повноліття стане жити в такій родині, один з кожних двох житиме після завершення монобатьківського періоду в сімейній групі, що складається з одного з батьків і „законного” (або „незаконного”) вітчима чи мачухи. Соціологи вважають, що понад 15% жінок коли-небудь упізнають досвід монобатьківства.

Як і в інших країнах світу (особливо європейських) з високими показниками розлученості та поширеним безшлюбним материнством, в Україні спостерігається стійка тенденція до зростання частки неповних сімей. Її прояв розпочався в 70-80-роки, коли значно підвищився рівень розлученості; він підсилювався в кризовому соціумі перехідного періоду. У міжпереписний період 1989-2001 рр. тенденція зростання частки неповних сімей була зумовлена одночасною дією трьох головних чинників: підвищенням рівня розлученості, смертності та збільшенням орієнтацій на безшлюбне материнство. Останньому сприяло також розповсюдження різних форм неофіційних шлюбно-сімейних стосунків.

За міжпереписний період 1979-1989 рр. частка неповних сімей в Україні зросла від 12,8 до 13,5%; від 13,1 до 14,8% у міських поселеннях; зменшилась від 12,3 до 10,8% у сільській місцевості. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. порівняно з даними перепису 1989 р. вона збільшилась: у всіх

поселеннях – від 13,5% до 17,0 (на 25,9%); у міських поселеннях – від 14,8% до 19,3 (на 30,4%); у сільській місцевості – від 10,8% до 12,0 (на 11,1%). Особливо високими темпами збільшувалась частка неповних сімей у міських жителів: матерів з дітьми та з одним із батьків матері (батька) – на 42,1%; батьків з дітьми – на 60%. Особливістю міжпереписного періоду 1989-2001 рр. є також збільшення часток неповних сімей у сільській місцевості; батьків з дітьми – на 37,5%. Проте в сільській місцевості темпи зростання часток неповних сімей були значно нижчими порівняно з міськими поселеннями. Позначились більш поширені в містах розлучення, безшлюбне материнство в умовах розповсюдження різних форм шлюбно-сімейних відносин, а також пристосування до діючої системи соціального захисту материнства і дитинства в умовах малозабезпеченості і поширеної бідності.

Частки неповних сімей характеризуються посиленою територіальною диференціацією у розрізі місто-село, а також регіональної. Вони підвищені в індустріальних областях, де переважає міське населення, та в південних; значно нижчі їх рівні в західних областях та в інших регіонах з високою часткою сільського населення. У 1989 р. максимальне значення частки неповних сімей для всіх поселень було в АР Крим – 15,9, мінімальне в Закарпатській області – 10,3; відповідно в міських поселеннях також в АР Крим – 17,6% та в Тернопільській області – 11,2%; у сільській місцевості максимум в Івано-Франківській області – 12,2%; мінімум також в Закарпатській області – 9,4 (табл. 4.6.15, 4.6.16, 4.6.17). Перепис населення 2001 р. засвідчив наявність міжрегіональних змін у формуванні сімейних груп так званих неповних індивідуальних домогосподарств. До них відносяться: посилення тенденції до збільшення часток згадуваних сімей у промислово розвинених, східних областях, а також південних і дещо менше – у центральних; нижчі темпи збільшення часток згадуваних сімей у сільській місцевості, особливо в західних областях.

Зазначені вище тенденції щодо поширення в Україні типів сімей за родинною структурою підтвердили і соціологічні дослідження, проведені Інститутом соціології НАН України. Вони виявили, що структура й склад сім'ї практично не змінилися за останні роки: третина населення (35%) живе в

нуклеарних сім'ях (батьки з дітьми); 18% мешкають у трипоколінних сім'ях, 15% мають неповні сім'ї. На таблиці далі показано динаміку складу української сім'ї за результатами соціального моніторингу⁴⁰.

Який склад Вашої сім'ї?

Склад сім'ї	2002	2003	2004	2005
Живу один (одна)	12,3	11,6	12,1	13,0
Подружжя без дітей	15,6	15,1	16,2	15,9
Подружжя без дітей, але з батьками (або одним із них)	2,2	2,8	3,2	3,2
Подружжя з дитиною (дітьми)	34,7	33,8	35,4	34,8
Подружжя з дитиною (дітьми) і батьками (або одним із них)	12,1	11,4	10,0	12,8
Мати (батько) з дитиною (дітьми)	9,1	10,3	11,4	9,8
Мати (батько) з дитиною (дітьми) і батьками (або одним із них)	5,3	5,6	4,7	4,9

Одинокі – особи, які не мали родичів, а також ті, хто їх мав, але проживав окремо і не підтримував з ними регулярних матеріальних зв'язків. Під час перепису 2001 р. до одиноків належали ті особи, які вели індивідуальне господарство (бюджет), тобто – індивідуальні домогосподарства з однієї особи, незалежно від критерію проживання. У міжпереписний період 1989-2001 р. значно зросла загальна кількість одиноків: по Україні в цілому – у 1,5 раза; у міських поселеннях – у 1,7 раза; у сільській місцевості – в 1,2 раза. Якщо за даними перепису населення 1989 р. частка одиноків була переважаючою в сільського населення, то станом на 2001 р. вона на 2% була вищою в міських жителів.

Контингенти одиноків були в минулому і залишились у міжпереписний період 1989-2001 р. переважаючими в міських поселеннях; тут вони збільшувались значно вищими темпами порівняно з сільською місцевістю. Тільки в 10 областях, переважно центральних та деяких північних і західних, частка

⁴⁰ Паніна Н.В. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. – К.: ТОВ "Видавництво Софія", 2005. – С.124-125.

одинаків була вищою в селах. За даними перепису 2001 р. максимальна частка домогосподарств одинаків спостерігалась: у всіх поселеннях у Чернігівській області – 29,7; у міських поселеннях у Чернівецькій області – 28,7; у сільській місцевості в Чернігівській області – 33,6%. Мінімальними ці частки були у відповідних видах поселень у Закарпатській області – 16,1%; 19,1%; 14,1%.

За кількістю дітей виділяють багатодітні, середньодітні, малодітні й бездітні сім'ї (для нашої країни відповідно це сім'ї, де більше трьох дітей, дві дитини й відсутні свої або усиновлені діти). У міжпереписний період 1989-2001 рр. в Україні в містах значно збільшилася частка сімей з 2-3-х осіб (на 10,1%) та зменшилася частка сімей з 4-х осіб і більше (у межах 12,8-17,9%); у селах спостерігалася прогресивна тенденція збільшення частки сімей з 3-х і більше осіб (на 6-12,0%) та зменшення частки з 2-х осіб (на 11,2%), а також несприятливо з точки зору омолодження сімейного складу сільського населення. Збільшення кількості сімей, які складаються з однієї особи, у селах також було меншим порівняно з містами.

Оскільки в сімейному складі населення України переважають прості (нуклеарні) сім'ї, їх розподіл за кількістю членів визначається переважно наявністю чи відсутністю дітей та їх кількістю. Ситуація станом на 2001 р. засвідчує посилення тенденцій збільшення частки шлюбних пар без дітей, з однією дитиною та нереалізовані бажані орієнтації на дводітну сім'ю, особливо в містах. У той же час у селах збільшилась частка сімей з дітьми (з 3-х осіб і більше) та складних сімей із 2-х і більше шлюбних пар (6 осіб і більше): тут відповідно зменшилась частка подружніх пар без дітей, як наслідок відносно малої частки шлюбної молоді порівняно з містами, так і менш поширене відкладання народження дітей. Отже, у контексті функціонування шлюбно-сімейної структури населення як бази для його відтворення, у селах спостерігались більш прогресивні зрушення, незважаючи на прояви демографічної кризи. Позначилась і дія посилення ролі сімейної виробничої кооперації як провідного чинника матеріального забезпечення сільських жителів.

Унаслідок регіональних особливостей щодо структурних змін у формуванні сімейного складу населення відбулось посилення диференціації середньої величини сім'ї в розрізі місто-село; у 2001 р. вона була найвищою за весь період після 1959 р. Це сталося за рахунок зменшення середньої величини сім'ї в містах до найнижчого за згадуваний період рівня; у той же час в селах вона стала збільшуватись. У міжпереписний період 1989-2001 рр. **середня величина сім'ї** в Україні в цілому залишилась без змін і на низькому рівні – **3,2 особи**, у міських поселеннях вона зменшилась від 3,2 особи в 1989 р. до 3,1 у 2001 р., у сільській місцевості збільшилась від 3,3 особи до 3,4. Середня величина домогосподарств, включаючи сім'ї з однієї особи, у сільських жителів теж була вищою – 2,8 особи порівняно з міськими – 2,6 особи; для всіх жителів України – 2,6 особи.

Дослідження демографів і соціологів показують, що для мінімально розширеного відтворення населення індустріально розвинутих країн потрібно, щоб кожна жінка народила за своє життя 2,2-2,4 дитини. Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.⁴¹ кількість народжених дітей в Україні, яка припадає в середньому на одну жінку у віці 15 років і старших була: усі поселення – 1,9 (з них живі 1,8); міські поселення – 1,7 (живі 1,7); сільська місцевість – 2,3 (живі 2,1). У контексті забезпечення простого відтворення населення (навіть за нормальної демографічної ситуації) згадувані показники лише в селах наближаються до потреби. Тут вони на 35,3% вищі за міські. Щодо міських жителів, то згадуваних потреб вони не забезпечують.

За даними перепису максимальне значення середньої кількості народжених дітей, яке припадає на одну жінку у віці 15 років і старших, спостерігалось: у всіх поселеннях у Рівненській області – 2,4; у міських жителів Закарпатської області – 2,0, у сільських Рівненської області – 2,8. Мінімальні значення згадуваних показників були: у всіх поселеннях у Харківській області – 1,7; у міських жителів Харківської області – 1,6; у сільських жителів Полтавської, Харківської та Черкаської області – 2,1. Бачимо, що низькі значення (менше 2-х) показників

⁴¹ http://www.ukrcensus.gov.ua/d/mono_ukr/05_06_03.htm.

середньої кількості народжених дітей спостерігаються у високоурбанізованих, промислово розвинених областях, де переважає міське населення. Більш високі ці показники в західних областях та в сільській місцевості всіх без винятку областей України. Окрім суто економічних чинників, специфіки зайнятості населення та відмінностей щодо умов життя, позначаються етнонаціональні, релігійні та інші культурні устої, шлюбно-сімейні традиції як надбання українського народу тощо. Дія згадуваних чинників зумовлює також міжобласну диференціацію сімейного складу населення за наявною кількістю неповнолітніх дітей.

Учені підкреслюють, що в умовах невпевненості у завтрашньому дні, несприятливих соціально-політичних та економічних перспектив усе частіше спостерігається відмова сімей від другої і третьої дитини, їх народження відкладається до кращих часів.

За структурою розподілу влади соціологи виділяють три типи сімей: **егалітарні**, у яких рішення приймаються спільно; **традиційні (патріархальні)**, де головні рішення приймає чоловік; **нетрадиційні**, де вирішальне слово належить жінці. Статистичних даних про поширення цих типів сімей у нас чи в інших країнах немає. Однак соціологічні дослідження показують, що в містах частіше зустрічаються егалітарні та нетрадиційні сім'ї, у селах – традиційні. У сім'ях, де дружина має вищий рівень освіти, переважають перший і третій типи сім'ї, у сім'ях з більш високим рівнем освіти чоловіка частіше зустрічаються егалітарні (рівноправні) або традиційні відносини (рішення приймаються чоловіком).

Соціологічні дослідження думок студентів з приводу сім'ї та сімейних відносин показують, що серед них переважають (65% опитаних) орієнтації на демократичну (егалітарну) сім'ю. Авторитарна сім'я, де рішення приймається або чоловіком, або дружиною самостійно, приваблює лише 10% опитаних студентів.

Результати інших досліджень свідчать, що найбільш консервативні погляди на розподіл гендерних ролей у родині, прихильність до патріархальної моделі сім'ї демонструють молоді чоловіки робочих спеціальностей, що не мають вищої освіти. Це виявило й анкетування в Східній Словаччині, яке

підтвердило, що освіта впливає на розподіл обов'язків у сім'ї. При цьому гіпотеза про те, що чим вища освіта, тим демократичніші сімейні відносини, не підтвердилася. Чоловіки з неповною середньою освітою виконують типово чоловічі обов'язки. Представники сильної статі, що мають вищу освіту, мало зайняті рішенням господарських проблем, що пояснюється скоріше тим, що в них немає часу на домашнє господарство, ніж відсутністю бажання допомогти дружині (останнє властиво респондентам старшої вікової групи з неповною середньою освітою). Найчастіше виконують типово жіночі обов'язки респонденти із середньою освітою⁴².

За етнічним складом виділяють групу сімей, де подружжя належать до однієї етнічної групи, і групу сімей, які складаються з представників різних етнічних спільностей. За даними перепису 1969 року, в Україні 74,7% сімей були одноетнічними, а 28,3% сімей склалися з представників різних етнічних груп (на жаль, останній перепис подібної інформації не дає). Майже в усіх країнах діє тенденція до збільшення етнічно змішаних сімей. Серед народів колишнього СРСР такі шлюби були найбільш поширені в німців (67,6% чоловіків і 64,6% жінок перебували в міжетнічних шлюбах), у євреїв (58,3 і 47,6%), у білорусів (36,6 і 38,1%), в українців (33,4 і 33,5%). Найменш поширені такі шлюби були серед узбеків (6,6 і 5,0%) і казахів (7,5 і 7,2%). Деякі дослідники вважають, що в умовах загострення міжнаціональних конфліктів кількість етнічно-змішаних шлюбів буде падати в країнах, де ці конфлікти спостерігаються, але навряд чи це буде стосуватися інших регіонів світу.

Завершуючи аналіз тенденцій розвитку сучасної української сім'ї, наведемо прогнози українських аналітиків щодо перспектив змін у шлюбно-сімейній ситуації в найближчий період:

- попри певні орієнтації на європейські стандарти шлюбності, в Україні переважатимуть юридично зареєстровані шлюби;
- поширення офіційно неоформлених шлюбно-сімейних відносин відбуватиметься переважно у формі випробувального періоду перед реєстрацією шлюбу та створення сім'ї;

⁴² <http://www.demoscope.ru/weekly/2006/0237/analit06.php>.

- до 2015 року очікується стабілізація шлюбності на рівні 6-8‰ з деяким підвищенням у періоди компенсації, розлученості – на рівні 3,5-4,0%;
- унаслідок утрат чисельності шлюбних контингентів та поширення незареєстрованих шлюбів немає підстав сподіватись на відродження високих рівнів шлюбності в найближчій перспективі;
- загальна кількість сімей зменшиться з 13,5 млн. у 2001 р. до 12,4 млн. на початок 2015 року;
- середня величина сім'ї становитиме 3,0-3,1 особи у середньому в Україні, у т. ч. у сільських поселеннях – 3,4-3,5 особи;
- у міських поселеннях поширюватиметься однодітність, оскільки зростання вимог до стандартів життя не сприятиме реалізації бажаних орієнтацій на дводітну сім'ю;
- наявність особистого господарства в сільських жителів стимулюватиме збільшення частки 2-3 дітних сімей, проте для відродження середньодітної сім'ї потрібен тривалий період, можливо, не одне покоління.

4.3. Проблеми та труднощі сучасної сім'ї

Розглядаючи сучасну сім'ю, необхідно відзначити, що її розвиток пов'язаний з цілим рядом проблем і труднощів, характерних для інституту сім'ї в різних суспільствах і країнах. Деякі науковці пишуть не просто про ці складності чи навіть кризу сім'ї, а про те, що йде її відмирання. Що це за проблеми, які дозволяють говорити про кризу сучасної сім'ї? Українські аналітики вирізняють кілька чинників, які актуалізували труднощі розвитку сучасної української сім'ї⁴³.

Чинники загострення проблем формування та розвитку сімей

- Глобальні процеси індустріального розвитку та урбанізації;
- поступове звільнення сім'ї від виконання виробничої функції;
- відокремлення дорослих одружених дітей від батьків,

⁴³ http://www.ukrcensus.gov.ua/d/mono_ukr.

зумовлене економічними, культурними, психологічними чинниками, спричинили формування тенденції до поширення простих сімей, які складаються з шлюбної пари і дітей;

- збереження практика спільного проживання дорослих дітей та одного із самотніх батьків подружжя, що пов'язано як із шлюбно-сімейними традиціями, так і з проблемами з житлом, низькими рівнями пенсійного забезпечення, розвитку інфраструктури та сервісу для літніх людей;

- практично перестали діяти такі економічні чинники багатодітності, як потреба в робочих руках для селянських господарств та матеріальне забезпечення в старості;

- масове залучення жінок у суспільне виробництво, їх освітні, професійні та громадські інтереси стали конкурувати з дітородними орієнтаціями, що зумовило малодітність та бездітність;

- стрімке падіння рівня життя населення України й формування глибокого розриву між існуючими стандартами рівня життя й його реальним рівнем призвели до того, що реалізацію дітородних орієнтацій на дводітність 80% молодих подружжів пов'язують із необхідністю створення умов для забезпечення належного рівня доходів, близько двох третин – окремої квартири.

Одною з поширених „хвороб” сучасної родини залишаються конфлікти всередині сім'ї. Існують різні причини, що їх викликають.

По-перше, це **розходження поглядів членів сім'ї** (батьків, дітей) на різні проблеми повсякденного життя, цінності та норми, що обирає для себе кожна людина в процесі соціалізації. Спеціальні дослідження показують, що це такі проблеми та цінності, як діти та їх виховання, взаємовідносини між подружжям, стосунки з батьками чоловіка або дружини, розподіл домашніх обов'язків, влади в сім'ї, фінансів тощо.

По-друге, це **порушення спілкування між подружжям**, зумовлене емоційною невірноваженістю, критичним ставленням до інших людей, прагненням до владарювання, підозрілість та інші соціально-психологічні фактори, які створюють несприятливий соціально-психологічний клімат у сім'ї.

По-третє, конфлікти в сім'ї можуть бути викликані такими явищами, як **низький рівень розвитку культури подружжя** або одного з них, ревності, алкоголізм, наркоманія, низький рівень сексуальної культури, подружня невірність тощо.

Найпоширенішим і найнебезпечнішим „ворогом” сім'ї є **алкоголізм**. Дослідження показують, що чоловічий алкоголізм (більш поширений, ніж жіночий) і ті явища, які він провокує (жорстокість, подружня невірність, імпотенція тощо) обумовлюють більшу кількість розлучень з ініціативи жінок. Не менш небезпечний і жіночий алкоголізм, який підвищує ймовірність народження дитини з ураженнями нервової системи, затримкою її розумового розвитку. За даними соціологічного моніторингу, зовсім не вживає алкоголю майже п'ята частина населення України (10% чоловіків і 28% жінок). Частіше як раз на тиждень це роблять близько 7% (13% чоловіків і 2% жінок).

На думку деяких учених, однією з дуже поширених проблем, що призводить до розпаду сімей і, у певному розумінні, стала причиною кризових явищ в інституті сім'ї, є **сексуальна невідповідність і сексуальна неграмотність** чоловіків і жінок. Д.Карнегі наводить кілька висловлювань спеціалістів, які підтверджують це. Один із них, наприклад, відзначає, що більшість чвар у подружньому житті має своїм джерелом сексуальну несумісність. У будь-якому випадку, на розходження, що зникають з інших причин, найчастіше не звертали б уваги, якщо б сексуальні стосунки були задовільними.

Неможливість розв'язання мирним шляхом конфлікти в сім'ї призводять до її розпаду, до розлучень, що стають зараз дуже поширеним явищем у більшості країн. Найчастіше вони дозволені законом: спостерігається значне спрощення процедури розлучення навіть у країнах із сильними релігійними традиціями.

На думку американських соціологів – спеціалістів з проблем сім'ї, причинами кризи сучасної сім'ї та збільшення розлучень є: зміна функцій сім'ї: деякі традиційні функції сім'ї, що були її суверенним надбанням (виховання дітей, задоволення потреб у харчуванні тощо), цілком або частково перейшли до інших соціальних інститутів і служб; значне збільшення кількості працюючих жінок у всіх країнах світу, що призводить до зменшення їх залежності від чоловіка; зниження впливу батьків

на вибір чоловіка (дружини), внаслідок чого знизився шлюбний вік і збільшилась кількість „скороспілих” шлюбів. Має місце значна зміна ставлення до розлучень з боку суспільства, а також зниження релігійних і соціальних санкцій проти розлучення. Широко поширилася „філософія особистого щастя”, шлюб став сприйматися не як сукупність взаємних прав та обов’язків, а, насамперед, як шлях до щастя та задоволеності спільним життям. Проаналізувати рівень розлучень в окремих країнах дозволяють дані, наведені в таблиці далі.

Загальний коефіцієнт розлучень (на 1000 жителів) в окремих країнах світу в 1990-2003 рр.⁴⁴

Країна	1990	1995	2000	2001	2002	2003
Великобританія	2,93	2,93	2,63	2,66	2,71	
Німеччина	1,95	2,07	2,36	2,40	2,48	2,59
Італія	0,49	0,47	0,65	0,70	0,70	
Польща	1,11	0,99	1,12	1,18	1,19	1,27
Росія	3,79	4,51	4,32	5,29	5,95	5,53
Словаччина	1,67	1,67	1,72	1,83	2,04	1,99
США	4,70	4,50	4,10	4,10	4,00	4,00
Україна	3,72	3,85	4,01	3,73	3,81	3,71
Франція	1,87	2,06	1,94	1,90	2,15	0,00
Чехія	3,09	3,01	2,89	3,09	3,11	3,22
Швеція	2,26	2,55	2,42	2,36	2,39	2,36

Проблема розлучень вивчається соціологами дуже пильно. Вони аналізують причини розлучень, вплив різних соціальних

⁴⁴ <http://demoscope.ru/weekly/app/app40di.php>

факторів на їх зростання або скорочення, наслідки розлучень для суспільства, окремих людей та дітей тощо. Наприклад, було виявлено, що найчастіше розлучаються діти розлучених і ті, хто вступає в шлюб у ранньому віці, подружжя в так званих „змушених” шлюбах (з дошлюбною вагітністю), сім'ях, де дружина має більш високий прибуток, більш високий рівень освіти, де вона працює: де чоловік і дружина належать до різних релігій або не вірять у Бога взагалі.

Серед факторів, які позитивно або негативно впливають на шлюб і сімейні відносини, були виявлені такі, що пов'язані як із походженням, терміном знайомства, так і сприйняттям цього шлюбу родичами і друзями. Таблиця, подана далі, дозволяє проаналізувати, що сприяє стійкості або нестійкості сім'ї.

Фактори, що сприяють більшій або меншій імовірності розлучень

Негативні фактори	Позитивні фактори
● Міське походження	● Сільське походження
● Короткочасне знайомство до шлюбу	● Знайомство протягом двох чи більше років перед шлюбом
● Короткі заручини чи їх відсутність	● Заручини протягом 6 місяців
● Несприйняття шлюбу родичами та друзями	● Сприйняття шлюбу родичами та друзями
● Істотна різниця в соціальному походженні подружжя	● Подібність у соціальному походженні
● Різне визначення чоловіком та дружиною їх рольових обов'язків	● Згода подружжя в їх розподілі рольових обов'язків

Про кризу сучасної сім'ї свідчать не тільки ті проблеми, про які йшлося вище. У деяких країнах досить інтенсивний розвиток отримали **шлюбоподібні форми**, які іноді називають альтернативними формами сім'ї та шлюбу, оскільки для частини людей вони змінюють звичайну сім'ю та сімейні відносини. Деякі дослідники вважають, що ці шлюбоподібні явища не можна вважати альтернативою сім'ї, їй альтернативи не може бути, а те, що існує в окремих суспільствах, можна розглядати лише як

відхилення від нормального розвитку сім'ї та сімейних відносин, які ніколи не зможуть її замінити. Що це за шлюбоподібні форми? Проаналізуємо деякі з них.

Комуна. В основу однієї з них (була створена в XIX ст. у США) були покладені, як відзначає Є.Гідденс, такі принципи: „Кожний чоловік був жонатим на кожній жінці, і вони вважалися батьками, що виховували комунарських дітей”. У наш час прикладом такої комуни, що для деяких людей є альтернативою сім'ї, можуть бути кібуци, що в Ізраїлі. Їх нараховують більше 240 із загальною чисельністю до 100 тис. чоловік.

Співжиття. Це форма юридично не оформленого шлюбу, яка іноді називається „фактичним шлюбом”. За даними американських соціологів, такі сім'ї об'єднували, наприклад, у 80-ті роки понад 3 млн. американців. Одним із різновидів співжиття є „пробний шлюб”. Основою його часто є контракт із правом його продовження чи роз'єднання.

Груповий шлюб. Це шлюбоподібна форма, у якій партнерів не два, а більше, причому частина їх може перебувати в юридично оформленому шлюбі. На відміну від комун, цей вид „шлюбу” пов'язаний, перш за все, з виконанням лише однієї функції сім'ї – сексуальної, причому, так скажемо, у нетрадиційній формі.

Відкритий шлюб. Таке створення допускає шлюбну невірність за спільною згодою і чоловіка, і дружини. Цей термін навіть затверджений як офіційний конференцією Національної ради сімейних відносин США. Є і вчені, які теоретично обґрунтовують цю „новацію”.

Так, в одному з досліджень наводиться точка зору Р.Мазура, автора книги „Нова близькість. Відкритий шлюб і альтернативні життєві стилі”, який вважає, що моральний кодекс єдиношлюбності, який заважає вільному виявленню статевого потягу, „чужий людській природі” і навіть веде до виникнення неврозів. Мазур і його однодумці вважають, що традиційні сім'я і шлюб не здатні задовольнити потреби людини в щасті. Краще, що можуть зробити подружжя одне для одного, це позбавитися „власницького” ставлення до партнера, надати йому свободу для пошуків особистого щастя поза шлюбом. Завдяки цьому, вважають вони, шлюб збережеться як соціальний інститут, що

виконує насамперед таку функцію, як відтворення нових членів суспільства.

Суінгерство. Це шлюбне утворення, що передбачає обмін дружинами та чоловіками. Дехто вважає, що це дозволяє змінити монотонність одношлюбності. Суінгери, наприклад, у США не переслідуються законом. Там існують їх друковані видання, у яких розміщуються оголошення з пропозиціями про організацію зустрічей.

Шлюби між гомосексуалістами. За даними зарубіжних учених (у нас подібні дослідження не проводилися), кількість гомосексуалістів у середньому становить 2-8% від населення країн. У країнах Західної Європи та Америки громадянські права сексуальних меншин охороняються законом, держава не вважає за потрібне втручатися в інтимне життя цих громадян.

Безшлюбність. Деякі дослідники до альтернативних форм шлюбу відносять самотність. На їх думку, у всіх країнах невпинно зростає кількість людей, які свідомо не хочуть зв'язувати себе шлюбними відносинами, надають перевагу самотньому способу життя. За даними американських соціологів, наприкінці 50-х років більшість (близько 80%) громадян вважали, що не перебувати в шлюбі неприродно як для жінок, так і для чоловіків. Зате на початку 70-х років протилежної точки зору дотримувалась майже така ж кількість американців – 75% опитаних.

Дослідження громадської думки студентів показали, що вони негативно ставляться до самотності: близько 62% опитаних висловили різко негативне ставлення до самотнього способу життя. Цікаво, що юнаки більш лояльні до безшлюбності, ніж дівчата – 68%. Нейтральну позицію в цьому питанні займають 25%, з розумінням до нього ставляться майже 10%, схвалюють 1% і 2% опитаних” припускають можливість самотності за певних умов.

Контрольні питання

1. З яких спільностей складається сімейна структура суспільства?
2. Які вчені вивчали проблеми сім'ї в Україні?
3. Що таке сім'я? Назвіть історичні форми сім'ї та шлюбу.

4. Які типи сімей можна вирізнити за такими ознаками: родинна структура, кількість дітей, поділ влади в сім'ї, етнічна належність та ін.?
5. Назвіть основні функції сім'ї.

Проблемні питання, вправи та завдання

1. Як здійснювалось примітивне соціальне регулювання статевого життя первісних людей? Яке це має значення для їх розвитку та виникнення сім'ї?
2. Чим така історична форма сім'ї, як парна родина, відрізнялась від моногамної сім'ї? Полігамної сім'ї?
3. Які основні причини сімейних конфліктів?
4. Які наслідки мають розлучення для суспільства? Дітей? Тих, хто розлучається? Як ви вважаєте, чому, за даними соціологів, частіше розлучаються: діти тих, хто був розлучений? Ті, хто вступив у шлюб дуже рано? Сім'ї, де жінка має більший прибуток, ніж чоловік?
5. Як впливає на ймовірність розлучень міське або сільське походження? Схвалення чи несхвалення шлюбу родичами або друзями? Походження подружжя?
6. Як ви вважаєте, чи є в розлученні позитивні наслідки? Чому?
7. Зараз у багатьох країнах світу існують різні шлюбоподібні форми („комуна”, „відкриті шлюби” та інші). Правомірно чи ні їх називати альтернативними формами шлюбу? Чому? Чи є взагалі альтернатива шлюбу? Сім'я? Яка?
8. Яке майбутнє чекає сім'ю як соціальний інститут?
9. Проведіть дослідження проблеми ставлення студентів вашої групи до сім'ї та шлюбу, використовуючи анкети: розроблені самостійно або спеціальні тести.

5. Соціологія особистості

5.1. Сутність та структура особистості

Як галузева соціологічна теорія соціологія особистості сформувалася **на початку ХХ ст.** Особливе значення для її виникнення мали експериментальні дослідження особистості, які проводилися в перше десятиріччя цього століття вченими-психологами. Дослідники відзначають заслуги Ф.Лазурського,

який розробив техніку та методику ведення наукових спостережень особистості, а також процедуру проведення природного експерименту, у якому можна було отримати та узагальнити дані, що стосуються психології та поведінки здорової особистості. Важливе значення для розвитку зазначеної галузі соціології мали розроблені Г.Айзенком методи і процедури математичної обробки даних спостережень, опитувань і аналізу документів, зібраних про людину з різних джерел. Г.Олпортом були закладені основи нової теорії особи, що отримала назву „теорія рис”. Р.Кеттел, використовуючи метод Г.Айзенка, надав дослідженням особистості в межах теорії рис експериментального характеру. Він упровадив метод факторного аналізу, виділивши, описавши та визначивши кілька суттєвих факторів або рис особистості. Цей науковець заклав основи сучасної тестології особистості, розробив один із перших особистісних тестів.

Соціологія особистості – галузь соціології, предметом якої є вивчення особи як об’єкта та суб’єкта соціальних відносин. До її основних завдань прийнято відносити аналіз соціального статусу особистості, її місце в соціальній структурі суспільства, вивчення соціальних ролей особистості, її діяльності, потреб, установок, пов’язаних із певними соціальними ролями. Крім того, особливе місце в соціології особистості займає виявлення різних соціальних типів особи, оскільки, на відміну від психології, соціологія має справу не з конкретною особою, а з соціально типовою.

Що являє собою особистість? Існує велика кількість різних визначень самого поняття „особистість”. У той же час, коли ми говоримо про конкретну особу, ми часто використовуємо й інші поняття, близькі до поняття „особистість”, але не тотожні йому: „людина”; „індивід” тощо. **Людина** – найвищий ступінь розвитку живих організмів на Землі. Це складна біосоціальна істота, яка характеризується численними формами життєдіяльності – рід фізіологічних до соціальних. На відміну від тварин, вона має свідомість і не може жити поза громадою. Людина має багато властивостей: природних і соціальних, природжених і придбаних, індивідуальних (тобто властивих одній людині) і загальних, що

притаманні різним людям, анатомофізіологічних, психологічних, пізнавальних, поведінко-вих та ін.

Психофізіологічний стан людини стає предметом соціологічних досліджень. Зокрема, соціологічний моніторинг, проведений інститутом соціології НАН України, дав можливість оцінити психофізіологічні особливості українського населення⁴⁵. Він свідчить, що за останній рік практично не змінився стан фізичного здоров'я населення України. Майже дві третини (58%) населення оцінюють стан свого здоров'я як задовільний. Менш як п'ята частина (17%) позитивно оцінюють своє здоров'я (як „добре” або „відмінне”). Дещо більше – чверть населення (25%) – оцінюють своє здоров'я негативно (як „погане” або „дуже погане”). У цілому загальне тло стану самопочуття населення України можна оцінити як „дещо нижче за середнє”.

Більш об'єктивними критеріями стану здоров'я є: частота простудних захворювань (як показник стану імунної системи) і кількість днів, проведених за „постільним режимом”. За цими показниками стан фізичного здоров'я, подібно до самооцінки здоров'я, залишається на попередньому рівні – трохи нижчим за середній.

Понад половину дорослого населення України (52%) готові брати участь у наданні допомоги хворим. Причому 32% населення готові робити це задарма; 12% – за часткову оплату і 8% – за повну оплату. Ці дані свідчать про потенціал добродійної допомоги хворим, які потребують відповідного організаційного забезпечення такої благодійної діяльності.

Одним із показників психічного здоров'я населення у моніторинговому дослідженні виступив показник тривожності. Рівень тривожності населення України вимірювали за 20-пунктною шкалою Спілбергера в 1992, 1996, 1998, 1999 і 2005 роках. Діапазон шкали: 20-80 балів. Значення до 30 балів характеризує знижену тривожність; від 31 до 46 балів – нормальну; від 47 до 50 – підвищену; від 51 до 60 – високу і понад 60 балів – гіпертривожність.

⁴⁵ Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. – К.: 2005, - С.101-102.

Низька тривожність свідчить про зниження рівня активності людини, низьку мотивацію, відсутність зацікавленості та зниження відповідальності. Тривожність такого рівня є показником певних розладів психоемоційної сфери людини. Цей рівень тривожності фіксується в 4% населення. Нормальна тривожність, яка засвідчує стабільність психоемоційної регуляції, характерна майже для половини населення – 52%. Підвищеним рівнем тривожності вирізняються 15% населення. Інтерпретація підвищеної тривожності залежить від ситуації, у якій доводиться жити і діяти людині: у нормальних стабільних умовах підвищена тривожність є показником, який сигналізує певні несприятливі тенденції у функціонуванні нервової системи. В екстремальних, нестабільних умовах або в разі впливу на людину стресогенних чинників підвищена тривожність свідчить про психологічну мобілізацію, яка дає змогу подолати стресогенний вплив, активізуватися й упоратися із несприятливою ситуацією. Висока тривожність є показником того, що людина не зможе достатньо безболісно подолати стрес, і її психологічні ресурси вичерпуються. Цей рівень тривожності, що є сигналом потрапляння людей до групи ризику, притаманний більш як п'ятій частині населення (22%). І, нарешті, частка осіб, які характеризуються гіпертривожністю, що потребує медичного втручання й допомоги, становить близько 6%. Цей показник достатньо близький до даних, котрі характеризують поширеність осіб із клінічною тривожністю в різних країнах; наприклад, у Великій Британії – 6,4%, у Швейцарії – 1,5%.

Попри те, що питома вага людей, чиє психічне здоров'я потребує медичної допомоги, здебільшого не перевищує аналогічних показників у розвинених країнах, не слід нехтувати тим, що майже чверть населення України перебуває в стані, коли психологічні ресурси вже не забезпечують безболісного подолання численних негараздів.

Найвищий рівень тривожності в населення України був зафіксований 1998 року. До 2005 року цей показник дещо знизився, але й досі перевищує рівень тривожності, який фіксувався у населення України 1992 року, коли середнє значення тільки наближалось до верхньої межі норми. Є певні відмінності в рівні тривожності серед різних верств населення: у

жінок він вищий, ніж у чоловіків, із віком тривожність посилюється. Вища тривожність жінок фіксується в усіх дослідженнях, спрямованих на вимірювання рівня тривожності, як у нашій країні, так і за кордоном. У моніторингу ці розбіжності зафіксовані здебільшого на рівні високої тривожності. Групи гіпертривожних чоловіків і жінок практично врівноважені, що свідчить радше про більшу емоційну лабільність жінок, ніж про більшу поширеність серед них невротичної симптоматики, зумовленої стресовими умовами життя у нестабільному суспільстві.

Моніторинг виявив, що середній зріст населення України до початку 2005 року становив 164 см у жінок і 175 см у чоловіків. Середня вага жінок – 70 кг; чоловіків – 77 кг. Якщо порівнювати ці дані із відповідними параметрами населення США, можна побачити, що жінки в Україні мають приблизно такі самі кондиції стосовно зросту, що й у США (у США середній зріст жінок становить 162,5 см) і дещо більшу вагу (у США – 67 кг). Натомість чоловіки в Україні мають такий самий зріст, що й чоловіки у США (175 см), проте вага їх значно нижча (у США середня вага чоловіків дорівнює 82 кг).

Як чинники ризику в моніторинг від 2002 року включено показники надлишкової ваги, паління та вживання алкоголю. За чотири роки особливих змін у поширеності цих чинників ризику не зафіксовано.

Моніторинг виявив, що трохи більше третини населення характеризується нормальною вагою. У цій групі, подібно до групи з недостатньою вагою, практично немає відмінностей між чоловіками та жінками. Незначну надлишкову вагу частіше мають чоловіки (52%), ніж жінки (41%). Надлишкова вага частіше трапляється в жінок України (19%), ніж у чоловіків (10%). Зі збільшенням віку питома вага людей із надлишковою вагою значно збільшується.

Індивід – окрема людина, що розглядається як одиничний представник або біологічного роду (*Homo sapiens*), або певної соціальної групи. **Індивідуальність** – це те особливе, що відрізняє людину від її подібних. Це поняття відноситься до людини і як до біологічної істоти, і як до соціального явища.

Поняття „особистість” не зводиться до наведених понять, у той же час, особистість – це і людина, й індивід, й індивідуальність. У науці існує багато визначень особистості, які підкреслюють її багатогранність і складність. За деякими даними, можна виділити близько 80 різноманітних теорій особистості, які по-різному описують її.

На думку російського соціолога І.Кона, **особистість** – це, з одного боку, соціальна властивість індивіда, сукупність інтегрованих у ньому соціально значущих рис, що утворилися в процесі прямої та опосередкованої взаємодії даної особи з іншими людьми і роблять її суб’єктом праці, пізнання та спілкування. З іншого боку, це конкретний індивід, суб’єкт діяльності, у єдності його індивідуальних властивостей і соціальних ролей. У цьому, а також у багатьох інших трактуваннях особистість характеризується

а) як соціалізований індивід, що набули певних соціально значущих властивостей і рис;

б) як частина суспільства, що сама організується, а функцію регулятора поведінки відіграє її світогляд, спрямованість, характер, здібності;

в) як придбана властивість людини, а не її вроджена якість;

г) як суб’єкт суспільної діяльності. Об’єктом діяльності особистості при цьому є не тільки зовнішній світ, а й вона сама.

Як і інші соціальні явища, особистість має складну структуру, яку вчені інтерпретують, неоднозначна. Одні вважають, що **структура особистості** складається з сукупності ролей, які вона виконує (вчинки та поведінка даної людини). І Кон, наприклад, відзначає, що вже етимологія слова особистість показує, що воно має значення в контексті певних суспільних відносин. На його думку, образ людини як актора, що грає задані йому ролі і змінює ці ролі залежно від віку і соціального становища – один з найпоширеніших образів світової літератури. Кон посилається на відомий сонет В.Шекспіра:

Весь мир – театр.

В нем женщины, мужчины – все актеры.

У них свои есть выходы, уходы,

И каждый не одну играет роль...

Інші соціологи визнають, що структура особистості може бути представлена, передусім, внутрішніми властивостями, рисами та якостями людини (так звана теорія рис). За свідченням одного з прихильників даної теорії, існують мінімум 34 такі риси, які є необхідними і достатніми для повного опису особи. Усього в численних дослідженнях, виконаних у руслі теорії рис, наведено та описано близько 200 таких рис.

На думку психолога Р.Кеттела, особистість можна описати, використовуючи п'ять основних факторів – рис, які проявляються через певні властивості особистості. Екстраверсія виявляється через такі характеристики, як балакучість (мовчазність), відкритість (замкнутість), схильність до ризику (обережність). Лагідність проявляється через витриманість (дратливість), поступливість (упертість). Добросовісність виявляється через акуратність (неакуратність), відповідальність (невідповідальність), обов'язковість (необов'язковість). Емоційну стійкість пов'язують із спокійністю (тривожністю), врівноваженістю (неврівноваженістю), мінорністю (мажорністю). І, нарешті, такий фактор-рису, як культура, розглядається через інтелектуальну розвиненість (нерозвиненість), тонке почуття (грубість), любов до мистецтва (байдужість до нього).

На думку одного із сучасних російських учених В.Леднева, структура особистості включає в себе три групи елементів: механізми психіки, досвід особи та її типологічні властивості. Механізми психіки характеризуються особливостями сприйняття людини, мови і мислення, пам'яті та психомоторики. Досвід включає в себе певну спрямованість особи, її пізнавальні якості, трудові, комунікативні та естетичні характеристики, а також фізичну підготовку людини, її знання, уміння, навички. Типологічні властивості особистості він пов'язує з характером людини, її темпераментом, задатками і здібностями. Учений підкреслює, що всі ці сторони особистості взаємопов'язані і часто перетинаються. Усі вони певною мірою вивчаються як соціологією, так і психологією. Оскільки соціологія цікавиться найбільше соціально-типovими виявленнями особистості, вона, розглядаючи сутність і структуру особистості, вивчає різні типи особистостей, обумовлені різним співвідношенням внутрішніх компонентів її структури.

5.2. Типологізація особистості

Питання про типологізацію особи – одне з основних у цій спеціальній соціологічній теорії. **Типологія**, як відомо, є методологічним прийомом, що базується на правильному розумінні співвідношення загального, особливого та одиничного. Він дає можливість розкрити в особі суттєве, типове, котре формується під впливом різних факторів. Науковці вважають, що типологізація дає змогу передбачити тенденції розвитку особистостей різного типу, виявити їх співвідношення в суспільстві і через це підійти до пізнання закономірностей розвитку особи як суспільного явища.

Різне сполучення тих або інших властивостей у різних комбінаціях чи висунення однієї риси як такої, що переважає, дозволяє визначити типове в особистості. Російський учений В.Ядов у зв'язку з цим відзначає, що типологізація має значну перевагу над багатьма чисто емпіричними прийомами узагальнення.

Що являє собою типологізація? **Типологізація** – це розподілення маси об'єктів на групи за кількома критеріями або системою критеріїв. Залежно від специфіки цих критеріїв розрізняють кілька видів типологізації, і насамперед психологічну й соціальну. У першому випадку за основу беруться психологічні властивості особистостей, у другому – ті чи інші їх соціальні характеристики. Розглянемо приклади обох видів типологізації.

Різні психологічні типи особистостей були, наприклад, виділені американським психологом Г.Айзенком на основі таких психологічних властивостей особистості, як **екстраверсія** – **інтроверсія** – **нейротизм**. **Екстраверсія** – це спрямованість особистості на людей, що її оточують, зовнішній світ та події в ньому. **Інтроверсія** – протилежна властивість людини, яка означає спрямованість особистості на її внутрішній світ, **нейротизм** – поняття, тотожне тривожності, що проявляється як емоційна нестійкість, напруження, емоційна збудливість. Ці властивості, за Айзенком, складають структуру особи і генетичне зумовлені, оскільки пов'язані з особливостями нервової системи і діяльності головного мозку.

Чим характеризуються екстраверти та інтроверти як специфічні типи особистості? **Екстраверти** – це особистості, що спрямовані назовні, вимагають постійної стимуляції з боку зовнішнього середовища, їм властивий потяг до нових вражень; такі люди мають потребу в компанії, для них характерні розкутість поведінки, вони товариські, безтурботні, балакучі і в той же час імпульсивні, іноді агресивні, їх почуття, емоції не завжди підлягають контролю. Вони легко встановлюють контакти з різними людьми. Мислять асоціативно, швидко, образно, хоча й поверхово.

Інтроверти – це особистості, спрямовані всередину себе, їх набагато менше займає зовнішній світ. Вони вразливі, не товариські, уникають гомінких компаній, їх характеризує повільність, серйозність; вони добре контролюють свої емоції. У них небагато друзів, але вони віддані їм. Цей тип людей планує свої дії та вчинки, шукає зв'язки, загальні закономірності явищ і процесів. Вони нелегко подають нові ідеї, важко вступають у контакт. Проявляють зайву сором'язливість, нерішучість, але високе почуття відповідальності.

Поряд із вираженими екстравертами та інтровертами існують люди, що належать до проміжного типу особи; вони характеризуються набором якостей першого і другого типу людей.

Використовуючи показник екстраверсії-інтроверсії-нейротизму, Айзенк виділив чотири групи людей за їх темпераментом: меланхоліки, флегматики, холерики, сангвініки.

Соціальна типологізація здійснюється на основі різних критеріїв, які характеризують соціальні властивості та характеристики людини. До них можна віднести, наприклад, ставлення до роботи, політичну та соціальну активність людей, релігійність особистості тощо. В одному з досліджень була зроблена типологізація сучасного студентства на основі ставлення до навчання. Були виділені **п'ять основних типів студентів**. Серед них:

I. Студенти, які прагнуть оволодіти знаннями, методами самостійної роботи, набути професійні знання та навички, шукають засоби раціоналізації навчальної діяльності. Навчальна діяльність для них – це необхідний шлях до оволодіння обраною

професією. Вони відмінно вчаться з усіх предметів навчального циклу, їх інтереси торкаються широкого кола знань, вони активні в навчанні, аналізують, співвідносять, активно шукають докази.

II. Студенти, що прагнуть набути знання в усіх сферах навчальної діяльності. Вони захоплюються багатьма видами діяльності, але їм швидко набридає глибоко вникати в сутність того, що вивчається, через це вони часто обмежуються поверховими знаннями. Вони не витрачають багато зусиль на конкретні справи. Учаться добре, іноді отримують незадовільні оцінки з предметів, які їх не цікавлять.

III. Студенти, які виявляють інтерес до своєї професії, тому навчальна діяльність обмежується вузько професійними рамками. Вивчають багато спеціальної літератури, але не виявляють належного інтересу до суміжних наук і дисциплін навчального плану.

IV. Студенти, які непогано вчаться, але до навчальної програми ставляться вибірково. Виявляють інтерес лише до тих предметів, які їм подобаються. Вони несистематично відвідують навчальні заняття, часто пропускають лекції, семінари, практичні заняття, їх професійні інтереси ще не сформовані.

V. Ледарі та нероби. У вуз прийшли за настійною вимогою батьків або „за компанію” з товаришами чи для того, щоб не працювати, не йти в армію тощо. До навчання байдужі, постійно пропускають заняття, мають заборгованості.

Існують і деякі інші підходи до типологізації студентства. Вони мають не тільки теоретичне значення, а й практичну користь. Наприклад, для організації диференційованого навчання важливо знати, до якого типу особистості відносяться конкретні студенти, який тип студентів переважає в групі або на курсі, факультеті, інституті. При організації навчального процесу така інформація допоможе організувати більш ефективно навчання для різних студентів, урахувати індивідуальні особливості яких не завжди можливо в наших умовах.

На думку деяких учених, основою для певної типологізації особистості може стати й **етнічний критерій**, тобто належність людини до певного етносу. Учені вважають, що кожна етнічна група має свої специфічні характеристики і властивості, які проявляються в більшості її представників. Хоч ця точка зору і

викликає певні сумніви, проаналізуємо головні ідеї цього підходу.

Як відзначають дослідники, на першому українському педагогічному конгресі, організованому в 1935 році товариством „Рідна школа”, український учений Яким Ярема зробив доповідь „Українська психіка в її історично-культурних проявленнях”. Тут був представлений оригінальний підхід до визначення особливостей людей, що належать до окремих націй, залежно від того, що переважав у їх особистості: екстраверсія або інтроверсія, світ об’єктів чи світ суб’єктів.

На думку Яреми, у характері римлян переважала екстраверсія, в індусів – інтроверсія, у греків же спостерігалось поєднання обох типів, подібне поєднання проявлялося в німців. В американців психологія має екстраверсивний характер: дух американізму, відзначає Ярема, – це спрямування до сили, багатства, удосконалення навколишнього світу. Учений вважав, що психологічні особливості українського народу ближчі до індуїзму, ніж до американізму.

Я.Ярема підкреслював, що психологічні особливості різних народів виявляються в їх релігії. Вона також може бути екстраверсивною або інтроверсивною. Це відобразилося, на його думку, у відмінностях українського та російського православ’я, а також у відмінностях українського православ’я і польського католицизму. Російське православ’я стало на службу політиці, а українське було більш нейтральним у ставленні до неї. Учений пише, що український народ пройнявся більше етичним духом християнства, ніж можливістю утвердження через нього державної влади. Політичну спрямованість польського католицизму він також пов’язує з особливостями народної психіки. Так, для П.Скарги, вождя агресивного католицизму, головне – добро та слава Польщі, а для І.Вишенського релігія – це духовний зміст особи.

Я.Ярема, спираючись на власні соціально-психологічні дослідження з історії культури українського народу, на роботи М.Костомарова, В.Липинського та інших учених, робить спробу визначити риси психічного складу українського народу, його характеру, а значить – і характеру особистості українця. Серед них він називав такі риси:

1. Перевага емоцій над волею та інтелектом, легка запальність і швидко вистигання.

2. Сентиментальність, чутливість, ліризм, що виявляються в естетизмі народного життя та обрядовості.

3. Егоцентризм, прагнення особистої свободи без належних поривань до державності (елементи державницьких імпульсів, на його думку, приносили вихідці зі шляхти – П.Сагайдачний, Б.Хмельницький, І.Виговський, І.Мазепа і П.Орлик).

4. Анархічний індивідуалізм, який є найбільшим ворогом єднання (рідко яка країна має таких сміливих людей, як Україна, але ніде так марно ця сміливість не витрачається).

5. Миролюбність, відсутність нахилу до насильницької експансії (польської, російської).

6. На російському ґрунті взяв гору принцип загальності на противагу особистості. Українська ж свободолобність особи вела до демократизму, вільних об'єднань, федеративної форми суспільного життя.

На думку сучасних дослідників, близькими до тверджень Я.Яреми були ідеї іншого українського вченого того часу – Г.Ващенка, який досліджував психологічні особливості українців як особливого психологічного типу особистості. Він відзначав схильність українців до синтетичного мислення, яке є однією з важливих умов творчості. На його думку, народні українські пісні свідчать про багатство і красоту почуттів народу. Цей учений вважав, що українців відрізняє акуратність, чемність, гостинність, високі моральні якості. Як і Ярема, він відзначав індивідуалізм українців (як він пише – індивідуалізм з елементами аристократизму).

Г.Ващенко зазначав, що індивідуалізм українця при несприятливих умовах політичного і суспільного життя перетворюється на егоїзм, характеризується замиканням у коло вузьких особистих інтересів, нехтуванням суспільними інтересами. Цей егоїзм, за його свідченням, набуває різних форм, як наприклад, ренегатство, кар'єризм, байдужість до всього, що виходить за рамки власних інтересів. Характерною формою українського егоїзму є „амбіціонерство”. За відсутності високої життєвої мети „амбіціонерство” українця іноді набуває дріб'язкового характеру.

5.3. Механізм формування особистості

Однією з важливих проблем соціології особистості є проблема її формування. Особистістю не народжуються, особистістю стають. Але як? На наш погляд, формування конкретної особистості відбувається під впливом комплексу біологічних і соціальних факторів. Саме їх конкретне сполучення, своєрідність дає унікальну особистість.

Соціобіологи стверджують, що становлення особистості підпорядковане лише біологічним факторам, їх опоненти засвідчують протилежне: біологічне в людині – вторинне, на соціальні якості воно не впливає. За Смельзером, істина лежить десь між двома точками зору: біологія дійсно встановлює загальні рамки для людського ества (людської природи), але в цих межах люди мають високу пристосованість: вони засвоюють такі зразки поведінки і винаходять такі соціальні інститути, які або дозволяють біологічним силам керувати людиною, або придушують її, чи, нарешті, допомагають знайти компромісний варіант. До соціальних факторів, які впливають на формування особистості, належать: оточуюче середовище, взаємодія з іншими особистостями, індивідуальний досвід кожної людини та досвід поколінь, культура даного суспільства і загальнолюдська культура та багато інших факторів.

У соціології існують різні теорії, які по-різному інтерпретують взаємовідносини суспільства та особистості. Проаналізуємо три різні підходи до цієї проблеми, пов'язані з відомими соціологами світу; Е.Дюркгеймом, К.Марксом і М.Вебером.

Е.Дюркгейм вважав, що соціальна реальність, колективні уявлення і колективна свідомість панують над усіма ознаками індивідуального, над особистістю. Суспільство в його інтерпретації виступає як незалежна, зовнішня і примусова сила відносно індивіда. Вона являє собою більш багату реальність, ніж індивід, домінує над ним і створює його, є джерелом вищих цінностей.

М.Вебер дотримувався протилежної точки зору. Для нього немає соціальної реальності, крім індивідів: усі суспільні утворення, існування яких він не заперечує, є лише процес

взаємодії особистостей. Цей учений уважав, що клас або нація, держава або акціонерне товариство самі по собі не можуть діяти цілеспрямовано та усвідомлено, а тому статус соціального суб'єкта в соціології Вебера має лише індивід – особистість.

К.Маркс пропонував третій варіант розв'язання проблеми взаємовідносин особистості і суспільства. Особистість визнається ним як суб'єкт суспільного розвитку, але не висувається на перший план і не потрапляє в число рушійних сил суспільного прогресу. Згідно з концепцією Маркса, особистість – не тільки суб'єкт, а й об'єкт суспільної діяльності. Вона виступає як сукупність усіх суспільних відносин.

Незважаючи на досить значні розбіжності в трактуванні питання про взаємодію суспільства та особистості, зрозуміло – суспільство та особистість взаємно впливають одне на одного: суспільство формує особистість, сформовані ним особистості виступають як основні суб'єкти суспільних змін і процесу формування даного суспільства. Соціологія особистості займається вивченням процесів впливу суспільства на особистість, які пов'язані з соціалізацією.

Соціалізація розглядається як процес засвоєння індивідом протягом усього його життя соціального досвіду, унаслідок чого людина стає особистістю. **Зміст соціалізації** включає в себе засвоєння людиною культури людських стосунків, соціальних норм і цінностей, необхідних для взаємодії з різними людьми, ролей, видів діяльності, форм спілкування, пізнання суспільства, у якому живе індивід, оволодіння навичками роботи, розвиток необхідних для життя здібностей.

Основними засобами (джерелами) соціалізації взагалі та її основних різновидів (політичної, етнічної соціалізації зокрема) є родина, система освіти (усі ступені), засоби масової інформації, культура, найближче соціальне оточення (батьки, родичі, ровесники, друзі тощо).

Процес соціалізації особистості здійснюється поступово і постійно і не може на жодну хвилину припинитися. Він починається з народження людини, з перших кроків її життя і продовжується впродовж усього її життя. На кожному із ступенів соціалізації існують свої специфічні особливості: у дитинстві, юності, у дорослому стані, похилому віці. Соціологи ведуть мову

про різні **види соціалізації** – **первинну і вторинну** – які залежать від віку людини, наявності власного життєвого досвіду, здатності до самостійного мислення. Вони виділяють так звану **ресоціалізацію**, яка розуміється як оволодіння новими нормами і цінностями для заміни раніше засвоєних, а також **зворотну соціалізацію** – процес, пов'язаний з такою парадоксальною ситуацією, коли нове покоління, яке швидко опанувало новий досвід, починає „навчати” попередні покоління (учні робляться вчителями).

Як відбувається процес соціалізації особистості? Які механізми в суспільстві та в самій особистості приводять у дію багато факторів, про які йшлося вище? Можна говорити про два види механізмів здійснення соціалізації: загальні й часткові.

До загальних механізмів соціалізації відносять спілкування окремих людей та їх об'єднань, тобто соціальних груп різного виду; спільну діяльність; взаємний вплив людей один на одного; навчання; виховання. У нас завжди в процесі соціалізації визнавалася особлива, роль виховання, яке розглядалося як процес цілеспрямованого впливу на особистість з метою формування в людини відповідних якостей і рис. Таке звужене розуміння виховання може перетворюватися певною мірою на маніпулювання особистістю. А тому, говорячи про виховання як загальний механізм соціалізації, ми маємо на увазі насамперед засвоєння культури.

До часткових механізмів соціалізації можна віднести соціально-психологічні механізми, які дозволяють особистості засвоїти ті чи інші соціальні норми та цінності. Це процеси ідентифікації, імітації, адаптації та дотримання встановлених норм, У чому їх особливості?

Ідентифікація – це процес ототожнення себе з іншою особистістю, групою, колективом, що допомагає людині оволодівати різними видами діяльності, засвоювати соціальні норми і цінності, а також приймати відповідні соціальні ролі, які доводиться кожному виконувати в житті. Можна говорити про пряме ототожнювання себе з реальною чи придуманою особистістю – батьком або матір'ю, другом, кіногероєм тощо.

Цей соціально-психологічний процес приводить найчастіше до засвоєння здебільшого зовнішніх прикмет діяльності,

поведінки. Але „входження в роль”, повне ототожнювання може вплинути і на внутрішні особливості людини. Яскравою ілюстрацією цього є герой одного французького фільму – злочинець, якого під виглядом героя опору садять до тюрми, щоб дезорганізувати боротьбу патріотів, які „налякані” арештом свого лідера. Цей герой, зображуючи антифашиста, так увійшов у роль, що в ньому відбувається внутрішній перелом і він починає допомагати членам Опору. У даному випадку завдяки прямому ототожнюванню відбувся процес ресоціалізації, результат якої – поява нової особистості.

Процес ототожнювання може відбуватися шляхом зарахування себе до відповідної умовної або реальної соціальної групи, що означає засвоєння цілої системи якостей і стереотипів поведінки, вимог до соціальних ролей, які характерні для даної соціальної групи: я – робітник, я – інженер, я – фанат, рокер, член групи ровесників тощо. Усе це означає не тільки приписування певною людиною себе до якоїсь конкретної групи, а й визнання нею тієї системи цінностей і норм, які панують у ній.

Імітація (наслідування) – свідоме чи несвідоме сприйняття людиною досвіду інших людей, зокрема їх поведінки, вчинків, дій. Наприклад, усі йдуть на виборчу дільницю голосувати за того чи іншого кандидата в депутати – і я йду, не думаючи про доцільність такої поведінки; усі починають кричати на стадіоні, уболіваючи за свою команду – і я також кричу, хоча в іншому випадку мені це і на думку не спало б.

Адаптація – це процес пристосування до соціального середовища та його вимог. Специфічною формою адаптаційних процесів є конформізм, конформність. **Конформною**, як відомо, вважається така поведінка, за якої особистість, не погоджуючись у думках з оточуючими, зовні погоджується з цінностями та нормами, що вони пропагують. Іншою формою прояву адаптаційних процесів є інтеграція – активна взаємодія людини з соціальним і політичним середовищем, яке передбачає свідомий вибір і готовність приймати його цінності як свої власні.

На думку деяких учених, як важливий частковий механізм соціалізації особистості, може розглядатися фактор дотримання встановлених норм. Таке наслідування може носити як свідомий

характер – не беру участі в заборонених організаціях, не здійснюю протиправних дій тому, що це для мене неприпустимо, це було б порушенням моїх моральних принципів – так і змушений – не роблю всього цього тому, що боюся покарання, установленого за порушення закону. Особлива увага приділяється цьому механізму у вихованні. Смельзер, наприклад, відзначав, що американські школярі вчать напам'ять клятву вірності, ще не розуміючи цього поняття.

Контрольні питання

1. Що таке людина, індивід, індивідуальність? Які існують погляди щодо цього?
2. Що являє собою особа? Яку структуру вона має?
3. Що таке типологізація особи? Які види типологізації особи вам відомі?
4. За якими ознаками проводиться психологічна типологізація, соціальна?
5. Як формується особистість? Які погляди щодо цього існують у соціології?
6. Що таке соціалізація? Її зміст, джерела, ступені?
7. Як здійснюється соціалізація? Охарактеризуйте механізми соціалізації.

Проблемні питання, вправи та завдання

1. Чим відрізняються поняття „особистість”, „людина”, „індивід”?
2. Як ви розумієте фразу: „Особистістю не народжуються; нею стають”?
3. Як би ви прокоментували слова Шекспіра про те, що весь світ – театр, у ньому – усі актори? Про які ролі йдеться? Чому?
4. Спробуйте охарактеризувати одного із студентів вашої групи з точки зору теорії ролей, теорії рис. Порівняйте структуру його особистості, розроблену на основі цих теорій, з аналогічними характеристиками даного студента, поданими іншими членами вашого колективу.
5. Як ви вважаєте, для чого проводиться типологізація особистості і яке практичне значення має ця процедура?

6. Як би ви прокоментували висловлювання: „Людина – не посудина, яку треба наповнити, а смолоскип, який треба запалити”?

7. Деякі вчені вважають, що кожна етнічна група має свою психологію, а тому відрізняють соціально-психологічні типи особи за етнічною ознакою. А якої думки дотримуетесь ви? Чи можна говорити, чи ні про якісь психологічні особливості українців? Спробуйте обґрунтувати свої погляди.

8. Соціобіологи твердять, що становлення особи зумовлене тільки біологічними факторами, їх опоненти кажуть, що біологічне в людині вторинне, на соціальні якості не впливає. Де ж істина?

9. Як ви думаєте, чи кожна людина є особистістю, чи ні? Обґрунтуйте свою точку зору,

10. Як би ви прокоментували висловлювання Л. Гумпловича, російського соціолога кінця XIX – початку XX ст.: „У людині мислить зовсім не вона – а її соціальна група; джерело її думок лежить зовсім не в ній, а в соціальному середовищі, у якому вона живе, соціальній атмосфері, якою вона дихає; вона мислить так, як її примушують впливи оточуючого середовища, що концентруються в її мозку”?

11. На думку соціологів, соціалізація являє собою єдність двох тенденцій – уніфікації, яка проявляється в прагненні індивіда бути як усі, в оволодінні загальноприйнятими засобами спілкування та діяльності, стереотипами масової свідомості та індивідуалізації, яка проявляється в прагненні до формування свого „Я”, до вироблення оригінальних засобів спілкування та діяльності. У чому конкретно це проявляється?

6. Соціологія культури

6.1. Сутність, функції та структура культури

Одним із найскладніших і всеосяжних суспільних явищ вважається культура. Вона стала предметом спеціальної соціологічної теорії – соціології культури. Даний термін був уведений у науковий обіг М.Адлером.

Що вивчає **соціологія культури**? З цього приводу існують різні думки. Д). М.Адлер, наприклад, вважав, що дана

соціологічна теорія повинна займатися вивченням соціальних факторів становлення та функціонування культурних норм і цінностей, їх впливів на суспільство та соціальну поведінку людини. 2). Окремі вчені взагалі ототожнювали поняття „культура” з поняттям „суспільство”, а тому вважали, що культура не може бути самостійним предметом соціології, оскільки неможливо відмежувати її від соціального і навпаки. На їх думку, наука повинна розглядати культуру лише як аспект соціального, а суспільство – як функцію культури. 3). У вітчизняній літературі переважав підхід, згідно з яким соціологія культури – це галузь соціологічного знання, що вивчає тенденції розвитку культури, форми їх виявлення в людській діяльності, яка пов’язана із створенням, засвоєнням, збереженням та поширенням ідей, уявлень, культурних норм і цінностей, зразків поведінки, котрі регулюють відносини в суспільстві, між суспільством і природою.

Культура – один із найбільш багатозначних термінів, які використовують люди для опису суспільного життя. Виділяють близько 500 різних визначень даного терміна. Його використовують і для характеристики епох (антична культура), і стосовно окремих суспільств і народів (українська культура), і для з’ясування сутності різних сфер діяльності та життя людей – культура праці, культура мови, культура побуту, культура поведінки і багато інших.

Слово „культура” походить від латинського „*cultura*” – обробіток, оброблення, вирощування. Первісне це слово в латині використовувалося, як правило, у значенні „обробка ґрунту, землеробська праця.” У той же час у Цицерона зустрічається вираз „культура духу є філософія” (45 рік до н.е.). Тут термін „культура” вживається вже в іншому значенні. Ідеться про те, що так, як селянин обробляє землю, необхідно „обробляти” й розум. Саме „обробка розуму”, удосконалення власного духу є істинним покликанням вільної людини на відміну від рабів та людей нижчих станів, на долю яких випала фізична праця – обробка ґрунту, землі. Отже, поступово слово „культура” набуває значення, близького до сучасного, яке використовується для характеристики освіченості, вихованості людини. Як же це поняття трактується в соціології?

У підручнику з соціології американського науковця Н.Смелзера культура визначається, як певний набір цінностей, уявлень про світ та кодів поведінки, спільних для людей одного стилю життя. Деякі вчені визначають культуру, як специфічний засіб організації та розвитку людської діяльності, поданий у продуктах матеріальної і духовної праці, у системі соціальних норм та установок, у духовних цінностях, у сукупності відношень людей до природи та до самих себе. Такі визначення культури фіксують, як загальні відмінності людської діяльності від біологічних форм життя, так і якісну своєрідність історично-конкретних форм цієї життєдіяльності на різних етапах суспільного розвитку.

Культура як суспільне явище, виходячи з його всеосяжності, характеризується специфічними рисами та особливостями. Назвемо деякі з них.

- **Передусім, культура має історичний характер:** кожна історична епоха відрізняється від іншої насамперед своєю культурою.

- В основі розвитку культури лежить **розвиток матеріального життя** суспільства, передусім розвиток економіки. У той же час розвиток самої культури є найважливішим фактором, що впливає на розвиток суспільства взагалі й економіки зокрема.

- Культура невіддільна від особистості та суспільства. На думку, наприклад, П.Сорокіна, жодний член тріади **особистість – суспільство – культура** не може існувати без інших членів.

- Культура **визначає зміст людського життя**, серед людей вона виконує ту ж функцію, що й „генетична програма” у світі тварин, кожної живої істоти. Вона формує особистість, соціалізує членів суспільства, без неї люди були б повністю дезорієнтовані, а суспільство являло б собою справжній хаос безглузких вчинків і нестриманих емоцій.

- Важливою характеристикою культури є те, що вона відбирає для тиражування тільки **певні аспекти поведінки та досвіду людей:** кожне суспільство, кожна культура ґрунтується на певних цінностях, які не завжди є такими самими для інших суспільств і культур.

- Хоча культури різних народів відрізняються одна від одної, але всі вони характеризуються певними **спільними рисами**, які є універсальними для більшості суспільств (деякі вчені називають до 60 універсальних рис культури).

- Людина в культурі виступає одночасно й її продуктом, і її творцем, що означає, що **культуру творили й далі творитимуть люди**; а людина, оволодіваючи культурою, стає повноцінною особистістю, формується під впливом культури. І нарешті, культуру не можна „знати”, нею можна й потрібно оволодівати або творити її.

Основні соціальні функції культури

Пізнавальна функція полягає в тому, що завдяки залученню до культурних надбань, людина пізнає об'єкти і процеси дійсності, які ці надбання відбивають.

Виховна функція пов'язана з тим, що оволодіння культурою прищеплює людині кращі соціальні риси характеру, поведінки, формує в ній благородні почуття та ідеали.

Світоглядна функція проявляється в тому, що всі культурні цінності є дуже важливим фактором формування певного світогляду людини – життєвого (буденного), філософського, релігійного, наукового і т.д.

Емоційно-естетична функція полягає в тому, що коли людина відвідує, наприклад, театр, музей, кіно, читає художній твір, то переважно не думає про виховання або пізнання дійсності. На перше місце ставиться емоційна сторона, естетичне переживання, насолода. Відпочинок і дозвілля, праця або пізнання доповнюються духовною насолодою.

Перетворювальна, творча функція культури проявляється в тому, що за її допомогою формується як певний тип особистості, так і будується певна дійсність, перетворюється світ і зокрема суспільство. Деякі соціологи ведуть також мову про діагностичну та прогностичну функції культури.

Розглядаючи **структуру культури**, можна в ній виділити, передусім, дві великі частини – матеріальну та духовну культуру. **Матеріальна культура** – частина загальної системи культури, яка включає в себе всю сферу матеріальної діяльності та її результати. Вона виражається в засобах праці, технології

виробництва, продуктах, що виробляються людиною, житлі та одязі людини тощо. **Духовна культура** включає в себе духовну діяльність людини та її продукти. Вона пов'язана з духовним засвоєнням і перетворенням світу людини та її власного соціального буття. Духовна культура містить у собі пізнання (знання), моральність, норми і цінності, науку, релігію, мистецтво тощо.

Ці дві частини культури не можна розглядати окремо: вони органічно пов'язані між собою й не можуть існувати одна без одної. З одного боку, без духовного життя культура взагалі не існує, тому що жоден предмет не може бути включений у людську практику без його осмислення, без використання духовних компонентів – знань, навичок, без „мислячої” голови. З іншого боку, сама духовна культура може існувати, зберігатися і передаватися в матеріальній формі (книги, картини, театральні постановки, декорації, культові та цивільні споруди тощо). Усе це говорить про відносність протиставлення матеріальної і духовної культури, про умовність такого поділу культури, який носить, так би мовити, „робочий”, „службовий” характер, дозволяючи акцентувати увагу на окремих аспектах культури.

Матеріальна культура вивчається, як правило, у курсах спеціальних технічних, природничих чи мистецтвознавчих наук. Для соціології особливе значення має духовна культура. Різні соціологи аналізують духовну культуру та її складові частини дещо по-своєму. Наприклад, деякі вчені відокремлюють у структурі духовної культури такі елементи: поняття, що встановлюють спосіб, яким люди організують свій досвід: відношення або уявлення про те, як різні факти з досвіду людей пов'язані між собою, цінності або уявлення про цілі, до яких людина має прагнути і які поділяються всіма: правила та стандарти, за допомогою яких люди вирішують, як необхідно себе поводити, щоб поведінка відповідала цінностям певної культури. Інші науковці до них додають ще якості людини, а також її діяльність, яка дозволяє реалізувати ці якості; духовні цінності, що створюються людьми: заклади культури, організацію виробництва, зберігання, обміну та вжитку культури. Вивчаючи всі ці елементи духовної культури, соціологи можуть

повною мірою виявити взаємовплив культури та особистості, особистості та суспільства, культури та суспільства.

6.2. Соціологія релігії

Важливе місце в духовній культурі всіх народів світу посідає релігія. Не випадково, що з самого початку існування соціології вона стала предметом спеціального вивчення соціологами. О.Конт – родоначальник соціології, його послідовники Г.Спенсер, М.Вебер, Е.Дюркгейм та інші приділяли значну увагу аналізу релігії та її місцю в житті суспільства. Вони фактично заклали основи спеціальної соціологічної теорії – соціології релігії.

Соціологія релігії – галузь соціологічного знання, яка вивчає соціальні умови, що сприяли виникненню релігії, місце та її роль у житті суспільства, структуру релігії та взаємодію її основних елементів. На думку деяких учених у соціології релігії фактично виділяються три рівні знань, кожний з яких має свої особливості. Такими рівнями є:

1. Система фундаментальних положень, що розкривають сутність релігії, її ставлення до економічного базису, її соціальні корені.

2. Система знань, що описує структуру релігії, її функції, різні релігійні об'єднання та організації.

3. Емпірична соціологія, що вивчає релігійність населення, її критерії, тили людей за їх ставленням до релігії і церкви.

Релігія – форма суспільної свідомості, що неоднозначно трактується представниками різних наукових та ідеологічних напрямів. На думку, наприклад, американського вченого Р.Белла, релігія – це сукупність символічних форм які співвідносять людину з кінцевими умовами її існування, з точки зору марксистів, релігія – фантастичне відображення в головах людей стихійних сил природи та суспільства. У підручниках соціології радянського періоду релігія розглядалася як система особливих уявлень, вірувань, що завжди супроводжуються емоційними переживаннями, почуттями та специфічними релігійно-культовими діями, а також пов'язані з діяльністю релігійних організацій, храмів, служителів культу, віруючих (пастви). З точки зору матеріалістів, релігія має історичний характер: вона

виникла на певному етапі розвитку людського суспільства і змінювалася з його розвитком. Історики вважають, що більш-менш чіткі релігійні уявлення з'явилися вперше в неандертальців або в кроманьйонської людини близько 80-15 тис. років тому. Вони вважають, що виникнення релігії не було разовим актом, якимось вибухом у духовному житті суспільства – це був стрибок, але з величезним часовим періодом.

Причини виникнення релігії матеріалісти вбачають у двох основних факторах – безсиллі людини перед природою, перед її стихійними силами, та виникненні в людині здатності до абстрагування, їх взаємодія й послужила тим ґрунтом, на якому стало можливим виникнення релігійних вірувань і культів.

Однією з перших форм релігійності можна вважати **тотемізм** – віру в надприродний зв'язок груп людей з якимось видом тварин, риб, рослин, які вважалися „тотемом” (предком, родичем) даної групи, назву якого вона носила. Поряд із ним існувала й інша форма ранніх релігійних вірувань – **анімізм**, тобто віра в існування надприродних сил у вигляді духів, душ. Спочатку душа ототожнювалася з диханням та вважалася втіленням життя. З припиненням дихання, тобто з відходом душі, припинялося життя фізично і духовно. Згодом розвинулося уявлення про самостійний образ душ, про їх переселення. Смерть стала вважатися припиненням лише фізичного існування людини. Душа ж продовжувала своє існування і перетворювалася в безтілесних духів, які населяють природу або потрапляють у потойбічний світ. Виникла ще одна форма ранньої релігійності – **фетишизм**, тобто поклоніння неживим матеріальним предметам, яким приписуються надприродні властивості. Крім тотемізму, анімізму та фетишизму в первісних людей також існувала магія. **Магія** – дії, побудовані на вірі людини у свою здатність впливати на надприродні сили. В період розпаду родового устрою з'явилися культи вождів, які згодом перетворилися в культи богів.

У класових суспільствах почали виникати нові типи релігії, які збереглися і до нашого часу, хоча і певним чином видозмінювалися. Виділяють такі **типи сучасних релігій**:

- **локальні релігійні системи та культи**, що існують в окремих регіонах світу;

- **національно-державні релігії** – ті, що існують у межах тих чи інших держав та етносів (індуїзм, конфуціанство, даосизм, синтоїзм, іудаїзм);

- **світові релігії** – вони поширені в багатьох країнах світу (християнство, іслам, буддизм).

Згідно з церковними відомостями на початок 80-х років, коли населення світу становило близько 4,5 млрд. чоловік, число прихильників окремих релігій характеризувалося такими цифрами: до християнства належала чверть людства – близько 1 млрд. чоловік, у тому числі – кількість католиків становила 580 млн. чоловік, протестантів - 344 млн., православних – 74 млн. чоловік; до ісламу належало 592 млн. віруючих, до буддизму – 256 млн. чоловік.

Релігія в суспільстві відіграє значну роль, тому соціологія вивчає такі соціальні **функції релігії**, як

- **ілюзорно-компенсаторну** (компенсує незадоволеність людей своїм буттям);

- **світоглядну** (визнання надприродного лежить в основі розуміння природи, суспільства, людини, її соціальної поведінки);

- **регулятивну** (регулює поведінку людей, створюючи певну систему цінностей та норм);

- **комунікативну** (у процесі культової та позакультової діяльності люди спілкуються між собою);

- **інтегративну функцію**, яка полягає в тому, що релігія певним чином виступає в ролі інтегруючого фактора, котрий підтримує стабільність суспільства. Насправді ж, якщо суспільство чи його групи тяжіють до іншого віровчення, релігія може виступати і виступає дестабілізуючим фактором.

Важливе місце в соціології релігії займає розкриття структури релігії як суспільного явища. Основними елементами релігії називають: релігійну свідомість, релігійну діяльність, релігійні відносини, а також систему релігійних організацій та інститутів.

Релігійна свідомість включає в себе два рівні – релігійну ідеологію як досить струнку систему ідей про Бога, світ у цілому, природу, суспільство та людину, що цілеспрямовано

розвивається богословами та служителями культу, та релігійну психологію – як сукупність релігійних образів, настроїв, почуттів рядових віруючих.

Релігійна діяльність включає в себе позакультову та культову діяльність. Культова діяльність пов'язана із здійсненням культових дій. Позакультова діяльність пов'язана з виробленням релігійних ідей, систематизацією та інтерпретацією догматів теології, із створенням богословських творів і пропагандою їх серед віруючих. Деякі соціологи сюди відносять також місіонерську діяльність, викладання богословських дисциплін у навчальних закладах, пропаганду релігійних поглядів через засоби масової інформації – газети, журнали, радіо, телебачення.

Культ – це релігійне вшанування якихось предметів або надприродних істот, сукупність обрядових дій. Залежно від уявлень про предмет культової діяльності виділяють два основних види культу – магію та умилостивлюючий культ. Магія має справу з реально існуючими предметами, яким приписуються вигадані властивості та зв'язки. В умилостивлюючому культі предметом виступає образ Духа, або Бога. У культі, на думку віруючих, досягається безпосередньо спілкування з надприродним. Різновидами цього виду культу є жертвоприношення, проповідь, молитва, богослужіння, релігійні обряди, релігійні свята.

Релігійні організації є важливим елементом усіх релігій. Послідовники певного віросповідання утворюють якусь релігійну спільність, існування та функціонування якої як єдиного цілого забезпечується організацією. Спільність зі всіма своїми організаційними елементами утворює релігійні об'єднання. Серед найбільш поширених видів релігійних об'єднань можна назвати церкву та секти. Для церкви характерні відсутність постійного і контрольованого членства, (поділ віруючих на духовенство, ніби наділене благодаттю священства та рядових віруючих – мирян), ієрархічна організаційна структура. Секта завжди виникає як опозиційна течія в тому чи іншому релігійному напрямі. Для неї характерні: претендування на виключність своєї ролі, доктрини, ідейних принципів, цінностей та установок, відсутність

священства; лідерство вважається харизматичним, підкреслюється рівність усіх членів.

Дослідження свідчать про поступове зростання кількості релігійних організацій, священнослужителів різноманітних релігійних напрямів України⁴⁶. Інформація про це подана в таблицях далі.

Кількість релігійних організацій в Україні

	1996	2001	2002	2003	2004	2005
Усього	17045	24311	25942	27446	28740	29699
Кількість священнослужителів	15315	22626	24509	25991	26641	27902
Кількість недільних шкіл	4597	7684	9057	9974	11501	12039

Із всіх зареєстрованих релігійних організацій на початок 2005 р. в Україні діяли

православні	15780
католицькі	4541
протестантські	7949
громади іудейського віросповідання	274
громади мусульман	468
організації східних культів	82
інші організації	605
незареєстровані релігійні організації	1106

Залежно від того, наскільки велику роль відіграє релігія в суспільстві, соціологи виділяють різні типи суспільства. У деяких із них домінує релігійна свідомість, релігійна діяльність є неодмінною ланкою соціальної діяльності, соціальні інститути поєднують у собі як релігійні, так і світські елементи. В інших суспільствах світська свідомість існує нарівні з релігійною, а релігійна діяльність виділяється із загального ланцюга соціальної діяльності та прив'язується до певних умов. І, нарешті, є суспільство, де релігійна свідомість займає другорядне місце в

⁴⁶ Статистичний щорічник України за 2004 рік. – К.: Держкомітет статистики України, 2005. – С. 27.

суспільній свідомості, а релігійна діяльність є окремим видом діяльності.

Можна говорити не лише про різну роль, яку відіграє релігія в житті окремих суспільств, а і про різний вплив релігії на окремих людей. У зв'язку з цим соціологія релігії приділяє велику увагу вивченню проблем релігійності населення.

Релігійність – якість індивіда чи групи, що виражається в сукупності їх поглядів, почуттів та актів поведінки, пов'язаних із певною релігією.

Ступінь релігійності – це певний рівень розвитку релігійної свідомості людини або групи людей та певний рівень їх участі в релігійній діяльності.

Поширеність релігійності – величина, що характеризує рівень охоплення релігійністю окремих людей чи соціальних груп у конкретному суспільстві.

У чому конкретно виявляється релігійність людей? З цього питання немає однозначної думки. Але більшість соціологів додержується думки, що основними критеріями релігійності можна вважати

а) наявність у свідомості людей релігійних ідей (знання й прийняття як істинних певних релігійних положень) і релігійних почуттів;

б) сприйняття віри як цінності;

в) виконання певних релігійних обрядів (відвідування богослужінь, святкування релігійних свят, здійснення культових дій тощо);

г) включеність у релігійні відносини (членство в релігійній громаді, виконавчих органах, участь у релігійних зібраннях, фінансова підтримка релігійної організації тощо). Рівень релігійної активності визначається, перш за все, частотою і регулярністю участі в релігійних зібраннях, виконання певних обрядів тощо.

Своєрідним парадоксом сучасної української релігійності, на думку соціологів, є те, що віра в існування Бога перестала бути визначальною ознакою релігійного самовизначення людини. Так, тих, хто вважає себе „віруючим”, значно менше, ніж тих, хто позитивно відповідає на питання „Чи вірите Ви в Бога?": вважають себе віруючими – 60,2% опитаних, а тих, хто відповів, що вірить у Бога – 77,4%. При цьому, у Бога вірять 96,5% тих,

хто вважає себе віруючими, та 75,9% тих, хто вагається між вірою та невір'ям⁴⁷.

Віра в релігійні твердження, % опитаних												
	Серед усіх опитаних			Віруючі			Вагаються між вірою і невір'ям			Невіруючі		
	Так	Ні	Важко відповісти	Так	Ні	Важко відповісти	Так	Ні	Важко відповісти	Так	Ні	Важко відповісти
В існування Бога	77,4	19,0	3,6	96,5	1,8	1,7	75,9	18,9	5,2	15,3	81,4	3,3
В існування гріха	67,5	26,0	6,5	82,1	12,3	5,6	60,6	30,9	8,5	27,4	69,3	3,3
В існування душі	64,6	27,1	8,4	80,1	12,5	7,4	58,9	32,7	8,4	23,8	71,9	4,3
У чудотворну силу святих реліквій	47,0	38,9	14,1	61,1	25,2	13,7	35,7	48,8	15,5	14,0	78,5	7,5
В існування диявола	45,9	42,3	11,8	61,0	26,7	12,3	34,8	52,5	12,7	8,4	85,4	6,2
В існування раю	41,6	43,7	14,7	57,7	27,1	15,2	25,8	56,8	17,2	5,2	89,5	5,3
У життя після смерті	40,7	47,4	11,9	56,6	30,6	12,8	24,1	63,4	12,5	4,7	90,6	4,7
В існування пекла	39,6	45,5	14,9	55,0	29,5	15,5	24,8	57,6	17,6	4,7	89,6	5,7
У переселення душ	29,0	52,4	18,6	36,7	42,4	20,9	24,1	60,7	15,2	8,9	81,4	9,7

Залежно від того, чи відповідають певні люди цим критеріям, можна виділити різні **соціальні групи за їх ставленням до релігії**: атеїсти, переконані невіруючі; нерелігійні люди; ті, що вагаються; переконані віруючі. У свою чергу, серед віруючих можна вирізнити ще кілька типів людей.

1. Віруючі, у яких визначальною життєвою орієнтацією виступає релігійна орієнтація. Вони вірять у Бога, визнають істинність й інших релігійних положень, регулярно здійснюють культові дії, головний мотив яких – релігійний. Віруючі цього типу активні в релігійній групі, беруть участь у поширенні релігійних поглядів; все їх соціальне життя обумовлене релігійними мотивами.

2. Віруючі, у яких релігійна орієнтація є важливою, але не визначальною. Вони вірять у Бога, але не твердо переконані в істинності деяких сутнісних релігійних догматів. Культова діяльність у них є нерегулярною, релігійний мотив участі в ній

⁴⁷ Биченко А., Дудар Н. Релігійність українського суспільства: рівень, характер, особливості. – Національна безпека і оборона, №10 (34), жовтень 2002. – С.16-17.

часто відсунутий на інший план. Вони не активні в релігійних групах, не беруть участі в поширенні релігійних поглядів.

3. Віруючі, у яких релігійна орієнтація підкорена нерелігійній орієнтації. Зберігаючи віру в Бога, вони втрачають інші елементи релігійної віри. Культові дії здійснюють нерегулярно, головний мотив при цьому – нерелігійний.

4. Люди, що вагаються між вірою та невір'ям. Вони не впевнені в існуванні Бога, в істинності деяких релігійних догматів. Культові дії здійснюють рідко, та й то не з релігійних мотивів. Вони практично не пов'язані з релігійними групами і не беруть участі в поширенні релігійних поглядів та ідей.

Релігійне самовизначення громадян України, процент опитаних⁴⁸

Соціальні групи за їх ставлення до релігії	Усі опитані	Чоловіки	Жінки	Region			
				центр	захід	схід	південь
Віруючі	60,2	50,8	68,1	56,1	86,6	50,5	55,5
Вагаються між вірою та невір'ям	19,4	21,2	17,9	24,4	7,8	22,1	15,0
Невіруючі	10,7	14,8	7,3	10,0	2,1	16,1	8,5
Переконані атеїсти	2,2	3,8	0,8	2,0	0,8	2,9	3,0
Байдужі до релігії	4,1	5,3	3,0	3,7	0,5	4,7	10,5
Відсоток тих, хто не визначився, не наводиться							

⁴⁸ Биченко А., Дудар Н. Релігійність українського суспільства: рівень, характер, особливості. – Національна безпека і оборона, №10 (34), жовтень 2002. – С.14-15.

6.2. Соціологія науки

Найважливішою складовою частиною культури будь-якого народу є наука. Як казав французький фізик та громадський діяч Ф.Жоліо-Кюрі, наука необхідна народові. Країна, яка її не розвиває, перетворюється на колонію. Нині у світі існує кілька тисяч наукових дисциплін, які вивчають буквально всі сторони реальної дійсності. Перетворення науки у все більш вирішальний фактор суспільного розвитку спричинило те, що і сама наука стала об'єктом для вивчення. Філософія, логіка науки, історія науки та техніки, наукознавство, а також ряд інших дисциплін вивчають науку як цілісну систему, її структуру та проблеми розвитку. Серед цих наукових дисциплін важливе місце займає **соціологія науки** – спеціальна соціологічна теорія, предметом якої є розгляд науки як соціального об'єкта. При цьому соціологія науки, вивчаючи науку як соціальний інститут, межує не тільки з несоціологічними дисциплінами, вона має цілий ряд „союзників” у самій соціології. Тому сучасний американський соціолог Н.Сторер відзначив: „Якби ми накреслили карту сьогоденної американської соціології, виявилось б, що соціологія науки займає на ній порівняно незначне місце. Але вона межує із соціологією пізнання, соціологією освіти та соціологією професій, і аж ніяк не можна сказати, що вона тримається осібно й не має союзників”.

Соціологія науки – галузь соціології, що вивчає науку як особливий соціальний інститут, створений для набуття нових знань і визначення шляхів їх використання в суспільній практиці. Вона вивчає науку в двох аспектах: з точки зору взаємодії науки й суспільства та з точки зору вивчення соціальних відносин між людьми в процесі наукової праці. На думку вже згаданого Сторера, соціологія науки являє собою дослідження шаблонів поведінки, властивих ученим, факторів, що впливають на їх поведінку, та наслідків їх поведінки для більш широких груп суспільства, до яких вони належать. При цьому наука уявляється ним як соціальний інститут, як комплекс шаблонів поведінки та взаємовідносин, що має достатній внутрішній зв'язок, щоб дозволити нам відмежувати його від інших сфер соціальної поведінки. Учений вважає, що в цих первісних рамках соціолог

науки задається питанням про характер існуючих поміж ученими взаємовідносин, про те, яким чином люди робляться вченими, а також, як вони навчаються підтримувати шаблони поведінки, що характеризують їх як учених. Далі він ставить перед собою питання про співвідношення норм, що регулюють поведінку вчених, та про їх зв'язки із загальною метою науки. Ця мета, яку Р.Мертон назвав „розширенням вірогідного знання”, являє собою якби мірило „соціального здоров'я” науки і, крім того, служить основою для аналізу того, чому в ученого виникає бажання брати участь у цих шаблонах поведінки і підтримувати існуючі і визначальні норми та цінності.

Сторер підкреслює, що, крім цих основних питань, ставиться і багато інших, що можуть мати велике практичне значення: які фактори стимулюють чи, навпаки, гальмують творчу наукову діяльність у різних умовах? Яким чином можна заохотити молодих людей обрати ту чи іншу наукову діяльність? Як відбивається на науковій спільності збільшення обсягу матеріальної підтримки, що надається суспільством, та підвищення рівня суспільного визнання вчених? Він вважає, що ті обставини, що соціологія займається питаннями, котрі мають практичне значення, приведуть до значного розвитку соціології науки.

Соціологія науки як спеціальна соціологічна теорія стала формуватися практично відразу після виникнення соціології як самостійної галузі знань. Тут потрібно відмітити, що виникненню та розвитку соціології науки сприяли не тільки дослідження соціологів, а й дослідження вчених несоціологічного профілю. На думку Сторера, у рамках соціології проблеми науки почали розглядатися вже давно, і важко сказати з точністю, хто з учених першим почав займатися вивченням науки в соціологічній перспективі, у соціологічному ракурсі. Уже Е.Дюркгейм уважав, що можливо дати соціологічний аналіз науки, хоч і в більш обмеженій формі, аніж в інших сферах інтелектуальної діяльності. М.Вебер відзначав вплив різних соціальних факторів на розвиток науки в конкретних суспільствах. У 30-ті роки соціологічні підходи до науки розробляли П.Сорокін, Т.Парсонс та інші вчені, але найбільший вплив на розвиток соціології науки справив Р.Мертон. У його роботах „Наука, техніка та суспільство

в Англії XVIIст.”, а також „Наука і соціальний устрій” був досягнутий найвищий рівень розгляду науки з точки зору соціальних змін, а пізніше ним була сформульована соціологічна концепція науки, котра справила помітний вплив на розвиток соціології науки.

У наш час у цій галузі працює багато вчених з різних країн світу. Серед соціологів науки, роботи яких публікувалися в нас, можна назвати М.Малкея, Т.Куна, Н.Сторера та інших.

Наука, як відзначає сучасний англійський соціолог Е.Гідденс, – це, по-перше, застосування систематичних методів дослідження та старанний логічний аналіз при вивченні об’єктів, подій або людей, а, по-друге, знання, отримані цими засобами. Згідно з Р.Мертоном, наука – це соціальний інститут, що зберігає автономію та стимулює діяльність, спрямовану на отримання нового та вірогідного знання. Функціонування науки як інституту регулюється сукупністю обов’язкових норм і цінностей, що становлять етос науки. **Етос** означає в даному випадку сукупність етичних установок, які і санкціонуються, і підтримуються ціннісними орієнтирами. Мертон виділяє чотири основні характеристики – цінності науки: універсалізм, спільність, безкорисливість та організований скептицизм.

Універсалізм – це впевнення в тому, що природні явища всюди однакові й істинність тверджень відносно них не залежить від того, хто їх стверджує. **Спільність** – принцип, згідно з яким знання повинні ставати народним надбанням. **Безкорисливість** означає, що вчений не повинен використовувати свої відкриття для особистої вигоди. **Організований скептицизм** – це відповідальність кожного науковця за оцінку роботи інших і за розголошення своїх оцінок.

У вітчизняній літературі наука розглядається трояко:

- як сфера діяльності людини, спрямована на отримання, обґрунтування, систематизацію об’єктивних знань про світ;
- як сукупність таких знань, що історично розвивається;
- як соціальний інститут, у рамках якого ця діяльність здійснюється.

Найважливішими особливостями науки в останньому розумінні є те, що лише в її сфері отримання знань виступає не

лише засобом, а й основною метою, основним продуктом діяльності, крім того, самі наукові знання, а також процес їх отримання мають специфічні риси, які не характерні для знань, що отримуються в інших сферах діяльності: по-перше, наукова діяльність прямує до істинних, обґрунтованих і перевірених знань: по-друге, у ході даного виду діяльності використовується розвинутий апарат методів і процедур для раціонального критичного обґрунтування, доведення та перевірки отриманих знань і, по-третє, для наукових знань характерною є спрямованість на об'єкт, на виявлення власних законів функціонування та розвитку даного об'єкта, теоретична системність, кожний елемент знання тоді є значущим, коли він співвіднесений з певною системою вихідних аксіом, постулатів, припущень. Учений, який отримав новий науковий результат, мусить описати умови для незалежного відтворення та перевірки цього результату.

Наука як соціальний інститут може бути представлена системою соціальних осередків, у рамках яких здійснюється наукова діяльність. На думку деяких учених, ця система, тобто соціальна структура науки, може бути представлена таким чином:

Учений – це людина, котра займається специфічною формою трудової діяльності, предметом і продуктом якої є наукове знання. При визначенні специфіки наукової діяльності виникають певні труднощі і насамперед щодо визначення її межі. Одні обмежують наукову діяльність фундаментальними та

прикладними дослідженнями. Інші додають сюди проектування та дослідно-експериментальне виробництво. Треті вважають, що до наукової діяльності має бути віднесена і робота з консервації нагромаджених знань і переданню їх наступним поколінням (читання лекцій, підготовка аналітичних оглядів тощо). Мабуть, не можна дати однозначного трактування наукової діяльності, доцільно розглядати її у вузькому та широкому смислі слова.

У статистиці виділяють типологічні групи вчених на основі отриманих науковцями вчених ступенів і вчених звань. Якщо застосовувати цей критерій типологізації вчених, можна виділити в Україні кілька груп науковців, інформація про які подана далі в таблиці⁴⁹.

Фахівці, що мають науковий ступінь

	доктори наук		кандидати наук	
	1995	2004	1995	2004
Усього	9759	11573	57610	65839
у т.ч. мають учене звання академіка	1224	1533	389	445
члени-кореспонденти	451	575	476	537
професори	5369	6537	877	1016
доценти	1373	1876	24602	26272
ст. наукові співробітники	2198	2153	8637	6009

Науковий колектив – група наукових працівників, зайнятих спільним дослідженням за єдиною програмою, під єдиним керівництвом, із складною функціонально-рольовою структурою. Соціологи науки особливу увагу приділяють вивченню організації та діяльності трудового колективу, дослідженню психологічного клімату, міжособистісних взаємовідносин, проблемі конфліктів у трудових колективах учених.

Наукове товариство – це сукупність індивідів, які працюють в одній сфері, галузі знань, пов'язані системою наукових комунікацій, стійкими міжособистісними та міжгруповими відносинами, користуються єдиним понятійним

⁴⁹ Статистичний щорічник України за 2004 рік. – К.: Держкомітет статистики України, 2005. – С.351.

апаратом, процедурами отримання знань, каналами передачі інформації. Важливу роль у функціонуванні наукового товариства відіграє наукова комунікація.

Наукова комунікація – це встановлення пізнавальних і соціальних відношень усередині наукового товариства, а також між ними та іншими соціальними суб'єктами з метою використання наукових знань, обміну інформацією, для оцінки наукової праці. Наукова комунікація виступає як засіб взаємного стимулювання творчої активності вчених, колективів, товариств, як основний механізм розвитку та функціонування науки, механізм її зв'язку із суспільством. Розвинуті наукові комунікації підвищують ефективність наукової діяльності і наукових досліджень. Виділяють різні види та рівні наукової комунікації: офіційні – неофіційні, адресні – безадресні. З точки зору видів і характеру контактів між учасниками наукової комунікації виділяють: зв'язки за допомогою технічних засобів тиражування (книги, журнали, репринти, матеріали, що не публікувалися); безпосередні зв'язки – особисті бесіди, очні дискусії, повідомлення або доповіді, з якими виступає вчений; змішані зв'язки – наукові конференції, виставки тощо.

Дисциплінарне товариство – соціальний осередок науки, на рівні якого здійснюється відтворення наукової діяльності та підготовка нових поколінь дослідників. Характерними ознаками наукової дисципліни вважають наявність професійних журналів, професійних громадських організацій, навчальних кафедр тощо.

Полідисциплінарне товариство – сукупність соціальних суб'єктів, пов'язаних із певною сферою чи галуззю знань (фізика, хімія та ін.).

Професійна спільність учених – це сукупність усіх соціальних суб'єктів, котрі здійснюють наукову діяльність у різних сферах науки.

На думку соціологів науки, як сама наука, так і її соціальні носії можуть бути поділені і за іншими критеріями: природничі; гуманітарні; технічні науки. Між ними існують певні відмінності, що стосуються як пізнавальних установок, наукових методів, так і форм соціальної організації наукової діяльності.

Соціальні функції науки

1. **Культурно-світоглядна функція** науки реалізується завдяки тому, що отримані нею знання, пояснення тих чи інших сторін дійсності входять у зміст культури та світогляд суспільства.

2. Наука справляє значний **вплив на систему освіти суспільства** і в багатьох питаннях визначає її зміст і форму.

3. Наука **стає безпосередньою продуктивною силою**, а це перетворює її в масовий вид діяльності, що потребує значних суспільних ресурсів. Тому вона стає об'єктом державного планування та управління. Крім того, у багатьох країнах світу розвинута практика наукового консультування керівництва країни з важливих питань внутрішньої та зовнішньої політики. Так, наприклад, у США наукове консультування президентів починається з часів Лінкольна, який підписав у 1663 році хартію Національної академії наук, що покликана консультувати керівництво з наукових питань. Пізніше при президенті була введена посада радника з науки, а також створений консультаційний комітет з науки.

Треба сказати, що перетворення науки в об'єкт державного планування та керування мало подвійне значення для її розвитку. З одного боку, державне фінансування значно поширило наукові дослідження, створило потужну матеріальну базу для їх здійснення, а з іншого боку – поставило науку в залежне становище. Держава стала диктувати свою волю вченим, що призвело, наприклад, в СРСР до того, що наука почала відходити від опису реального світу, стала коригувати свої висновки на угоду політичним силам.

Американський учений Л.Грехем з цього приводу каже, що історики науки, які звикли мати діло з ідеєю про вплив соціальних і політичних факторів на науку, можуть розглядати подібне становище як прийнятне. „Саме для них, а також для представників соціології науки, – пише він, – я хотів би додати, до „хоч і поділяю погляди „екстерналістів”, які вважають, що соціальне оточення справляє вплив на процес розвитку науки (у всіх країнах), та я все ж не можу погодитися з крайнім вираженням цієї точки зору, за якою вважається, що наука –

виключно соціальний інститут. Л.Грехем, аналізуючи історію розвитку радянської науки, показує, що партійний контроль над інтелектуалами переходить із сфери політичних дій на саму наукову теорію.

На кінець 30-х років склалася практика централізованого контролю над академічними дослідженнями, науковими публікаціями, призначенням і висуванням наукових співробітників, зокрема призначення посадових осіб, які мають вплив на науку та освіту, перебувало під повним контролем партійних органів. У післявоєнний період поглибилося втручання партійних органів не тільки в суспільні науки, літературу та мистецтво, а й у природничо-наукові дослідження, такі як фізика, фізіологія, біологія та ін.

4. Розглядаючи соціальні функції науки, треба відмітити, що в сучасному суспільстві існують неоднозначні трактування значення науки для суспільства. Це призвело до формування двох протилежних традицій, які отримали назву **сцієнтизму** та **антисцієнтизму**.

Для сцієнтизму характерним є розгляд науки як найвищої культурної цінності, яка обумовлює соціальний прогрес суспільства і на яку повинна спиратися людина у своїй діяльності. Представники сцієнтизму вважають також, що методи точних і природничих наук – універсальні, їх потрібно поширювати на всі інші науки.

Представники **антисцієнтизму** наполягають на обмеженості можливостей науки у вирішенні найважливіших проблем людського суспільства, а в крайніх варіантах оцінюють науку як силу, що варта дійсної сутності людини. Антисцієнтисти, зокрема, висунули проблему відповідальності вченого перед суспільством, пропонуючи створити гуманізовану науку, яка включає її етичні норми.

Який же **рейтинг науки** в нашому суспільстві? На жаль, в Україні поки що не проводились дослідження щодо вивчення думок людей про науку та її значення для суспільства. Але ті дослідження, що проводилися вченими колишнього СРСР, можуть дати якесь уявлення щодо цього. Ґрунтовне дослідження в СРСР на подібну тему проводилось Інститутом природознавства та техніки АН СРСР спільно із соціологами в

1990-1991 роках. У ході цього дослідження були опитані представники міського населення, а також студенти двох університетів. Результати дослідження показали, що ставлення населення до науки є диференційованим: більшість опитаних (52%) вважає, що дати однозначну оцінку науці неможливо: вона веде в одному випадку до позитивних, а в іншому – до негативних наслідків; 42% опитаних можна назвати сциєнтистами – вони вбачають у науці виключно позитивний фактор суспільного розвитку. Тільки негативне начало в науці бачать 5,5% опитаних – явна меншість. Ця остання думка продиктована тривогою щодо катастрофічного погіршення природного середовища. Вона за цей процес цілком покладається на науку, тоді як відповідальність керівництва країни, ВПК просто виключається з поля зору.

На думку соціологів, значна частина опитаних пов'язує свої критичні міркування про науку саме з її сумним становищем у радянському суспільстві. Іншими словами, за критикою науки криється критика суспільства взагалі та його ставлення до науки. У ході дослідження вивчалось ставлення населення до окремих наук. Так, значна частина опитаних вважає, що позитивні наслідки впливу таких наук, як фізика, психологія та соціологія на суспільство переважають над негативними. У Ленінграді цей показник, наприклад, становив відповідно 55,8, 63,9 та 56,4% респондентів. Думки про те, що негативні наслідки цих наук мають перевагу над позитивним, додержуються майже 6%. Але в значній частині респондентів погляд на названі, а також деякі інші науки, ще не сформувався (у Ленінграді їх частка коливалася від 17,2 до 34,6), що дозволяє зробити висновок про порівняно низьку наукову освіченість суспільства.

Викликає інтерес ставлення людей не просто до науки як абстрактного явища, а й до вчених, що уособлюють науку в будь-якому суспільстві. Більше половини опитаних (56%) вважають, що вчені просто задовольняють свою допитливість за державний рахунок, і лише 25% респондентів вважають, що інтереси вчених спрямовані на виведення країни з кризи. Однак понад 80% опитаних визнають бажаність і необхідність використання наукових методів у вирішенні політичних та економічних проблем.

Контрольні питання

1. Як у соціології розглядається таке поняття, як сутність культури?
2. З яких складових частин утворюється культура? Які існують думки з цього приводу?
3. У чому полягають особливості матеріальної культури? Духовної?
4. Що таке „культурний рівень людини”? Суспільства?
5. У чому полягає сутність релігії?
6. Як і коли почала виникати релігія?
7. Які релігії існують у світі? В Україні?
8. Як визначається релігійність населення?
9. Що таке наука? Які бувають науки? Яку соціальну структуру має наука?
10. Що таке сцієнтизм та антисцієнтизм?

Проблемні питання, вправи та завдання

1. Як ви розумієте слова Смелзера, що поміж людей культура значною мірою виконує ту саму функцію, що й генетично запрограмована поведінка в житті тварини?
2. Огборн вважав, що різні частини сучасної культури змінюються з неоднаковою швидкістю: одні частини змінюються значно швидше за інші. Які частини культури, на ваш погляд, розвиваються швидше, які повільніше? З чим це пов'язане?
3. Деякі вчені вважають, що культура спричинює не тільки солідарність, а й конфлікти в групах людей. Що в даному випадку мається на увазі? Які елементи культури можуть стати основою, наприклад, групових конфліктів?
4. У чому полягають особливості розвитку української культури протягом усього існування українського народу? Яке значення мала культура в становленні української нації, української державності? Яке значення буде мати, на ваш погляд, створення незалежної української держави в наш час?
5. Що таке релігія з точки зору різних учених і релігійних діячів? Яку роль вона відіграє в житті суспільства? Як ви вважаєте, чому в наш час люди все частіше звертаються до релігії?

6. Як би ви прокоментували слова Фрома про сутність релігії: „В авторитарній релігії лише Бог є володар того, що спочатку належало людині: він володіє її розумом та її любов'ю. Чим досконаліший Бог, тим досконаліша людина. Людина проектує краще, що в ній є, на Бога і тим самим збіднює себе”?
7. У чому, на ваш погляд, полягає сутність міжрелігійних конфліктів в Україні в наш час? Яка їх головна причина? Як можна уникнути цих конфліктів?
8. Які соціальні функції науки в сучасному суспільстві? Як би ви пояснили відоме положення, що наука стає матеріальною силою?
9. Одні вважають, що наука обумовлює соціальний прогрес людства, інші наполягають на тому, що можливості науки обмежені або розглядають її як силу, що є ворожою людині та суспільству. Хто має рацію? Чому?

7. Соціологія освіти

7.1. Освіта як предмет соціології освіти

Великий вплив на розвиток сучасної людини має освіта. Інтерес учених до проблеми освіти став виявлятися давно: уже на межі XIX та XX ст. із загальнофілософської проблематики почали виділятися соціологічні проблеми освіти. Поступово вони стають предметом спеціального аналізу, формується спеціальна соціологічна теорія – **соціологія освіти**. Серед перших соціологічних робіт можна назвати роботи М.Вебера та Е.Дюркгейма, у яких приділялась увага навчальним закладам і процесу навчання, соціальним функціям освіти, її зв'язкам з економічними та політичними процесами.

З 60-70-х років XX століття соціологія освіти переживає своєрідний ренесанс. Багатопланові та всебічні дослідження проблем освіти почали проводити соціологи різних країн. На думку американського соціолога М.Троу, це було пов'язане з кількома причинами.

1. Став швидко зростати **престиж вищої освіти** як джерела розвитку промисловості та військової могутності. Це спонукало соціологів зайнятися аналізом способів залучення обдарованих молодих людей до поглибленого вивчення науково-технічних

дисциплін.

2. Різко зросла **кількість студентів**, які навчались у вузах. Вища освіта стала масовою, що також ставило багато питань, які цікавили соціологів (причини збільшення кількості студентів, вплив вищої освіти на людей, організація та управління вузами).

3. **Збільшилося число** теоретично підготовлених і практично працюючих **соціологів**, що було зумовлено спеціалізацією науки, яка супроводжувалась підвищенням знань та кількості наукових працівників.

Соціологія освіти, на думку М.Троу, вивчає формальні заклади – школи, коледжі, університети тощо, процеси навчання в них і зв'язок між ними та іншими частинами суспільства, у якому вони існують. У нашій літературі соціологія освіти розглядається як спеціальна соціологічна теорія, предметом якої є система освіти як соціальний інститут, взаємодія її підсистем, а також взаємодія системи освіти з суспільством і перш за все з його соціальною структурою.

Поняття „**освіта**” трактується неоднозначно. Деякі зводять освіту до навчання. Але, на наш погляд, терміни освіта та навчання не однакові за значенням, хоча навчання і становить ядро освіти або хоча б його початковий етап. Правильніше розглядати освіту як постійний процес нагромадження знань, який пов'язаний як із навчанням, так і з вихованням, і з процесами соціалізації, про які йтиметься в наступній лекції.

У нашій літературі освіта розглядається трояко:

1. Як цілеспрямований процес засвоєння систематизованих знань, умінь, навичок, цінностей культури і досвіду минулих поколінь.

2. Як результати цього процесу, що виражаються в опануванні та засвоєнні цих знань, умінь, навичок, цінностей і досвіду.

3. Як система організацій і закладів, де здійснюється процес оволодіння знаннями, уміннями, навичками, цінностями та досвідом.

Ця неоднозначність трактування поняття освіти привела до появи в соціології освіти кількох основних напрямів її вивчення. Можна виділити принаймні три основних підходи в дослідженні освіти:

- **інституціональний** – пов’язаний із вивченням закладів системи освіти, їх структури, особливостей функціонування та розвитку;
- **внутрішньоінституціональний** – передбачає вивчення соціальних проблем навчальних закладів, тих, хто навчає, і тих, кого навчають, а також методів і форм викладання;
- **функціональний** – акцентує увагу на соціальних функціях освіти, виявляє аспекти взаємодії освіти та інших суспільних інститутів (виробництва, культури, науки, політики).

Основні функції освіти в суспільстві

1. Важливе значення для суспільства має **економічна функція освіти**, яка насамперед знаходить свій вияв у кількох напрямках: а) у формуванні професійної структури суспільства; б) підготовці людей до праці; в) відповідному розміщенні їх у різних сферах економічного життя. Учені вважають, що майбутнє суспільства, в основному, визначатиметься тим, чи зможе система освіти підготувати спеціалістів, необхідних для його модернізації в усіх галузях, і насамперед у галузі економіки.

2. Освіта є найважливішою **умовою відтворення соціальної структури** суспільства: зайняти місце лікаря, менеджера, ученого не можна, не отримавши відповідної освіти.

3. Освіта є основним **засобом соціальних переміщень**. Добуваючи освіту, ми переходимо з однієї соціальної групи в іншу, переміщуємося всередині її, підвищуючи свою кваліфікацію. Цікаве дослідження ролі освіти в соціальних переміщеннях провів П.Сорокін. Він підкреслював, що інститути освіти та виховання, якої б конкретної форми не набули, завжди були засобами вертикальної циркуляції. „У суспільствах, – писав він, – де школи доступні всім його членам, шкільна система являє собою „соціальний ліфт”, який рухається з самого низу суспільства до самих верхів. У суспільствах, де привілейовані школи доступні тільки вищим верствам населення, шкільна система становить собою ліфт, який рухається лише на верхніх поверхах соціальної споруди, перевозить уверх і вниз лише жителів верхніх поверхів”.

У сучасному західному суспільстві, на думку П.Сорокіна, виявлення цієї функції різні: „Не закінчивши університету чи коледжу, фактично не можна (а в деяких країнах навіть юридично заборонено) досягти будь-якого політичного становища на високому урядовому рівні та в багатьох інших сферах, і навпаки, відмінник із відмінним університетським дипломом легко просувається і займає відповідальні урядові посади незалежно від його походження та сім'ї. Багато які із соціальних сфер і професій практично закриті для людини без відповідного диплома. Праця випускників вищих навчальних закладів вище оплачується”. Усе це говорить про підвищення значення освіти, яка може, як влучно зауважив Сорокін, у разі хорошої організації приносити велику суспільну користь, а у випадку незадовільної – величезну шкоду.

4. Важливе значення має **культурна функція освіти**. Вона сприяє переданню від покоління до покоління культурної спадщини суспільства. У рамках деяких закладів системи освіти – інститутів, університетів – розробляються різні проблеми науки, як прикладної, так і фундаментальної, визначаються шляхи застосування цих знань у всіх сферах суспільного життя.

5. Система освіти виступає одним із головних **засобів соціалізації і виховання людини**.

7.2. Структура української освіти

Нині освіта в Україні має складну структуру європейського типу й включає дошкільну освіту, загальну середню освіту, позашкільну освіту, професійно-технічну освіту, вищу освіту, післядипломну освіту, аспірантуру, докторантуру і самоосвіту, які мають чітку специфіку й відповідно значні відмінності в економічній діяльності, зокрема в фінансуванні.

Законодавчо встановлені такі освітні рівні: початкова загальна освіта; базова середня освіта; повна загальна середня освіта; професійно-технічна освіта; неповна вища освіта; базова вища освіта; повна вища освіта. Відповідно до сучасних європейських стандартів обов'язковою в країні є повна загальна середня освіта – 11 років навчання.

Згідно з прийнятими рівнями освіти встановлені й такі освітньо-кваліфікаційні рівні: кваліфікований робітник; молодший спеціаліст; бакалавр; спеціаліст; магістр.

Для того щоб краще розібратися в суті освіти, проаналізуємо основні структурні компоненти освіти, які виділяють соціологи на основі різних критеріїв:

- види та форми освіти, що дозволяють нам з'ясувати зміст, напрямки, основні ступені освіти;
- структуру учасників навчального (освітнього) процесу;
- структуру навчального процесу.

Види та форми освіти

Освіта включає в себе різні види та форми. Проаналізуємо деякі з них.

Найбільшими структурними компонентами освіти, які відрізняються за основним змістом, є дві її основні форми; загальна (непрофесійна) і професійна освіта. **Загальна освіта** – це той різновид навчання, що пов'язаний з оволодінням основами знань про природу, суспільство, людину, з опануванням найважливіших навичок, які необхідні для життя в суспільстві, з розвитком особистості людини, її нахилів і здібностей. На думку сучасних учених, загальна освіта в наш час повинна включати в себе, перш за все, такі знання: а) природничо-наукові (математика, біологія та ін.), б) гуманітарні (філософські; історичні, філологічні, психологічні та ін.), в) інформаційно-комунікативні знання, а також знання принципів риторики, екологічну та іншу культуру.

Основними закладами, пов'язаними з отриманням і вдосконаленням загальної освіти, є дитячі дошкільні і більшість позашкільних дитячих закладів (студії, гуртки тощо), школи, ліцеї, гімназії, заклади типу народних університетів, деякі відкриті навчальні заклади в сучасних розвинутих країнах.

Професійна освіта пов'язана з підготовкою людини до певного виду трудової діяльності, професії, що підтверджується дипломом відповідного навчального закладу. Разом із тим отримання професійної освіти, звичайно, супроводжується розвитком особистості, її творчих здібностей, здатності до продуктивної інтелектуальної діяльності, критичного мислення і

сприймання нового. Основними закладами, пов'язаними з отриманням і вдосконаленням професійної освіти, є ПТУ, технікуми, коледжі, інститути, університети та інші навчальні заклади.

І загальна, і професійна сфери освіти нерозривно пов'язані між собою – загальна освіта є фундаментом, на якому базується професійна. І ефективність роботи спеціаліста багато в чому визначається тим, наскільки широкий у нього обсяг знань про природу, суспільство, людину. Загальна освіта означає не всеосяжне знання, а здатність до цілісного мислення, яке охоплює взаємозв'язки окремих галузей знання.

І загальна, і професійна освіта вбирають у себе елементи як природничо-наукового, так і гуманітарного знання. Але переважання одного з них над іншим дозволяє говорити про різні види освіти: гуманітарну, природничо-наукову і технічну. Гуманітарна освіта пов'язана з оволодінням науками, що мають відношення до людства і людини, загального буття і свідомості. Природничо-наукова освіта пов'язана з оволодінням природничими науками: математикою, фізикою, астрономією, біологією та ін. Близькою до природничо-наукової освіти, але зі своєю специфікою, є технічна освіта: вона пов'язана з оволодінням комплексом технічних наук.

Говорячи про професійну освіту в цілому, треба мати на увазі, що вона складається не тільки з різних знань, пов'язаних з оволодінням різними науками, але й знань, які відрізняються за ступенем загальності і стабільності. Тому виникає **проблема фундаментальної і спеціальної освіти**: є знання, які швидко старіють, змінюються, є стабільні, які не зазнають змін десятиліттями, а іноді і століттями. Математика, фізика, хімія і багато інших наук, а також знання культури, мов відносяться до фундаментальних знань. Без їх опанування неможлива повноцінна загальна і професійна освіта. У той же час у нинішніх умовах, коли все більш інтенсивно йде процес диференціації і спеціалізації наук, коли зростає об'єм наукової інформації, не можна обійтися без певної спеціалізації.

Треба також мати на увазі, що швидко старіють насамперед спеціальні знання. Учені зазначають, що бібліотеки американських університетів не отримують підручників

дворічної давності, а в медичній освіті США критерії такі, що монографії, видані п'ять років тому, вважаються безнадійно застарілими. Фундаментальні ж знання дають стабільність. Аналіз роботи випускників університетів та інститутів, які орієнтовані на підготовку спеціалістів певного профілю, показує, що в плані професійної стійкості і мобільності перші значно перевершують других, хоча краще адаптується до умов виробництва випускник спеціалізованого вузу і гірше – університету. Однак через деякий час, коли період первинної адаптації проходить, виявляється, що спеціаліст із більш широкою підготовкою легше сприймає різні зміни в сфері даної професійної діяльності, легше пристосовується до них.

Залежно від того, які вікові групи охоплює та чи інша освіта, прийнято виділяти дві основні форми освіти – освіту дітей і дорослих. До недавнього часу в нас практично не вживалося поняття „**освіта дорослих**”. Уважалося, що в роботі з дорослими можна використовувати ті самі прийоми та методи, які застосовуються в освіті дітей та молоді. Але життя показало, що дорослі відрізняються від них своїм життєвим досвідом: соціальними ролями, психологічними характеристиками, світоглядними позиціями, ставленням до навчання. Виникла необхідність у створенні теорії навчання дорослих, її основні положення були висунуті в 60-70-ті роки в працях учених Югославії, США, Нідерландів, Великобританії і Німеччини. А сама теорія отримала назву „андрагогіка”. Вона розглядається як мистецтво і наука допомоги дорослим у навчанні. В Україні андрагогіка поки що не отримала свого розвитку. У 1991 році в Російському університеті відкрився коледж андрагогіки для підготовки спеціалістів у галузі освіти дорослих, а також для наукової роботи в цій сфері.

Освіта як процес опанування знаннями, навичками, цінностями, досвідом здійснюється поетапно. Можна виділити кілька **основних ступенів освіти**: „нульову” (дошкільну), початкову, середню, вищу освіту, а також „постосвіту”, яка включає в себе післядипломну підготовку спеціалістів (стажування, ординатура), систему підвищення кваліфікації, аспірантуру, докторантуру.

„Нульова” дошкільна освіта охоплює різні форми систематичної підготовки дітей до певних видів занять, передбачає розвиток орієнтації, спілкування, прищеплення елементарних форм культурної діяльності: дії з предметами, мова, читання, письмо і т.д. Дошкільна освіта пов’язана, головним чином, із грою – провідним видом діяльності дошкільнят. Навчальні заняття, які мають місце в старшому дошкільному віці, також повинні будуватися на ігровій основі. Дошкільна освіта в нашій країні до недавнього часу пов’язувалась, головним чином, з дитсадками. Типовий дитсадок у нас – достатньо великі одновікові групи (25-40 чоловік), жорстка програма освіти, виховання і навчання, перебування тут продовжується від 8-10 годин в „одноденних” садках і до кількох днів у „цілодобових”.

В інших країнах є й інший досвід дошкільної освіти. Так, у Франції, наприклад, існують так звані „материнські школи”, які відвідують діти з трьох років. У цих факультативних класах малюків спочатку навчають співати, малювати, робити фіззарядку, розвивають гігієнічні навички, а потім уже навчають читати, писати, рахувати. Описуючи німецькі дитячі садки, С.Соловейчик відзначає, що в них діти розподілені на однакові за кількістю групи, куди входять представники різного віку. Тут немає програм, спільних занять, діти грають, як хочуть, обідають вони вдома, потім їх знову повертають у садок. На думку Соловейчика, тут на вихователів не тисне ідея підготовки дітей до школи, виховання в них уваги та ін. Садок насамперед охороняє дитинство. Інша його мета – навчити дитину керувати собою, самій вирішувати, що робити і як діяти. Людина, якою керують іззовні, уважають деякі німецькі вчені, стає загрозою для нормального суспільства.

Початкова освіта пов’язана з першим ступенем школи, у різних країнах це 3-4 класи навчання. На цьому рівні діти навчаються читанню, письму, рахуванню, вдосконалюють культуру мови, досвід спілкування, гігієнічні навички і навички самообслуговування, тут продовжується формування особистості дитини, закладаються основи світогляду і т.д. Учені вважають, що на цьому ступені освіта повинна бути також пов’язана з грою

і враховувати психологічні особливості віку при виборі форм і методів навчання.

Середня освіта включає в себе два рівні – неповну середню освіту (додатково ще 4-5 класів школи чи іншого навчального закладу, який дає середню освіту) і повну середню освіту (ще 2-3 класи), тобто в сумі час отримання середньої освіти охоплює 10-12 років навчання. На першому рівні, як правило, закладається фундамент загальноосвітньої підготовки, необхідної для продовження загальної освіти і переходу до професійної освіти, забезпечується поступальний розвиток особистості дитини, формується її світогляд. У багатьох країнах на цьому рівні закінчується обов'язкова освіта (як правило, безкоштовна), дитина отримує свідоцтво (диплом) про здобуття неповної середньої освіти, яке дає право або для наступної загальноосвітньої підготовки й здобуття середньої освіти, або дозволяє отримати професійну освіту (повну чи неповну середню спеціальну освіту). На другому етапі закінчується загальноосвітня підготовка, яка дозволяє продовжити освіту у вищих навчальних закладах, а також здобувається поглиблена спеціалізована освіта – гуманітарного, природничо-наукового або технічного профілю. Диплом про закінчення навчального закладу, який дає повну середню освіту, у багатьох випадках надає право вступу до вузу.

Шкільні проблеми давно є предметом вивчення соціологів. В одному з досліджень були отримані такі дані: 44% старшокласників назвали школу „неминучою необхідністю”, 23% – „фабрикою посередніх знань”. Із числа опитаних лише 3% мають великий інтерес до навчання, але й він падає до 11-го класу, у цей час кількість дітей, які відвідують школу без всякого інтересу, подвоюється. На прагнення стати культурною людиною як на стимул відвідування школи вказали лише 15% учнів, на можливість дізнатися про щось нове – 5%. Значна частина школярів заявила, що ходить до школи тільки для того, щоб спілкуватися з товаришами. За даними опитування, 19% відмінників та 11% ударників ніякого інтересу до навчання не мають. Найнижча питома вага відмінників та ударників серед школярів Москви та Ленінграда, серед них же більше всього невстигаючих. Як не дивно, цей факт здається обнадійливим для

соціологів: у столичних школярів найбільше розвинуті внутрішні стимули до навчання, бажання рано визначитися, дізнатися якомога більше нового поза шкільною програмою. Найбільша питома вага відмінників та ударників серед сільських школярів України, Білорусі (77%), Закавказзя (79%), Європейської частини Росії (88%).

Аналогічні дослідження проводяться і в інших країнах, а також на міжнародному рівні – як порівняльні дослідження систем середньої освіти в різних країнах. У їх ході виявляються сильні і слабкі сторони шкільної освіти, що, безперечно, буде сприяти її вдосконаленню.

Вища освіта практично завжди ототожнюється з професійною освітою. Але це не зовсім так. У деяких країнах існує можливість отримати вищу загальну освіту. Наприклад, у Франції після закінчення дворічного курсу університету можна отримати Диплом про загальну університетську освіту. У багатьох країнах Заходу існують спеціальні жіночі вищі навчальні заклади, які дають своїм вихованкам вищу освіту без спеціалізації. У колишній царській Росії наприкінці ХІХ-початку ХХ ст. вже існували вищі жіночі курси з програмою, наближеною до університетської, де жінки отримували не професійну, а загальну освіту і могли стати освіченими домогосподарками. „Ученість завжди залишиться долею лише небагатьох і може бути результатом усього життя – освіта ж потрібна всім і основа її повинна бути закладена в молодості”, – говорив на відкритті Вищих жіночих курсів у Москві в 1872 році їх директор і засновник професор історії В.Гурьє.

Вища освіта, таким чином, передбачає не просто оволодіння професійними знаннями, що вимагає знання конкретних емпіричних фактів і теоретичних положень, принципів аналізу, а й опанування широким комплексом наук, відпрацювання вміння регулювати режим праці, працювати з людьми й у разі необхідності керувати ними. Вона передбачає вміння не лише вирішувати проблеми, пов'язані з конкретною професією, але й орієнтуватися в навколишньому світі та його окремих сферах: економіці, політиці, культурі.

Вища освіта – постійний об'єкт уваги соціологів. Вони вивчають професійну орієнтацію людей, які прагнуть отримати

вищу освіту, соціальний склад студентів, їх ставлення до навчання, особливості навчального процесу та відносини викладачів і студентів у ньому, характер та особливості навчальних програм, їх еволюцію, питому вагу фундаментальних і спеціальних наук у ньому, особливості вищої освіти у відсталих країнах, слабкі та сильні сторони вузівської освіти та ін.

У нинішніх умовах особливого значення набуває постосвіта, яка розглядається не як певна надбудова над професійною освітою, а як важливий елемент безперервної освіти людей, який дозволяє оперативно та якісно поповнювати знання в умовах постійного старіння спеціальних знань, розвитку фундаментальних наук. Найбільш масовою формою постосвіти є різні системи підвищення кваліфікації, які діють у більшості країн і охоплюють більшу частину дорослого населення.

Завершуючи аналіз форм і ступенів освіти, зазначимо основні тенденції, засвідчені під час Всеукраїнського перепису населення 2001 року⁵⁰.

1. Підвищення рівня освіти населення, тобто зростання кількості осіб, які мають вищу і повну загальну освіту. Дослідники підкреслюють, що високий рівень освіти традиційно характерний для нашого народу. І дуже важливо, що всі переписи населення повоєнних часів фіксували невинне підвищення рівня освіти. Якщо за даними першого повоєнного перепису населення 1959 року середня тривалість навчання населення України віком 10 років і старше становила 5,05 року, то в 1970 році цей показник збільшився до 6,43 року, у 1979 – до 8,07 року, у 1989 – до 9,34, а за даними 2001 року дорівнює 10,32 року. Таким чином, середня тривалість навчання збільшилася вдвічі й практично досягла стандартів економічно розвинутих країн.

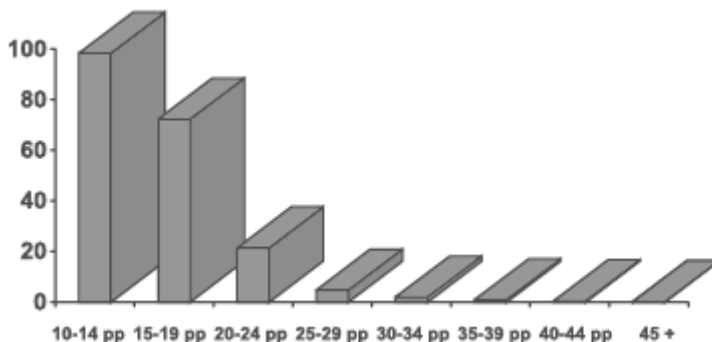
Рівень освіти населення в Україні є одним з найвищих серед країн Центральної та Східної Європи. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року 13,7% населення України віком 10 років і старше має повну або базову вищу освіту; 17,7% –

⁵⁰ Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти.

http://www.ukrcensus.gov.ua/d/mono_ukr.zip.

неповну вищу; 34,9% – повну загальну середню; 16,0% – базову загальну середню; 14,2% – початкову загальну освіту. Не мають початкової загальної освіти лише 2,6% осіб зазначеного віку.

Питома вага осіб, що навчаються, серед населення різного віку, %

За питомою вагою учнів серед населення 15-18 років Україна поступається тільки країнам Балтії та Угорщини. Зрушення впродовж міжпереписного періоду, зокрема 40%-ве збільшення частки осіб з вищою освітою, свідчать про істотне поліпшення освітнього складу населення. Помітно зросла за ці роки і чисельність випускників ВНЗів, що дозволяє оптимістично оцінювати подальші зміни.

Однак, судячи з результатів перепису, практично всі отримують освіту шляхом первинної підготовки – нема ніяких підстав стверджувати, що в Україні формуються хоча б зародки освіти упродовж життя. Після 35 років частки осіб, що навчаються, є мізерними. Реально населення припиняє підвищувати свою освітню підготовку до 35 років.

2. Розвиток української освіти має нерівномірний характер. Позитивні тенденції спостерігаються переважно на таких напрямках: а) вища освіта, невеликий сектор загальної середньої освіти, тобто там, де освітні послуги можуть бути не лише самоокупними, але й рентабельними; б) міжнародні обміни, проекти і програми, де активно діє міжнародна допомога та особиста підприємливість громадян. На тих же напрямках, де

освітні послуги не є рентабельними (але потребують відчутних витрат), насамперед, у системі дошкільних і позашкільних закладів освіти відзначаються тенденції іншого характеру – скорочення мережі та контингенту, брак кадрового забезпечення, зменшення охоплення ними дітей і підлітків. Критичним є стан мережі сільських освітніх закладів. Саме ці, базові ступені неперервної освіти зазнали і зазнають відчутних втрат.

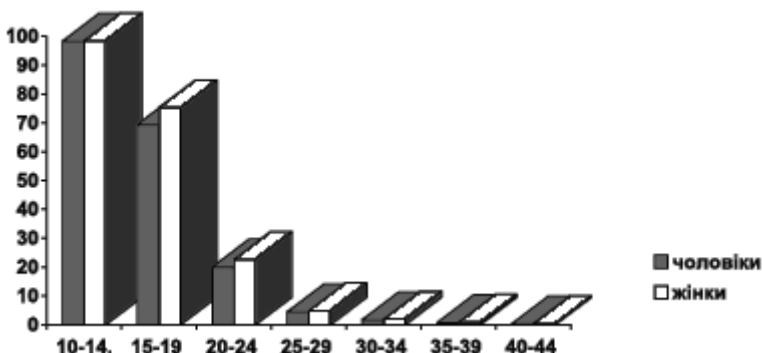
3. На відміну від більшості країн не тільки з перехідною, а й з розвинутою ринковою економікою для України характерна **вища освіченість жінок**. Принаймні до 60-річного віку питома вага осіб з вищою освітою серед жінок істотно перевищує аналогічний показник серед чоловіків. Тільки серед найстарших контингентів вищий рівень освіти спостерігається серед чоловіків. У цілому в Україні вищу освіту мають 35,7% чоловіків і 39,3% жінок у віці 25 років і старше. Закономірно більш освіченим є міське населення, яке значною мірою поповнюється за рахунок навчальної та післянавчальної міграції сільської молоді, – тут частка осіб з вищою освітою становить 45,3% серед чоловіків і 51,1% серед жінок у віці 25 років і старших проти 20,1 і 24,6% серед сільських чоловіків і жінок відповідно.

Вища, ніж серед чоловіків, частка осіб з вищою освітою серед жінок сформувалася протягом останніх років. Усі попередні переписи населення в повоєнні часи фіксували вищі рівні освіти серед чоловіків: у 1959 році серед чоловіків у віці 25 років і старше нараховувалось 10,7% осіб з вищою освітою і тільки 7,2% – серед жінок; у 1970 році відповідні показники становили 16,6 і 12,3%, у 1979 – 24,0 і 19,2%, у 1989 – 32,2 і 30,6%. Проте **увесь час молоді жінки були освіченішими за своїх однолітків**. За даними двох перших повоєнних переписів населення (1959 і 1970 років) це було характерно тільки для осіб до 35 років, у 1979 році поширилося до 40-річного віку, у 1989 – до 50-річного.

Практично в усіх вікових групах жінки вчать частіше за своїх однолітків. Відповідно є всі підстави очікувати подальшого розвитку жіночої переваги в освіченості. Найбільша різниця спостерігається у вищій освіті – у всіх без винятку вікових групах жінки значно частіше набувають вищу освіту. Перевага в набутті

середньої освіти – як загальної, так і професійної – є менш відчутною.

Частка осіб, що навчаються, серед населення відповідного віку й статі, %

4. Регіональний вимір освіти доводить існування істотних розбіжностей, обумовлених передусім різною урбанізацією регіонів країни. Якщо вилучити Київ та Севастополь, які закономірно концентрують значно більшу частину високоосвіченого населення, то коефіцієнт варіації становить 39,8%, а максимальна частка осіб з вищою освітою (Дніпропетровська область – 45,0%) перевищує мінімальну (Рівненську область – 33,8%) у півтора рази. Відносно низькі показники наявності вищої освіти характерні для західних областей – Закарпатської (23,3%), Чернівецької (27,2%), Житомирської (30,0%), Івано-Франківської (31,2%)

5. Етнічний формат освіти – найвища питома вага осіб з вищою освітою – серед росіян (47,6%), білорусів (39,2%) та кримських татар (39,9%). При цьому, якщо домінування осіб з повною вищою освітою є беззаперечним серед росіян (22,4%), то питома вага осіб з неповною вищою освітою серед росіян і кримських татар є майже рівною – 24-25%. Перевага росіян та білорусів пов'язана з їх переважною концентрацією у містах, зокрема основна частина білорусів свого часу потрапила до України згідно з розподілом молодих спеціалістів. Що стосується переваги в освіченості кримських татар, то це, імовірно,

пояснюється поверненням до України найбільш активних верств, чия активність віддзеркалилася, зокрема, у вищих рівнях освіти.

Питома вага осіб з вищою освітою серед населення найбільш численних національностей за віком, %

Вікові групи	Українці	Росіяни	Білоруси	Кримські татари	Румуни	Болгари	Молдава-ни	Поляки	Угорці
20-24	33,0	34,2	33,4	23,0	11,2	28,5	14,9	29,5	17,1
25-29	42,4	46,9	44,7	33,1	14,0	37,4	19,6	39,3	22,1
30-34	44,2	51,7	49,6	44,8	16,1	43,2	22,9	40,6	22,3
35-39	44,7	53,6	50,5	47,3	17,6	45,2	24,1	41,4	22,0
40-44	43,8	53,7	49,3	50,3	17,4	42,9	23,5	41,2	21,3
45-49	43,4	54,4	48,3	53,1	16,0	38,9	22,5	40,3	20,3
50-54	41,8	54,9	46,0	53,2	15,6	38,1	22,2	39,5	21,3
55-59	34,0	51,6	38,2	39,3	11,0	29,1	17,4	34,8	18,8
60-64	28,8	45,3	35,0	34,6	8,8	22,9	14,8	29,6	14,5
65-69	22,1	39,3	27,9	16,9	5,8	15,3	9,9	22,2	10,0
70+	13,9	29,1	21,7	9,6	2,5	7,5	4,4	14,3	6,3

Найнижча питома вага осіб з вищою освітою – серед румунів (12,8%), молдован (18,7%) та угорців (18,1%). При цьому відносно низька частка осіб з вищою освітою серед угорців компенсується найвищою серед найбільш численних національностей питоною вагою осіб з повною загальною середньою освітою – 48%. Що ж стосується румунів і молдован, то серед них спостерігається істотно вища порівняно з іншими етносами питома вага осіб з початковою освітою (13%). Такі співвідношення характерні практично для всіх вікових груп, що віддзеркалює відповідно низькі настанови на освіту представників цих етносів.

6. Якісна освіта – один з головних факторів фінансової захищеності. Сьогодні в Україні соціально-економічний статус тісно пов'язаний з рівнем освіти: якщо серед осіб з повною вищою освітою частка бідних становить 11%, осіб із середніми доходами – 35%, а заможних – 7,5%, то серед тих, хто має лише

повну загальну середню освіту бідних 29%, осіб із середніми доходами – 18%, а заможних – 2%.

Значно вищі грошові доходи освічених людей менше примушують їх удаватися до таких видів економічної діяльності, як праця в особистому підсобному сільському господарстві, і відповідно їх доходи більшою мірою формуються з грошових надходжень – в осіб з повною вищою освітою грошові доходи становлять 88% загальних надходжень, в осіб із повною загальною середньою освітою – 82%, а в осіб із початковою освітою – 76%. Розрахунки свідчать про наявність прямо пропорційного зв'язку між рівнем освіти та індивідуальними доходами населення.

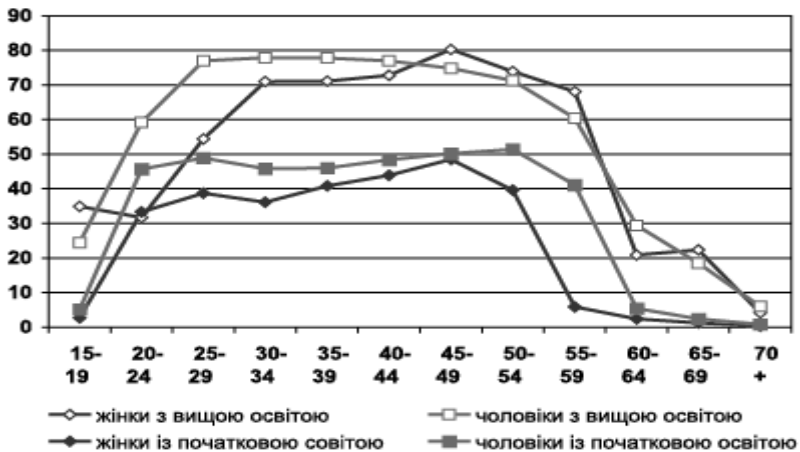
7. Перепис населення зафіксував чіткий вплив рівня освітньої підготовки індивіда на його конкурентоспроможність на ринку праці. Якщо, скажімо, рівень зайнятості населення з початковою освітою в будь-якому віці не перевищує 50%, то аналогічний показник для населення з вищою освітою у віці 25-49 років істотно перевищує 70%. Слід підкреслити й істотний вплив високої професійно-освітньої підготовки на збільшення періоду економічної активності. Навіть після 70 років працює 3,4% населення з вищою освітою і лише 0,5% осіб, що її не мають.

8. Гендерні аспекти розвитку освіти. Рівень освіти здійснює помітний вплив не просто на зайнятість, а й на гендерне співвідношення зайнятості. Якщо зайнятість жінок з початковою освітою в усіх вікових групах істотно поступається зайнятості чоловіків (а по досягненні пенсійного віку жінки взагалі практично припиняють трудову діяльність), то серед населення з вищою освітою ситуація не така однозначна, принаймні після 45 років.

Привертає увагу також і те, що на фоні загального більш пізнього припинення трудової діяльності особами з вищою освітою, жінки попри настання пенсійного віку на 5 років раніше, у віці 65-69 років працюють значно частіше за своїх однолітків. Це, мабуть, і беруть до уваги прибічники ідеї про доцільність встановлення рівного пенсійного віку для чоловіків та жінок.

Динаміка зайнятості жінок і чоловіків з різними рівнями освіти подано на графіку далі.

Рівні зайнятості жінок та чоловіків з різними рівнями освіти, %

Соціальна структура сфери освіти

До освіти має те чи інше відношення практично кожна людина: учиться вона або збирається продовжити свою освіту, викладає або допомагає в навчанні дітям. На думку В.Нечаєва, можна виділити кілька підходів до аналізу соціальної структури сфери освіти.

Перший з них пов'язаний із характеристикою місця соціальних груп у цій сфері, з природним розподілом праці в навчальному процесі. У зв'язку з цим виділяють три основні соціальні групи: а) ті, хто навчаються, б) ті, хто навчає, і в) ті, хто підтримує, обслуговує як навчальний процес, так і інфраструктуру всієї сфери освіти.

Інший підхід пов'язаний з виходом на макроструктуру суспільства і спрямований на виявлення місця соціальних груп, які виникають у системі освіти, у загальнонаціональній стратифікації. За цим підходом викладачі, методисти, деякі інші працівники системи освіти належать до інтелігенції, частина працівників цієї сфери, яка не має вищої освіти, відноситься до службовців-неспеціалістів і робітників. Учні та студенти розглядаються як особлива соціальна група або як перехідна соціальна група, іноді їх відносять до спеціального прошарку

інтелігенції. Другий підхід використовується переважно соціологією соціальної структури, перший переважає в соціології освіти.

Відносно навчального процесу виділяють такі групи:

1. **Залежно від форми освіти**, до якої відноситься соціальна група, можна виділити соціальні групи, зайняті в дошкільній та шкільній професійно-технічній, вищій освіті, у системі підвищення кваліфікації та інших формах постосвіти.
2. **Залежно від певних рольових позицій** у навчальному процесі можна виділити:
 - безпосередньо включених до навчального процесу (учні та вчителі);
 - обслуговуючий персонал сфери освіти – навчально-допоміжні працівники-лаборанти, методисти, керівники тощо, наукові співробітники сфери освіти, працівники, які займаються підготовкою навчально-методичних матеріалів та ін.
 - сумісники-викладачі, ті, які навчають без відриву від виробництва, найближче соціальне оточення учня, яке допомагає йому в навчанні – наприклад, батьки учня.
3. **У відповідності з професійно-кваліфікаційних позицій** у сфері освіти розрізняють соціальні групи, спираючись на такі критерії, як спеціальність, предметна галузь навчання, кваліфікація, посада (викладачі різних навчальних дисциплін, асистенти, доценти та ін.).
4. **Відповідно до певних соціальних позицій** у соціальній структурі суспільства розрізняють соціальні групи на основі таких критеріїв:
 - демографічне становище: стать, вік, сімейний стан;
 - етносоціальні характеристики: національність, регіон, вид поселення;
 - економічне становище: зарплата, прибуток, умови побуту, дозвілля, відпочинок;
 - стан здоров'я: тип нервової системи і схильність до різних видів занять;
 - суспільно-політичні позиції: партійна належність, участь у громадських організаціях і рухах, залучення до управління,

уходження до структури влади і т.п.;

- соціально-культурні позиції.

Велику увагу соціологи освіти завжди приділяли вивченню студентства як специфічної соціальної групи суспільства й сфери освіти. У цих дослідженнях вивчалась ціла низка характеристик студентства: його соціально-демографічні характеристики, причини вибору того чи іншого навчального закладу, ціннісні та ідейні орієнтації студентства, їх орієнтації у сфері сім'ї та шлюбу, особливості політичної поведінки студентів та багато інших проблем. Наведемо результати деяких досліджень, у яких дається уява про ставлення студентів до вищої освіти та навчання, причини їх відсіву з вузів.

На запитання „Чого б ви особисто хотіли досягти під час навчання у вузі?” були отримані такі відповіді: стати кваліфікованим спеціалістом і соціально зрілою особистістю (57,6%), підвищити свій інтелектуальний та культурний рівень (22,4%), набути знання в галузі, яка цікавить (19,1%), отримати спеціальність, яка в майбутньому забезпечить добре матеріальне становище (18,7%), отримати диплом (12,3%).

На запитання „Який студент сьогодні найбільш потрібний як майбутній спеціаліст для народного господарства нашої країни?” студенти відповіли так: той, хто органічно поєднує якісне навчання з усіх дисциплін із заняттями наукою і суспільною працею (66%), хто поглиблено займається навчанням і наукою (11,3%), хто серйозно займається тільки вузькопрофільними дисциплінами (17,3%), хто поверхово оволодіває знаннями з усіх дисциплін, що вивчаються (3,3%). Вивчення особових справ студентів, яких було відчислено з навчального закладу за п'ять років, показало, що за академічну заборгованість було виключено 56,2%, за систематичні прогули і пропускання занять – 6,0%, за порушення навчальної дисципліни і громадського порядку – 4,2%; 10,7% опитаних заявили, що більше не бажають продовжувати навчання і пішли з вузу. Через матеріальні труднощі з навчального закладу пішли тільки 1,4% студентів.

Великий інтерес викликають дослідження викладацького складу вузів. Згідно з ними, університети на 2/3 укомплектовані чоловіками, тут працюють 67% викладачів у віці 30-50 років. В університетах працює максимальне число викладачів віком 31-40

років. Політехнічні та інженерні вузи є найбільш „чоловічими”, мають найнижчий відсоток невлаштованих у сімейному відношенні людей, незначну кількість працівників похилого віку, тобто старших 60 років. У сільськогосподарських вузах значну частину складають співробітники літнього віку: 20% викладачів, старших за 55 років. Викладачі – в основному, чоловіки (67%). Тут спостерігається найменша кількість сімейних співробітників, які мають окрему квартиру (64%), порівняно високий процент однаків (5%) і бездітних співробітників (31% – найвищий рівень по всіх типах вузів). У сім'ях цих викладачів найменша кількість дітей (38% мають одну дитину і 15% – двох дітей). У юридичних та економічних вузах значна частина викладачів – жінки (42%), тут багато молоді (до 30 років – 16%) і в той же час стільки ж викладачів, старших за 55 років. У цих вищих навчальних закладах досить велика частина невлаштованих в сімейному відношенні працівників (8% живе в неповних сім'ях, 9% не мають сім'ї і живуть з батьками, 3% однаків, які живуть окремо). Співробітники цих вузів частіше мають одну дитину (41%), рідше, ніж в інших вузах, двох дітей (17%), 25% співробітників не мають дітей. Педагогічні, медичні, а також інститути культури є найбільш жіночими (49%). Віковий склад характеризується рівномірністю і деяким зміщенням в сторону певного віку: 50-55 років (14%). Серед викладачів цих вузів більше неповних сімей (10%), однаків, які живуть окремо (5%).

Важливою складовою частиною освіти є навчальний процес, який являє собою механізм його здійснення. На думку вчених, соціологія освіти повинна вивчати такі складові навчального процесу, як:

- навчальні програми, плани й технології, їх відображення і реалізація в навчальній діяльності; склад і погодженість навчальних дисциплін;
- взаємодія учня і викладача, технологія навчального процесу, представлена циклом учбових занять;
- взаємодія навчальних і позанавчальних факторів освіти.

Дані проблеми порівняно мало вивчені соціологією освіти взагалі і перш за все в нашій соціологічній науці. Як бачимо, у подальшому в цьому напрямі ще треба багато зробити.

7.3. Особливості освіти в розвинених країнах світу

Вивчення соціології освіти передбачає знайомство із системами освіти окремих країн. Проаналізуємо особливості освіти, вивлені у 2005 році в 30-ти індустріально розвинених країнах світу⁵¹.

У 2005 році Організація Економічного Співробітництва і Розвитку опублікувала доповідь про тенденції у сфері освіти в 30-ти індустріально розвинених країнах світу (країни колишнього СРСР не враховувалися). За даними доповіді, Швеція лідирує по частці ВВП, яка витрачається на освітні цілі. Для Швеції цей показник дорівнює 58.2% ВВП. На другому місці Данія (55.8%), на третьому – Угорщина (53.7%). Для США цей показник дорівнює 36.2%. Однак на навчання середньостатистичного американського школяра (студента) щорічно витрачається \$11152 – за цим критерієм США займають друге місце, уступаючи Швейцарії (\$11334). За десятиліття Австралія, Нова Зеландія, Греція, Ірландія, Польща, Португалія, Іспанія і Туреччина збільшили витрати на освіту більш, ніж на 30% (Швеція – єдина обстежена країна, де ці витрати трохи зменшилися). Найбільші зарплати (порівняно із загальним рівнем життя в країні) одержують учителі й викладачі в Туреччині, Південній Кореї і Японії.

Більш 90% фінансування установ системи освіти відбувається за рахунок держави. Виключенням є лише сфера вищої освіти. Зокрема, на частку приватних джерел фінансування (плата за навчання, гранти й ін.) приходиться 80% бюджетів університетів Південної Кореї, 50% бюджетів вузів США, Японії й Австралії. У Данії, Фінляндії, Греції і Норвегії вузи лише на 4% фінансуються за рахунок приватних коштів.

У доповіді підкреслено, що індустріально розвинені країни світу стають усе більш освіченими. У ряді держав (наприклад, у Данії, Польщі, Австралії, Фінляндії) до 40% усіх молодих людей закінчують вищі навчальні заклади. Чим вище рівень освіти в країні – тим більше ВВП, довше тривалість життя й краще здоров'я населення. Збільшення тривалості навчання на 1 рік дозволяє підвищити ВВП на 3-6%.

⁵¹ <http://www.washprofile.org/ru>.

За даними Національного Центру Статистики Освіти США, щорічно на зміцнення шкіл США державні й муніципальні структури витрачають близько \$455 млрд. (для порівняння, на вузи – \$317 млрд.), три п'ятих цієї суми витрачається на зарплату вчителів, підручники, наочні приладдя й ін. У 2003 році на одного школяра було витрачено \$8041, що на 4% більше, ніж у 2002-му. Ця сума варіюється від штату до штату. Так, найбільше витрачають на шкільну освіту в штаті Нью-Джерсі (майже \$12,6 тис. у рік на школяра), найменше – \$5 тис. – у штаті Юта.

Чим вищий рівень освіти в жителя США, тим більше він може заробляти. Відповідно до дослідження, проведеного тут, ступінь бакалавра дозволяє її власникові за 40 років заробити додатково \$2,0 млн. Магістерський ступінь – \$2,3 млн. Професори й володарі докторського ступеня в середньому додатково заробляють \$2,8 млн.

У 2004 році майже 1,3 млн. студентів вищих навчальних закладів США одержали ступінь бакалавра, 482 тис. – магістра. За даними альманаху „Хроніка Вищої Освіти”, у 2004 році в США діяли 4 168 коледжів і університетів, у яких училися 15,9 млн. чоловік (560 тис. з них – іноземці). Середня вартість року навчання в державних вищих закладах складала \$4059, у приватних університетах і коледжах – \$16948. Професор, що викладає в державному вузі, одержував у середньому, \$89888 у рік, у приватному – \$109721. За деякими даними, наприкінці 1970-х років випускник американського вузу одержував першу роботу, оплата якої на 25% перевищувала заробіток випускника школи на його першому робочому місці. У 1980-і роки цей розрив збільшився до 50%. У 2000 році він досяг 70%.

За даними Держдепартаменту США, в американських вищих навчальних закладах одержали освіту 46 діючих і 165 колишніх глав іноземних держав і урядів. Половина президентів країн-членів антитерористичної коаліції або вчилися, або приїжджали в США за програмами міжнародного обміну. У цей список уходять прем'єр-міністр Великобританії Т.Блер, Президент Мексики В.Фокс і керівник Афганістану Х.Карзай. Крім того, у США вчилися 28 лауреатів Нобелівської премії, у тому числі Генеральний секретар ООН К.Аннан.

Число американських учених і інженерів, що народилися й одержали освіту за межами США, стрімко росте. 45% інженерів у США мають дипломи, видані іноземними вищими навчальними закладами. При цьому рівень наукових знань серед жителів США невисокий.

Опитування громадської думки, проведені у 2005 році, показують, що 85% американців уважають, що проблема освіти – одна з найбільш хворобливих (дані служби Геллап). У результаті дослідження було з'ясовано, що найбільше освічених людей живе в столиці країни Вашингтоні – більше 40% (оцінювалася частка людей у віці 25 років і більше, що мають, як мінімум, учений ступінь бакалавра). У трійці самих „розумних штатів” також Массачусетсі (майже 35%) і Колорадо (33,4%). Самий невисокий рівень освіти в американців, що живуть у Західній Вірджинії (14,1%) і (16,6%). Як правило, доход американця прямо залежить від рівня його освіченості. Тому багато американців учаться все життя і можуть переіменити професію навіть у передпенсійному віці.

Контрольні питання

1. Чому в 60-70-ті роки соціологія освіти переживала своєрідний ренесанс?
2. Що являє собою освіта? Які її основні функції, форми та види?
3. Охарактеризуйте основні рівні освіти та їх особливості.
4. У чому полягають особливості організації освіти в Україні?
5. Як можна охарактеризувати соціальну структуру освіти?
6. Які основні принципи освіти сформульовані в Законі України „Про освіту”?

Проблемні питання, вправи та завдання

1. Як співвідносяться поняття „освіта” та „навчання”? Це одне і те ж чи ні?
2. Як би ви прокоментували слова П.Сорокіна: „У суспільствах, де школи доступні для всіх його членів, шкільна система являє собою „соціальний ліфт”, що рухається з самого низу суспільства до самих верхів. У суспільствах, де привілейовані школи доступні тільки вищим верствам населення, шкільна система являє собою ліфт, що рухається тільки по верхніх поверхах

соціального будинку та перевозить уверх та вниз тільки мешканців верхніх поверхів”?

3. Освіта є важливою умовою відтворення соціальної структури суспільства. У чому це проявляється?

4. Що спільного та відмінного є в професійній та загальній освіті? Чи завжди професійна освіта буває вищою? Можна чи ні мати вищу загальну освіту?

5. Аналіз роботи випускників університетів і спеціальних інститутів показує, що в плані професійної стійкості та мобільності перші мають значні переваги над другими, хоча раніше адаптуються до умов виробництва випускники інститутів. Чому це так? Від чого це залежить?

6. Чому саме в 60-70-ті роки почала розвиватися андрагогіка – теорія навчання дорослих? Які проблеми вона намагається вирішити?

7. Які недоліки та проблеми має освіта в Україні? Що треба поліпшити в організації навчального процесу в вузах?

8. Використовуючи довідникову літературу, проведіть аналіз рівня освіти населення України за останні кілька років. Виявіть характерні для неї тенденції збільшення або зменшення навчальних закладів; кількість тих, хто навчається; кількість людей, що мають вищу, середню або початкову освіту.

8. Проблеми соціальних змін у сучасній соціології

8.1. Соціальні зміни як предмет соціології

Серед соціологічних теорій є такі, які вивчають не особливі галузі соціального життя, а його окремі процеси. Важливе місце серед них займає соціологія соціальних змін.

Соціологія соціальних змін – це галузь соціологічного знання, що вивчає соціальні зміни і розвиток соціальних явищ та об’єктів, суспільства в цілому. Чому вивчення цих проблем виокремилось в особливу галузь соціології?

По-перше, це пов’язано з тим, що процес соціальних змін і розвитку охоплює всі грані соціального буття, без його інтегрального теоретичного усвідомлення не буде повним пізнання суспільства.

По-друге, більшість дослідників схильна вважати, що науково-технічна революція значно прискорює історичний розвиток. Сучасний світ дедалі частіше може характеризуватися як мінливий. Теорії явно відстають від швидкозмінюваного світу, а це породжує практику стихійного і не завжди адекватного реагування людей, соціальних груп, країн.

По-третє, розвиток теорій соціальних змін був пов'язаний із розповсюдженням песимістичних поглядів на прогрес, які ще в першій половині ХХ ст. стали поширюватися в західній соціології. За умов швидкозмінюваної реальності, складності і багатоманітності соціальної дійсності, відзначає український соціолог І.Предборська, тлумачення зміни як відхилення від норми або тільки ціннісноспрямованих процесів (прогрес, наприклад) стали недостатніми й перешкождали цілісному сприйняттю такого багатовимірного феномена, яким а людське суспільство.

По-четверте, новопостала об'єктивна потреба в переосмисленні підходу до оцінки суспільного розвитку вимагала створення теорії, яка була б здатна охопити всю багатоманітність соціальних явищ, готова передбачити соціальні зміни й допомагати здійснювати управління та контроль над ними.

По-п'яте, цей процес до виникнення соціології вивчався досить абстрактно, головним чином, на рівні філософської рефлексії, а соціологія прагне дати його конкретні характеристики, розробити показники та емпіричні індикатори. І, нарешті, без знання тенденції розвитку суспільства та його окремих складових частин неможливе наукове управління суспільством.

Вважається, що перші соціологічні спроби пояснити зміни в суспільстві пов'язані з О.Контом. Усвідомлюючи, що динамізм, рухливість, плинність, мінливість є невід'ємними і фундаментальними характеристиками будь-якого соціального організму, він відокремив у структурі соціології соціальну статику і соціальну динаміку. Важливий внесок у формування сучасного теоретичного бачення соціальних змін був зроблений також Е.Дюркгеймом, К.Марксом, М.Вебером, П.Сорокіним. Особливого розвитку соціологія соціальних змін досягла в другій

половині ХХ ст. у роботах Р.Дарендорфа, У.Огборна, Н.Смелзера та інших.

До основних категорій, якими оперує дана соціологічна теорія, належать рух, соціальний процес, соціальні зміни, соціальний розвиток, революція, еволюція, реформа, регрес, прогрес тощо. Проаналізуємо деякі з них.

У людському суспільстві, як і в природі, усе постійно рухається, змінюється, перетворюється. Усе перебуває у вічному пориванні до іншого стану. З історії науки відомо, що питання про початкове джерело всебічних змін вирішувалося по-різному, залежно від філософських позицій учених. Ідеалісти, у тому числі теологи, вирішували це питання, посилаючись на потойбічну силу – Божу, вселенську тощо.

Матеріалісти виходили з того, що рух, як і матерія, вічний, він не привноситься ззовні, а міститься в самій природі матерії. Тенденція, імпульс до змін міститься в самій матерії, інакше кажучи, рух – це атрибут матерії. Що таке рух?

Рух – це зміни взагалі, тобто всі зміни, що починаються від простого переміщення об'єктів у просторі і закінчуються процесами біологічної і соціальної еволюції. Отже, соціальний рух – це певна сукупність змін, що відбуваються в суспільстві. Для характеристики соціального руху, тобто соціальної форми руху матерії, можна скористатися поняттям соціального процесу, яке включає всю сукупність змін, про які йшла мова.

Соціальний процес – це сукупність стійких актів взаємодії людей, які виражають певну тенденцію зміни (або збереження) суспільного становища чи способу буття великих груп людей, умов відтворення та розвитку кожної людини як особистості й впливають на відносини між людьми, групами, спільностями.

Усякий процес, на відміну від окремих подій або явищ, характеризується протяжністю в часі, послідовністю, при якій попередні етапи та стани обумовлюють безперервність наступні. На відміну від інших форм руху, соціальна форма характеризується деякими особливостями.

1. Соціальний процес носить масовий характер: одиничні дії людей або окремої події не можуть називатися соціальним процесом.

2. Він має суспільний характер: до соціального процесу

відносяться дії, поведінка, діяльність людей. Але, крім соціальних факторів, на поведінку і дії людей впливають і біологічні, і кліматичні й інші причини.

3. Соціальний процес характеризується самодіяльністю його учасників (суб'єктів). Там, де її немає, процес лише за формою зберігає соціальність, за змістом вона є тотожною стихійному природному процесу (наприклад, примусове переселення). Наслідкування престолу або двірський переворот розглядаються соціологами лише як епізоди суспільного життя, волевиявлення ж народу на виборах – як соціальний процес.

4. Соціальний процес характеризується стійкістю. Навіть масові, але випадкові, одноразові дії людей, що не викликані закономірними причинами, не можуть називатися соціальним процесом.

Сутність соціального процесу пов'язана із змінами в суспільстві. Що означає поняття „соціальні зміни”? Як зазначають сучасні українські соціологи, цьому терміну, що широко використовується в західній соціології, у нас „не пощастило”: ні в сучасних навчальних посібниках, ні в соціологічній довідковій літературі немає спеціальних розділів, присвячених йому. Хоча в монографічній літературі радянського періоду, відзначає І.Предборська, частково й здійснювалися спроби систематизувати дослідження соціальної зміни в контексті аналізу зарубіжної соціології, проте робили це виключно крізь призму пануючих ідейно-теоретичних установок марксистсько-ленінського вчення про суспільний розвиток, внаслідок чого згадане вище термінологічне зрушення було сприйняте як апологетичний прийом. Такий стан справ у вітчизняній літературі контрастує зі сформованим ставленням до поняття „соціальна зміна” в зарубіжній літературі. На думку вчених, у соціології мало проблем, які є більш привабливими, більш захоплюючими і невловними, ніж проблема соціальної зміни.

Термін „**соціальна зміна**” був уведений у науковий обіг 1923 року американським соціологом У.Огборном у книзі „Соціальна зміна”. Уважається, що широкого розповсюдження він дістав у 70-ті роки, коли майже повністю витіснив з наукового обігу такі терміни, як „прогрес”, „розвиток”.

Уважають, що популярність терміна „соціальна зміна” зумовлена його емністю, широтою, змістовністю, інформативністю порівняно із спорідненими поняттями, а також його ціннісно-нейтральною забарвленістю. Соціальна взаємодія, соціальні відмінності, соціальний розвиток, соціальна еволюція, соціальний прогрес і регрес тощо, на думку А.Воскова, є термінами, що пов'язані зі спеціальним тлумаченням або оцінкою широких процесів соціальних змін.

У західній літературі соціальна зміна визначається як послідовність часових змін між і всередині структур або як процес, за допомогою якого здійснюються зміни в структурі та функціях суспільства. І.Предборська (український соціолог) вважає, що соціальну зміну дедалі більше розуміють як інноваційний процес, що веде до змінення звичного способу життя, стереотипів, традицій, подолання сили інерції, унесення рухливості в соціальний порядок.

Зміни охоплюють дуже різні **типи мінливості**: від простого переміщення соціальних об'єктів у просторі до виникнення нових соціальних об'єктів. У зв'язку з цим соціологи використовують різні критерії класифікації соціальних змін. Залежно, наприклад, від розмірів, масштабів їх прояву в суспільстві соціальні зміни поділяються на великомасштабні та дрібномасштабні. Великомасштабні, як уважав американський соціолог У.Мур, – це значні зміни соціальної структури (тобто моделі соціальної дії та взаємодії), уключаючи наслідки й прояви таких структур, які закріплені в нормах, цінностях, культурних твореннях, символах. Короткочасні зміни такого типу репрезентовані революціями, довготривалі – соціальною еволюцією. Дрібномасштабними соціальними змінами називаються такі зміни в характеристиках соціальної структури, які не мають якихось безпосередніх і значних наслідків для узагальненої структури як такої (наприклад, життєві цикли).

У зв'язку зі спробами передбачити соціальну зміну говорять про бажану, тобто планову, і небажану зміну. Американський соціолог Т.Парсонс пропонував розрізняти зміни всередині системи та зміни самої системи. Деякі соціологи виділяють такі дві групи соціальних змін: кількісні зміни, які пов'язані з механічними процесами, та якісні зміни, що виявляються в

певній перебудові внутрішньої структури об'єктів і перетворенні їх у нові об'єкти, які мають властивості, котрі різко відрізняються від тих, які вони мали до цього.

Якісна зміна будь-яких соціальних об'єктів і процесів, пов'язана з перетворенням у їх внутрішній будові, структурі та функціях, називається **розвитком**. Розвиток – найбільш важливий та вищий тип мінливості.

Таким чином, можна сказати, що соціальний процес включає в себе дві сторони, два процеси: соціальні зміни – усяку зміну соціальних об'єктів і процесів, пов'язану з ростом, збільшенням (зменшенням) і подібними переминами, і соціальний розвиток – якісні зміни соціальних об'єктів. З цього випливає, що поняття „соціальні зміни” і „соціальний розвиток” не є тотожними, оскільки останній означає особливу різновидність соціальних змін.

Деякі науковці пропонують використовувати поняття „соціальні зміни” у вузькому й широкому смислі слова. У першому випадку воно включає в себе характеристику лише кількісних змін, у другому – і кількісні, і якісні характеристики соціальних змін.

Під час соціологічних досліджень вимірюються й ті, й інші. Наведемо приклади оцінок змін у житті українського суспільства, які здійснювали респонденти, відповідаючи на питання щодо матеріальних умов життя власної сім'ї: „Як Ви оцінюєте характер змін, які відбулися у Вашому житті за останні 12 місяців?”⁵²

Матеріальні умови сім'ї

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Значно погіршилися	48.3	39.5	28.1	21.8	18.8	12.3
Трохи погіршилися	21.0	22.2	20.7	20.4	19.9	18.9
Залишилися незмінними	24.5	28.4	39.0	44.1	43.3	48.9
Трохи поліпшилися	5.4	9.0	10.7	12.7	15.6	18.8
Значно поліпшилися	0.7	0.8	0.9	0.8	1.2	1.1

⁵² Паніна Н.В. Українське суспільство 1994-2005: соціологічний моніторинг. – К.: ТОВ ”Видавництво Софія”, 2005. – С. 123.

Тенденції соціальної динаміки⁵³

На думку соціологів, оцінка населенням змін, що відбуваються в різних соціальних сферах життя, найважливіших для людини, дає можливість визначити рівень соціального оптимізму/песимізму, який переважає в суспільстві, що трансформується, і з'ясувати, які сфери життя найбільшою мірою непокоять населення.

Оцінюючи картину соціального оптимізму/песимізму в сучасному українському суспільстві, дослідники звертають увагу на дві основні особливості.

1. Практично в усіх сферах життя питома вага негативних (песимістичних) оцінок значно переважає над позитивними (оптимістичними) оцінками соціальних змін.

2. З кожним роком питома вага песимістичних оцінок неухильно знижується. У березні 2005 року найбільша кількість песимістичних оцінок стосувалася екологічної ситуації та матеріальних умов сім'ї. Близько третини населення відзначили, що вони погіршилися (32% назвали погіршення екологічної ситуації, 31% – погіршення матеріальних умов сім'ї). Проте варто зважити на те, що в 2004 році таких оцінок було 42% і 39% (відповідно), а в 1998 – 78% і 73%.

Близько чверті населення негативно оцінили тенденції змін у таких сферах, як „гарантія зайнятості, забезпечення роботою”, „медичне обслуговування”, „особиста безпека (на вулиці, у громадських місцях)”. Майже п'ята частина населення (21%) вважає, що погіршилася „захищеність від свавілля влади, чиновників”; 13% вважають, що вона поліпшилася.

Позитивні оцінки переважають над негативними в таких сферах, як свобода слова й забезпечення права на інформацію („Можливість вільно висловлювати власні погляди ” і „Можливість одержання достовірної інформації про те, що діється в країні та світі”). За останній рік значно побільшало людей, котрі пишаються тим, що вони є громадянами України. Уперше питома вага їх становить понад половину населення (54%).

⁵³ Паніна Н.В. Українське суспільство 1994-2005: соціологічний моніторинг. – К.: ТОВ ”Видавництво Софія”, 2005. – С. 140-141.

Чим характеризуються соціальні зміни? Соціальні зміни мають такі риси: повсюдність, що означає їх здійснення і в просторі, і в часі, необоротність, тобто виникнення якісно нових можливостей, що не існували раніше, певна спрямованість змін. **Головними напрямками соціальних змін**, їх основними тенденціями можуть бути а) прогресивний, б) регресивний і в) однорівневий напрям здійснення змін.

Прогресивні зміни в загальному вигляді характеризуються як розвиток від нижчого до вищого. Він включає в себе кілька основних критеріїв прогресу: збільшення рівня диференціювання системи, яке супроводжується інтеграцією її основних частин і компонентів; посилення мобільності, ефективності і надійності соціальних систем, збільшення їх здатності долати протиріччя; відтворення в поширених масштабах основних функцій системи; зростання автономності системи стосовно зовнішніх умов; посилення рівня організації; ступені цілісності системи.

Протилежне спрямування соціальних змін – **регресивне** – може розглядатися як зміни від вищого до нижчого, його критеріями вважаються ті ж самі фактори, але за умови зменшення, послаблення їх виявлення. Наприклад, менший рівень диференціації соціальної системи, зменшення здатності до подолання протиріч, послаблення рівня організації, цілісності системи тощо.

Деякі вчені пропонують використовувати стосовно суспільства такі **критерії прогресивності-регресивності** суспільних систем:

- темпи розвитку виробництва, продуктивності праці, які ведуть до збільшення влади людини над природою;
- рівень свободи працівників від експлуатації;
- рівень демократизації суспільного життя;
- рівень реальних можливостей для всебічного розвитку індивіда.

Однорівневі зміни – це збільшення або зменшення якісного розмаїття в межах одного й того ж рівня організації. Інакше можна сказати, що це відтворення певних соціальних систем, їх якісної своєрідності, без відповідного змінювання від нижчого до вищого або від вищого до нижчого. Це щось посереднє,

перехідне між соціальними змінами й соціальним розвитком. Наприклад, парламент відновлює свій склад, але він за своїми основними характеристиками ідентичний тому, що був раніше.

Соціальні зміни характеризуються не лише певною спрямованістю, а й різним характером. Для вирішення цього питання є три підходи:

1. Одні вважають, що розвиток завжди має або висхідний, або низхідний характер. На думку російського вченого Г.Шахназарова, до кінця ХХ ст. накопичено достатньо емпіричного матеріалу, щоб поставити під сумнів цю теорію лінійного прогресу, згідно з якою розвиток постійно йде від нижчого до вищого і від гіршого до кращого. Якщо брати за вихідний критерій благо людини, то по багатьох показниках спостерігається застій чи навіть обернений рух (середовище існування, безпека, мистецтво, певною мірою моральність та політичні інститути). Постійно збільшуються лише природничо-наукові знання, техніка та матеріальний комфорт. Учений підкреслює, що „золотого віку” немає попереду нас, так само як його немає і позаду нас.

2. Інші думають, що розвиток суспільства здійснюється по замкненому колу з постійним поверненням до початкового стану та наступними новими циклами відродження та занепаду. Прикладом такого підходу може бути теорія історичного круговороту, яка була спрямована проти примітивних лінійних інтерпретацій історії, що зображали її як поступове віддалення людства від міфічного „золотого віку”. Представники даної теорії, проводячи аналогії з кругообігом речовин у природі, зміною пір року, біологічними циклами, намагалися виявити об’єктивну „природну” повторюваність у зміні династій та форм державного управління, зміні історичної ролі окремих народів тощо.

3. Треті розглядають розвиток у вигляді спіралі, у якій фактично присутні і пряма висхідна та низхідна лінії, і коловорот, і прогрес, і регрес. Даний підхід отримав особливого розвитку в марксизмі. Згідно з марксистською концепцією суспільного розвитку, розвиток людства – це процес зміни різних суспільно-економічних формацій: первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної, соціалістичної. Кожна з них

повторює ті чи інші характеристики попередніх станів розвитку суспільства, але вже на якісно іншому його етапі.

8.2. Форми соціальних змін

Залежно від характеру якісних змін, що лежать в основі процесу соціальних змін, можна виділити дві основні форми соціальних змін: еволюцію та революцію. **Еволюція** пов'язана з необоротними історичними змінами в суспільних системах, що пов'язані з поступовими, повільними змінами як кількісного, так і якісного характеру. На соціальну еволюцію справляють вплив дуже різні фактори. П.Сорокін у свій час відзначав, що ця проблема звернула увагу людського розуму вже давно і викликала досить різноманітні спроби пояснити її. Особливо чітко питання про причини чи фактори соціальної еволюції були висунуті за часів О.Конта. Однак, не зважаючи на виникнення ряду теорій, присвячених розробці проблеми факторів соціальної еволюції, і досі немає жодної загальноновизнаної. Одні автори вважають визначальним фактором соціальної еволюції географічні або кліматичні умови: клімат, флору, фауну, ту чи іншу конфігурацію поверхні земної кулі – гори, моря тощо. Інші називають головними факторами етнічні умови, головним чином, боротьбу рас. Треті пов'язують соціальну еволюцію з суто біологічними факторами: боротьбою за існування, ростом населення тощо. Є науковці, які головне місце серед причин соціальної еволюції відводять економічним факторам та класовій боротьбі. Значна частина вчених пов'язує її з дією інтелектуального фактора: зростанням і розвитком людського розуму в різних формах – формі наукових знань, світогляду та релігійних вірувань, винаходів.

Соціальна еволюція включає в себе специфічний вид змін, який отримав у соціології назву соціальної реформи. **Соціальна реформа** – це часткове перетворення, часткова як якісна, так і кількісна зміна якої-небудь сторони суспільного процесу. Формально: це нововведення всякого змісту. На думку П.Сорокіна, можна говорити про кілька основних принципів здійснення соціальних реформ:

по-перше, реформи не повинні зневажати людську природу і суперечити її базовим інстинктам;

по-друге, ретельне наукове дослідження конкретних соціальних умов повинно передувати будь-якій практичній реалізації їх реформування;

по-третє, кожний реконструктивний експеримент спочатку треба протестувати в малих соціальних масштабах, і лише тоді, коли він покаже позитивні результати, масштаби реформ можуть бути збільшені;

по-четверте, реформи повинні впроваджуватися в життя правовими і конституційними засобами.

Революція – це форма соціальних змін, протилежна еволюції, сутність якої полягає у відносно прискорених глибоких соціальних змінах тих чи інших соціальних об'єктів або явищ. Революція, наприклад, на думку англійського соціолога Е.Гідденса, це процес політичних змін у суспільстві, що включає мобілізацію масового соціального руху, який готовий застосувати насильство для захоплення влади та реалізації реформ, що передбачені.

Революції, на відміну від еволюції, мають такі особливості:

- революційні зміни мають відносно прискорений, а не поступовий характер;
- мають яскраво виражений якісний характер;
- охоплюють не окремі сторони соціального об'єкта, а торкаються всіх основних його сторін;
- більшість якісних змін у процесі революції відбувається майже одночасно, тобто вони мають комплексний характер, тоді як в еволюційному процесі зміни можуть відбуватися в зовсім різні часи, вони є поступовими, а не одночасними;
- соціальні революції характеризуються тим, що в них утягуються великі соціальні сили – маси людей, що беруть активну участь у масових діях.

На думку П.Сорокіна, існує кілька основних причин соціальних революцій. Основна – це посилення пригнічення базових інстинктів більшості населення, а також неможливість їх навіть мінімального задоволення. Чому пригнічення основних інстинктів людини веде до революції? Соціолог підкреслює, що придушення основних інстинктів примушує людей шукати

шляхи виходу точно так, як і всякий живий організм шукає спасіння від невластивого йому середовища. Причому репресований інстинкт спочатку намагається знайти вихід у придушенні інших інстинктів та рефлексів, які заважають першому. Наприклад, пише П. Сорокін, голод тисне на ті гальма, які втримують людину від крадіжок, брехні тощо. І той, хто ніколи не крав, стає крадієм і бандитом; той, хто соромився простягнути руку, стає жебраком; віруючий перестає поститися; той, хто завжди додержувався закону, починає порушувати його і т.д. Людська поведінка починає розвиватися за біологічними законами, для неї стає характерною подальша розгальмованість у здійсненні антисоціальних актів.

П.Сорокін пише, що велику роль у людській історії відіграв, наприклад, голод. Періоди революцій і повстань в Афінах і Спарті, у Римі кінця Республіки, у Візантійській імперії, в історії Англії (1257-1258 рр., початок XIV ст., переддень і в перший період англійської буржуазної революції середини XVII ст., кінця XVIII-початку XIX ст.), були періодами не просто зубожіння, а й сильного голоду. Те ж саме, на його думку, можна сказати і про час, що передував французькій Жакерії 1358 року, революціям кінця XIV – початку XV ст., повстанням і революціям 1788-1789, 1847-1848 років тощо. На думку цього соціолога, причинами революцій може бути також придушення інстинкту власності, самозбереження, статевого інстинкту тощо. Саме цими причинами він пояснює революцію 1917 року в Росії⁵⁴.

Згідно з даним трактуванням причин революції, не всі соціальні групи стають однаково революційними, оскільки пригнічені інстинкти різних людей і груп розрізняються за характером та глибиною. Припустимо, що пореволюційний порядок певного суспільства придушував в одній групі населення серію інстинктів: **а, б, в, г, д, е**; у другій – **а, б, в, г, к ж**; у третій – **а, б, в, з**; у четвертій – **а, б, и**; у п'ятій – **а, к**; у шостій – **а**. Можна помітити, відзначає вчений, що перша група людей буде в такому випадку найреволюційнішою й останньою, що покине поле боротьби. Кожна наступна – усе більш стриманою у своїх

⁵⁴ Сорокин П. Социология революции //Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.

революційних вимогах, а тому може скоріше вийти з революційного процесу. Придушити інстинкт „а” в останній групі найпростіше і тому ця група може стати першою, що відмовиться від революції.

8.3. Джерела соціального розвитку. Конфлікти

На думку соціологів, **основні джерела суспільного розвитку** містяться в соціальних об'єктах і поза ними: це внутрішні та зовнішні протиріччя, які виникають і розвиваються в соціальних системах. **Соціальні протиріччя** – це взаємодія протилежних тенденцій розвитку суспільного життя, що виступає джерелом саморуху соціальних процесів або явищ. Слід мати на увазі, що не всі протилежні тенденції складають протиріччя. Для того щоб виникло протиріччя, вони повинні знаходитися у взаємодії. Крім того, як уважають деякі вчені, протиріччя самі по собі ще не забезпечують зміни та розвитку. Вони можуть існувати, але соціальних змін може не бути. Щоб стати джерелом розвитку, протиріччя повинні розв'язуватися: тобто зміни та розвиток відбуватимуться там, де не просто виникають протиріччя, а де вони ще і долаються. Розв'язування протиріччя може мати різні наслідки. По-перше, воно може привести до виникнення нової якості, нового соціального явища, по-друге, сприяти перемозі однієї з протилежних тенденцій, по-третє, призвести до зникнення обох протилежностей.

Оскільки самі протиріччя знаходяться в русі, можна виділити кілька етапів, які вони послідовно проходять: а) гармонії певних взаємодіючих тенденцій та сторін суспільних явищ, б) дисгармонії цих тенденцій і, нарешті, в) їх конфлікту. Цьому останньому етапу соціологія завжди приділяла велику увагу: проблема соціального конфлікту знайшла відображення практично в усіх соціологічних школах і течіях.

Що таке соціальний конфлікт? Які бувають соціальні конфлікти? Як їх регулювати? На думку американського соціолога Р.Коллінза, теорія конфлікту в суспільній думці сягає щонайменше часів Фукідіда. До її засадничих тез належать такі:

1. Центральною рисою соціальної організації є стратифікація, різновиди і ступені нерівності груп та індивідів, їх домінування один над одним.

2. Причини того, що відбувається в суспільстві, треба шукати в інтересах груп та індивідів і, над усе, в інтересі щодо утримування своїх домінуючих позицій або уникнення домінування інших.
3. Хто і що виграє в цій боротьбі, залежить не тільки від контрольованих різними домінуючими соціальними групами ресурсів, включаючи матеріальні ресурси для здійснення примусу та економічного обміну, а й також від ресурсів для суспільної організації та формування ідей.
4. Соціальна зміна має своїм рушієм, головним чином, конфлікт, отже довгі періоди відносно стабільного домінування чергуються з інтенсивними і драматичними епізодами мобілізації груп.

У західній соціології розповсюджене визначення соціального конфлікту, що належить німецькому соціологу, спеціалісту з теорії соціального конфлікту Р.Дарендорфу. Згідно з ним, соціальний конфлікт – це будь-які відносини між елементами, які можна характеризувати через об'єктивні або суб'єктивні протилежності. У соціологічному довіднику, що був виданий у Києві в 1990 році, соціальний конфлікт визначається як зіткнення інтересів різних соціальних груп, частковий випадок проявлення соціального протиріччя, одна з його форм, яка характеризується наявністю вираженого протистояння громадських сил або проблеми, котрі є ядром конфлікту, а також усвідомлення носіями конфліктної ситуації своїх протилежних інтересів і цілей діяльності.

На думку соціологів, соціальний конфлікт відіграє в суспільстві двояку роль: з одного боку, результатом конфлікту може бути боротьба та розбіжності, а з іншого – згуртованість і солідарність людей. У зв'язку з цим соціальний конфлікт може бути як фактором руйнування суспільства, так і своєрідним рушієм його розвитку.

У соціології прийнято класифікувати соціальні конфлікти за різними критеріями. За рівнем спільності розрізняють такі види соціальних конфліктів; міждержавні, регіональні, класові, конфлікти між різними соціальними групами і соціальними інститутами, конфлікти всередині цих груп та інститутів. За структурою виділяють горизонтальні конфлікти, які відбуваються

на одному рівні, і вертикальні соціальні конфлікти, які виникають між системами, що управляють, і тими, котрими управляють.

У соціології використовуються різні принципи класифікації соціальних конфліктів. Наприклад, одним із таких критеріїв, на основі якого можна виділити кілька типів конфліктів, є характер взаємодіючих сторін конфліктів, тобто їх суб'єктів. Виходячи з цього критерію, виділяють такі **типи соціальних конфліктів**:

- конфлікт між окремими особистостями;
- конфлікт між особистістю та суспільством;
- конфлікт між різноманітними соціальними групами (класами, соціальними верствами і т.д.);
- міжнаціональний конфлікт як специфічний прояв конфлікту між соціальними групами;
- міждержавні конфлікти, суб'єктами яких є найбільші та організовані соціальні спільності.

Іншим критерієм типологізації часто називають сфери суспільного життя, у яких має місце зіткнення протилежностей. Наприклад, розрізняють конфлікти у сфері праці й трудових відносин, конфлікти у сфері влади та політичній системі суспільства, конфлікти у сфері культури.

У західній соціології прийнято розподілення соціальних конфліктів на горизонтальні і вертикальні. До перших відносять такі соціальні конфлікти, що відбуваються на одному рівні суспільного життя (конфлікти між робітниками та селянами, між членами трудового колективу, між державами, націями тощо). Другі включають у себе конфлікти, які мають місце між системою, що управляє, і системою, якою управляють (конфлікти між пануючими і не пануючими класами, між керівником і підлеглим, між системою влади і населенням).

Р.Дарендорф вважає, що специфіка всіх видів соціальних конфліктів обумовлена соціальною структурою. Він підкреслює, що соціальні конфлікти виростають із структури суспільства, але джерела споріднених конфліктів у різних суспільствах і в різні часи не однакові. Теорія конфліктів, на його думку, повинна дати відповідь на питання, у яких аспектах можна знайти зміни форм соціальних конфліктів, і з чим вони пов'язані. Особливо важливими змінними соціальних конфліктів він вважає

інтенсивність і насильництво: конфлікти можуть бути більш або менш насильницькими, причому обидві змінні не залежні одна від одної.

Учений уважав, що змінна насильництва відноситься до форм прояву соціальних конфліктів. Тут маються на увазі засоби, які обирають сторони, що борються, для досягнення своїх цілей. Один полюс шкали насильництва – війна, громадянська війна, боротьба з використанням зброї та із загрозою для життя учасників. Другий полюс даної шкали – бесіда, дискусія, переговори згідно з існуючими правилами. Між ними існує велика кількість більш або менш насильницьких форм зіткнення груп людей – страйк, конкурентна боротьба, бійка тощо.

Змінну інтенсивності Р.Дарендорф відносить до ступеня участі в конфлікті сторін, яких він стосується. Інтенсивність конфлікту збільшується, якщо для учасників багато що пов'язане з ним. Чим більшого значення надають учасники зіткненню, тим воно інтенсивніше. Учений пояснює це прикладом: боротьба за головування у футбольному клубі може проходити бурно і дійсно насильницьки, але, як правило, вона означає для учасників не так багато, як у випадку конфлікту між підприємцями та профспілками.

Контрольні питання

1. Що являє собою соціальний процес?
2. Дайте визначення понять „соціальні зміни” та „соціальний розвиток”.
3. Які форми соціальних змін ви знаєте? Охарактеризуйте їх.
4. Що лежить в основі соціальних змін і соціального розвитку?
5. Які бувають типи соціальних конфліктів? Що таке соціальний конфлікт?
6. Що таке революція? еволюція? реформа?
7. Назвіть теорії соціальних змін і соціального розвитку, що існують у сучасній соціології.

Проблемні питання, вправи та завдання

1. Як співвідносяться поняття „соціальний розвиток” і „соціальні зміни”? Це одні й ті самі чи різні процеси?
2. Деякі західні вчені вважають, що всяка ідея розвитку порочна. Вони пропонують відмовитися від терміна „соціальний

розвиток?”. А що з цього приводу думаєте ви? Може суспільство розвиватися чи ні? У чому це виражається?

3. Чим революція відрізняється від еволюції? реформи? Які основні риси має революційний процес у суспільстві? Що веде до революції?

4. Чим, на ваш погляд, відрізняються наступні погляди на революцію? Що в них спільного: а) революція – це якісна зміна в соціальному житті суспільства, що забезпечує поступовий, прогресивний розвиток його; б) революція – це процес політичних змін суспільства, який включає в себе масовий соціальний рух, що готовий застосувати насильство для захоплення влади та реалізації реформ, які передбачені?

5. Згідно з марксистською концепцією суспільного розвитку, розвиток людства – це процес зміни різних суспільно-економічних формацій. Які формації мають на увазі? У чому полягають позитивні та негативні сторони цього підходу? Чи є щось спільне в цієї концепції з теорією стадій росту Ростоу? Поясніть свою думку.

6. Згідно з теорією історичного круговороту суспільство розвивається, рухаючись по замкненому колу з постійним поверненням до початкового стану. При цьому цикли відродження змінюються циклами занепаду. Як ви розумієте ці погляди? Що спільного та яка різниця між цією теорією та теорією, згідно з якою суспільство розвивається по спіралі?

7. Характеризуючи сучасне українське суспільство, чи можна говорити про соціальний розвиток або соціальні зміни? революцію чи еволюцію? прогрес або регрес? Поясніть свою думку.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев С.С. Информационная культура: уровень содержательности духовных ценностей. //Социально-политический журнал, 1998, №2.
2. Андреев С.С. Информационность – критерий содержательности духовных ценностей. //Социально-политический журнал, 1998, №2.
3. Ансар П. Современная социология. Заключение. // Социс, 1997, №7.
4. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи – М.: 1996.
5. Анцупов А.Я., Малишев А.А. Введение в конфликтологию. – М.:1999.
6. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. – М.: 1993.
7. Арутюнян Ю.В. Этносоциология – М.:1999.
8. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования – М.:1999.
9. Бергер П.Л. Приглашение в социологию: Гуманистическая перспектива – М.: 1996.
10. Болгарін В. та ін. Педагогічна соціологія. – Тернопіль: 1998.
11. Бондаренко С.В. Информационная стратификация в информационном обществе. // Информационное общество, 2000, № 6.
12. Вайс Керол Г. Оціювання: Методи дослідження програм та політики. – К.: 2000.
13. Вебер М. Протестанська етика і дух капіталізму. – К.: 1994.
14. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика – К.:1998.
15. Вершинская О. Н. Адаптация общества к новым информационным технологиям: новые возможности и новое социальное неравенство. //Информационное общество, 1999, №1.
16. Гавра Д.П. Исследование политических ориентаций. // Социс, 1999 №1.
17. Гавра Д.П. Социальные институты. //Социально-политический журнал, 1998, №2.
18. Гіденс Е. Соціологія. – К.: 1999 (Гидденс Э. Социология – М.: 1999).
19. Городняненко В.Г. Социологический практикум. – К.: 1999.
20. Гречихин В.Г. Лекции по методике и технике социологических исследований – М.: 1988.
21. Грушевська С. Особливості поведінки поляків і українців у ситуаціях конфлікту. //Соціологія, 2000, №2.
22. Домолзетов Х. Социологические проблемы компьютерного пиратства. // Социс, 1997 №11.
23. Дюркгейм Э. Социология. – М.: 1995.
24. Етнонаціональний розвиток України. – К.:1993.
25. Євтух В. Етносоціологія: перспективи застосування. //Соціологія, 2000, №2.
26. Захарченко М.В.: Погорілий О.І. Історія соціології (від античності до початку ХХ століття). – К.: 1993.
27. Зиновьев А. Логическая социология. Социальные законы. //Социально-гуманитарные знания, 2001, №2.
28. Козлова О.Н. Духовная жизнь как система, ее сущность и структура //Социально-гуманитарные знания, 2001, №2.

28. Козлова О.Н. Социальные изменения в духовной жизни. //Социально-гуманитарные знания, 2001, №3.
29. Козлова О.Н. Социология духовной жизни: концептуальные основания //Социально-гуманитарные знания, 2001, №1.
30. Кола Доминик. Политическая социология – М.: 2001.
31. Конечкая В.П. Социология коммуникаций. – М.: 1997.
2. Кравченко А.И. Введение в социологию. – М.: 1995.
32. Крухмалев А.Е. Демографический кризис: механизмы преодоления. // Соціологія, 2001, №6.
33. Кукушкина Е.И. Питирим Сорокин – ученый, педагог, организатор науки и общественный деятель. //ВМУ. Серия 18, социология и политология, 1999, №3.
34. Кукушкина Е.И. Семья и семейные традиции в современной глобалистике. // ВМУ. Серия 18, социология и политология, 2000, № 1
35. Культурне відродження в Україні: історія і сучасність. – Тернопіль, 1993.
36. Куценко О. Повернення до класів. Перспективи класового аналізу пострадянської реальності. //Соціологія, 2000, №2.
37. Лапина С.В. Социологическое познание: Методологические проблемы исследования социальных явлений и процессов. – Мн.: 1998.
38. Лапшева О.И. Социологический портрет первокурсника экономического факультета МГУ. //ВМУ, серия 6, экономика, 2000, №3.
39. Латигіна Н. Е. Елітарні теорії: сучасне бачення. //Віче, 1998, №8.
40. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії – К.:1999.
41. Лукашевич Н.П. Основы социологии труда – К.: 1994.
42. Лупанов В.Н. Интернет как объект социологического анализа (к вопросу о развитии социологической сети в интернете, Web-сети). //Информационное общество, 2001, № 1.
43. Макеев С. Процессы социальной структуризации Украины. // Полис, 1998, №3.
44. Малинина Т.Б. О наращивании позитивных изменений в социальных системах. //Социс, 1999 №1.
45. Малюк А. Майбутнє глобальної системи з точки зору світ-системного аналізу. //Соціологія, 2000, №2.
46. Маляр М. Религии человечества. – М.; СПб.: Рудомино, 1997.
3. Маркович Д.Ж. Общая социология. – М.:1998.
47. Масалков И.К. Социолог в осуществлении социальной терапии (психосоцио-логический аспект). //ВМУ, серия 18, социология и политология, 1999, № 3.
48. Медіна Т. Сексуальна функція молодшої української сім'ї: соціологічний аспект. //Соціологія, 2000, №2.
49. Медков В.М., Ли Вэй. Политика однодетной семьи в Китае и её влияние на некоторые аспекты репродуктивного поведения семей. //ВМУ, серия 18, социология и политология, 1999, № 3.
50. Меренков А. Рыночные ориентиры студенчества. // Социс, 1998, №12.

51. Методы сбора информации в социологических исследованиях. Кн.1,2. – М.: 1990.
52. Минюшев Ф.И. Духовная жизнь молодых россиян: что впереди(прогноз социолога). //ВМУ. Серия 18, социология и политология, 1999, № 3.
53. Молодежь в современном российском обществе. //Аналитические обзоры по основным направлениям развития высшего образования, 2001, № 2.
54. Мониторинг. Сімейні орієнтації. //Соціологія, 2001, №2.
55. Моніторинг провідних центральних і електронних друкованих засобів масової інформації щодо висвітлення передвиборної кампанії кандидатів у Президенти України. //Нова політика, 1999, №5.
56. Национальные ценности образования: история и современность. – М.: РАО, Ин-т теории образования и педагогики, 1996.
57. Национальные ценностные приоритеты сферы образования и воспитания (вт. пол. XIX - 90-е годы XX вв.). – М.: 1997. – 412 с.
58. Небоженко В.С. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. – К., 1994.
59. Нельга О.В. Теорія етносу – К.: 1997.
60. Нечаев В.Я. Новые подходы в социологии образования. //Социс, 1999, №11.
61. Ньюман Л. Неопросные методы исследования. //Социс, 1998, №6.
62. Оксамитная С.М. Тенденции межпоколенной мобильности в украинском обществе. //Социс, 1999, №10.
63. Паніна Н. Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття та морально-психологічний стан за умов тотальної аномії. //Соціологія, 2001, №1.
64. Паніна Н.В. Технологія соціологічного дослідження. – К.:1996.
65. Парсонс Т. Система современных обществ – М.:1997.
66. Пачковський Ю. Підприємницька поведінка: теоретико-методологічні аспекти. //Соціологія, 2001, №1.
67. Піча В.М. та ін. З історії української соціологічної думки. – Л.:1995.
68. Плісовська Є., Ліновецька М. Сучасне суспільство: роль чоловіка і жінки. //Філософська і соціологічна думка, 1995, № 1-2.
69. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття. – К.:1996.
70. Потульницький В.А. Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції (1919 — 1924 рр.). // Український історичний журнал, 1992 №2.
71. Православие и современность (философско-социологический анализ) – К.: 1998.
72. Радаев В.В. Экономическая социология. – М.:1998.
73. Религиозные традиции мира. – М.: 1996.
74. Рудницька Т. Етнічні особливості соціально-професійного, галузевого та кваліфікаційного складу зайнятого населення України// Філософська і соціологічна думка, 1996, №1-2.
75. Рукавишников В.О.О. Халман Л., Эстер П. Политические культуры и социальные изменения – М.: 1998.
76. Ручка А.А., Танчер В.В. Очерки истории социологической мысли. – К.: 1992.
77. Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. – К.:1995.

78. Сикевич З.В. Социология и психология национальных отношений – СПб.:1999.
79. Скокова Л. Флоріан Знанецький: автобіографічний метод у соціології. //Соціологія, 1998, №6.
4. Смелзер Н.Д. Социология. – М.: 1994.
5. Современная западная социология. – М.: 1990.
80. Соколова И.В. Структура и функции социологии информатизации как новой специальной социологической теории. //Информационное общество, 1999,№5.
81. Сорокин П. Общедоступный учебник социологии. – М.: 1994.
82. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество .– М.: 1992.
6. Социология. – Ростов н/Дону: 1998.
7. Социология: Наука об обществе. – Харьков: 1997.
83. Соціологічна думка України. – К.: 1996.
8. Соціологія (За ред. В.Г. Городняненка). – К.: 1999.
9. Соціологія. Курс лекцій. Під ред. В.М. Пічі. – К.: 1996.
10. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. – К.: 1998.
84. Спасибенко С.Г. Социальная структура человека. //Социально-гуманитарные знания, 2001, №1.
85. Спасибенко С.Г. Целостность человека как принцип структурирования его качеств. //Социально-гуманитарные знания, 2001, №2.
86. Сурмин Ю.П. Теория общественного мнения. – К.: 1999.
87. Сурмін Ю., Туленков В.Н. Методология и методы социологических исследований. – К.:2000.
88. Тадевосян Э.В. Этнонация: миф или реальность. // Социс, 1998, №6.
89. Танчер В. Соціологічна думка України на тлі світової соціології. //Соціологія, 1998, №1.
90. Танчер В. Теории неолитизма в свете демократической трансформации и украинские реали. // Социс, 1999, №10.
91. Тарасенко В.И. Социология потребления: методологические проблемы. – К.:1993.
92. Татунц С.А. Этносоциология: проблемы, перспективы преподавания. // ВМУ. Серия 18, социология и политология, 2000, № 1.
93. Терехов А.И., Мамаев В.Л. Оценка состояния и динамики показателей воспроизводства научных кадров(на примере естественных и технических наук). //ВМУ. Серия 18, социология и политология, 2000,№ 1.
11. Тихомирова С.Б., Чепурнов Ю.І. Соціологічний практикум. – Р.: 2003.
94. Тихонравов Ю. Религии мира. – М.: 1996.
95. Тощенко Ж.Т. Постсоветское пространство: Суверенизация и интеграция: Этносоциологические почерки. – М.:1997.
96. Удальцова М.В. Социология управления. – М.: 1999.
97. Учебный процесс и социологические исследования: Сб. науч. трудов. – К.: УМК ВО при Минвузе УССР, 1989.
98. Файзуллин Ф.С. Грани этнической идентификации. //Социс,1997 №8
99. Филиппова Т.В. Интернет-технологии в социологическом исследовании. //Информационное общество, 2000, №2.

100. Филиппова Т.В. Социология в интернете. //Социс, 2000, №5.
12. Фролов С. Социология. – М.: 1998.
101. Черниш Н.Й. Соціологія молоді. – К.: 1996.
102. Шаповал М. Соціологія українського відродження. – К.:1994.
103. Шевцов А.А. Национальные проблемы 2000 года: международный информационный обмен с использованием языков народов России. //Информационное общество, 2000, №1.
104. Шинкарук Л., Русанівський В., Толочко П. Українська національна культура: минуле, сучасне, майбутнє. – К.: 1990.
105. Шульга М. Українська соціологія у пошуках само ідентичності. //Соціологія, 2000, №2.
106. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. – М.: 1999.
107. Юренко О. Микита Шаповал про сутність нації як соціального феномена. //Соціологія, 2001, №1.
108. Яблоков И.Н. Социология религии. – М.: 1979.
109. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности – М.:1998.
13. Якуба О. Соціологія. – К.: 1996.
110. Яхиел Н. Социология науки: Теоретические и методологические проблемы. – М.:1977.

Зміст

Розділ I. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ	3
I. Соціологія як наука та навчальна дисципліна	3
1.1. Об'єкт і предмет соціології	3
1.2. Структура соціологічної теорії	7
1.3. Функції соціології, соціологія як навчальна дисципліна.....	9
2. Історія виникнення та розвитку соціології	13
2.1. Передумови виникнення соціології.....	13
2.1. Періодизація історії соціології.....	15
3. Соціологічна думка та соціологія в Україні	31
3.1. Соціальна проблематика в поглядах українських мислителів минулого	31
3.2. Суспільна думка в Україні в докапіталістичний період	32
3.3. Соціологічні погляди українських мислителів XIX-XX ст.	37
3.4. Виникнення та розвиток соціології в Україні	41
Розділ II. МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	51
I. Соціологічне дослідження, принципи його організації та проведення	51
1.1. Сутність та різновиди соціологічних досліджень	51
1.2. Структура програми соціологічного дослідження.....	53
1.3. Завершальний етап соціологічного дослідження	60
2. Методи збирання первинної соціологічної інформації	65
2.1. Спостереження	65
2.2. Експеримент	68
2.3. Аналіз документів	71
2.4. Опитування	73
Розділ III. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА ..	82
1. Основні теорії соціальної структури в сучасній соціології	82
1.1. Поняття соціальної структури та соціального статусу в соціології.....	82
1.2. Теорія класів	86
1.3. Теорія еліти.....	90

1.4. Теорія соціальної стратифікації та соціальної мобільності	94
2. Соціально-територіальна структура суспільства.....	102
2.1. Поняття та різновиди соціально-територіальних спільностей	102
2.2. Типи поселень	105
2.3. Соціологічні проблеми міграції.....	111
3. Соціально-демографічна структура суспільства.....	118
3.1. Поняття соціально-демографічної структури в соціології	118
3.2. Статевовікова структура суспільства.....	119
3.3. Молодь як специфічна соціально-демографічна група	129
3.4. Генетична структура суспільства	134
4. Соціально-етнічні спільності в структурі суспільства ..	138
4.1. Поняття етносу в соціології	138
4.2. Поняття нації в соціології	142
4.3. Етнонаціональна структура України й проблеми етнонаціональних відносин	146

Розділ IV. СПЕЦІАЛЬНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ..... 161

1. Соціологія праці.....	161
1.1. Сутність та структура праці.....	161
1.2. Соціально-психологічна структура праці	170
1.3. Проблема зайнятості та безробіття в соціології.....	173
2. Соціологія трудових колективів і професій.....	181
2.1. Трудові колективи як об'єкт вивчення соціології	181
2.2. Професійні групи як об'єкт вивчення соціології	186
2.3. Професійна стратифікація: форми та особливості.....	192
3. Соціологія побуту та дозвілля	201
3.1. Особливості позавиробничої діяльності	201
3.2. Структура та особливості побутової діяльності	204
3.3. Структура та особливості дозвілля	214
4. Соціологія сім'ї.....	220
4.1. Сутність та історичні форми сім'ї і шлюбу	220
4.2. Структура сучасної української сім'ї.....	225
4.3. Проблеми та труднощі сучасної сім'ї	238
5. Соціологія особистості	245
5.1. Сутність та структура особистості	245
5.2. Типологізація особистості	252
5.3. Механізм формування особистості	257

6. Соціологія культури.....	262
6.1. Сутність, функції та структура культури.....	262
6.2. Соціологія релігії	267
6.2. Соціологія науки	275
7. Соціологія освіти.....	285
7.1. Освіта як предмет соціології освіти	285
7.2. Структура української освіти.....	288
7.3. Особливості освіти в розвинених країнах світу	305
8. Проблеми соціальних змін у сучасній соціології	308
8.1. Соціальні зміни як предмет соціології	308
8.2. Форми соціальних змін.....	317
8.3. Джерела соціального розвитку. Конфлікти	320
<i>Рекомендована література.....</i>	325

Навчальне видання

Тихомирова Євгенія

Основи соціології

Комп'ютерна верстка Б.Тихомиров
Технічний редактор Б.Тихомиров
Коректор О.І. Якимчук

Підп. до друку 23.06.2006р. Формат 60x84 Обл.-вид.арк.-15,0.
Наклад 300 прим. Зам. № 637.

Видавничі роботи: «Перспектива»™
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції:
серія РВ №26 від 6 квітня 2004р.
33022, м. Рівне, пр. Кн.Романа 9/24; тел.: (0362) 24-45-09

Віддруковано засобами різнографічного друку,
ПП Самборський І.О.
Вул. Толстого, 3, м. Рівне, 33028.